

REFORMÁTUS KOLLÉGIUMOK ÉS PARTIKULÁIK

Tudományos konferencia,
Debrecen, 2024. október 3.

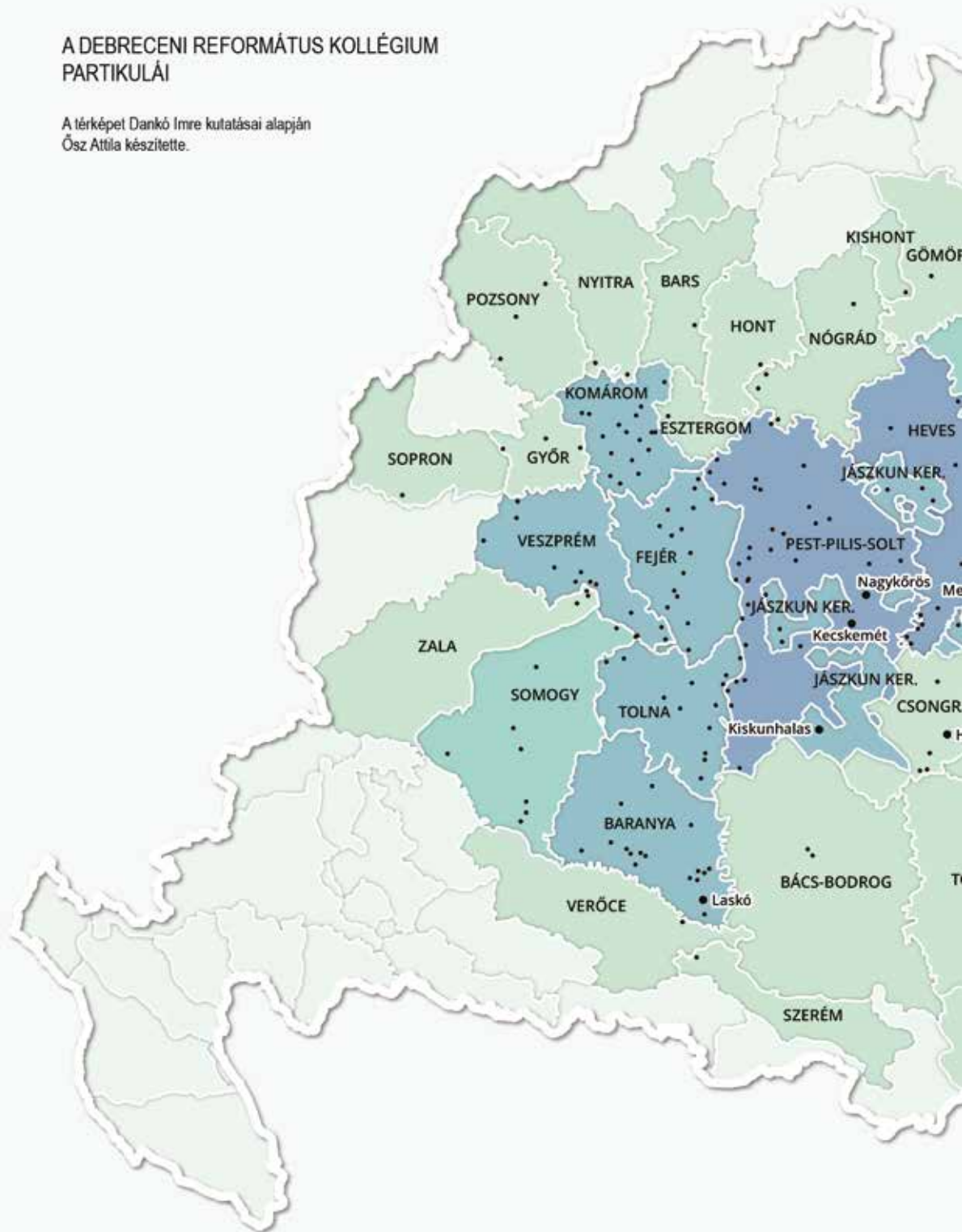
Tanulmányok Szabadi István
60. születésnapjára

TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET
KÖZGYŰJTEMÉNYEI

A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM PARTIKULÁI

A térképet Dankó Imre kutatásai alapján
Ősz Attila készítette.

*Református kollégiumok
és partikuláik*

A Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményeinek kiadványai

Sorozatszerkesztő
Győri L. János

Református kollégiumok és partikuláik

Tudományos konferencia,
Debrecen, 2024. október 3.

Tanulmányok Szabadi István
60. születésnapjára

Szerkesztette:

Győri L. János, Oláh Róbert

Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei
Debrecen, 2024

Megjelent a Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei,
a Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet (DRK) és
az NKFIH OTKA K-145896 „A magára hagyottság és a megküzdés jegyében.
Művelődés- és társadalomtörténeti mélyfúrások a protestáns kultúrrégiók
összehasonlító történeti elemzéséhez (16–19. század)”
kutatási projekt támogatásával.

AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ
PROJEKT

Szerkesztette: Győri L. János, Oláh Róbert

Tördelés és borítóterv:
Mikáczó Kamilla

A technikai szerkesztésben közreműködött:
Szatmári Andrea

A térképeket szerkesztette:
Ősz Attila

ISSN 2064-6909
ISBN 978-615-81564-7-9

©Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei
© szerzők

Kiadó:
Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűjteményei
Felelős kiadó: Győri L. János

A kötet elektronikus verziója elérhető lesz a Debreceni Református Kollégium
Nagykönyvtárának honlapján.

A borítón látható képek forrása:
Johannes Amos Comenius: *Orbis sensualium pictus*,
Lőcse, Samuel Brewer, 1685.

A kiadvány a debreceni könyvnyomtatás négy és fél évszázados
hagyományait őrző Alföldi Nyomda Zrt.-ben készült a 2024. évben.
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Baráth Béla Levente: <i>Ajánlás</i>	7

I.

A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI

Győri L. János: <i>A partikuláris iskolarendszer jelentősége a hazai nevelés történetében</i>	11
Hegyi Ádám: <i>Kézírtos partikulatörténetek a 18. században</i>	21
Szabadi István: <i>Debrecen és Kolozsvár között – A Szilágyság partikularendszere</i>	36
Zsigmond Attila: „... <i>rector Zilahensis, tandem academias salutavit...</i> ”: <i>A zilahi rektória mint karrierlehetőség (1646–1835)</i>	41
Emődi András: <i>Schola Püspökina: A Debreceni Református Kollégium biharpüspöki partikulája</i>	56
Berecz Ágnes: „... <i>ha valakinek a tanítókkal volna baja, papot, vagy kurátort keressen...</i> ”: <i>A Técsői Református Egyházközségnek a tanítókkal való egyezségei 1780–1826 között</i>	91
Éliás János: „... <i>in munere Rectoris Scholae Reformatae Kunhegyesiensis successi...</i> ”: <i>Kunhegyesi iskolamesterek 1764 és 1821 között</i>	108

Mucsi András: <i>Az Entwurf hatása és az önálló békési középiskola létrejötte</i>	127
Kovács Teofil: <i>Ballagi Károly: Egy középiskolai némettankönyvszerző a 19. századból</i>	141
Oláh Róbert: <i>Sárospatak és Debrecen vonzásában: A szikszói partikula az 1780-as években</i>	156

II.

TISZÁNINNENI PARTIKULÁK

Szabó András: <i>Tiszáninnyi református mezővárosi iskolák a 16. század második felében és a 17. század elején</i>	171
Dienes Dénes: <i>A 17. századi erdőbényei református iskola törvényeinek tükrében</i>	183
Ugrai János: <i>Sárospataki partikulaérdekeltségek a 19. században a Tiszántúli Református Egyházkerület területén</i>	189

III.

REFORMÁTUS ISKOLÁZÁS ERDÉLYBEN

Ósz Sándor Előd: <i>Az Erdélyi Református Egyház rektóriáinak adattára a fejedelemség-korban</i>	229
Kimpián Annamária: <i>A marosvásárhelyi református iskola könyvtára (1557–1718)</i>	253

AJÁNLÁS

„*Vayon jó Oskolája is a Szent Ekklesianak mind a Fiu mind a Leány oskola*” – olvassuk a nyírbátori gyülekezetre vonatkozóan a Szabolcsi Református Egyházmegye 1809-ből származó vagyonszeírési jegyzőkönyvében.¹ Ez a feljegyzés egy apró tükörcserép, mely sok hasonlóval együtt e kötet szerzői számára a református iskoláztatás visszatükrözőjévé vált. A közreadott tanulmányok szerzői egy-egy település vagy régió oktatási intézményei, vagy református Kollégiuma felől vizsgálják a ránk maradt forrásanyagot. Különböző perspektíváik és elemzési módszereik nemcsak újabb részleteket tárnak fel a témáról, de hangsúlyossá váló kérdéseket is tisztáznak.

A református egyház nemcsak az alapvető hittani ismeretek templomi elsajátítását biztosította, de helyi iskolák fenntartása és regionális hálózatba szervezése által az olvasni-írni tudást, a latinos műveltség elsajátítását, a külföldi akadémiák látogatását is lehetővé tette. Az iskolák tanítóit évszázadokon keresztül a Kollégiumok felsőbb éves diákjai közül rendelték ki. Az „anyaiskolák” a tantervet és az alkalmazott tananyagot is biztosították. A helyi iskolákból a tovább tanulók a Kollégiumokat keresték fel, s lettek idővel maguk is partikuláris iskolák tanítói. Az alulról építkező oktatási rendszer erőssége volt a stabilitás és az alkalmazkodóképesség, mely által a válságos korszakokban is képes volt folyamatos értékmegőrző és -teremtő tényező maradni.

A kötettel az egyik szerzőt, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatóját, Szabadi Istvánt köszöntjük 60. születésnapján. 1989-ben szerzett történelem–latin szakos oklevelet a Kossuth Lajos Tudományegyetem-

¹ „*Mindenek jó rendel és ékesen légyenek Ti Közöttetek...*”: *A Máramarosi és Szabolcsi Református Egyházmegyék vagyonszeírési jegyzőkönyvei*, 1809, szerk. SZABADI István, Debrecen, TiREL, 2017 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transilvanici, 19), 43.

{AJÁNLÁS}

men, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen doktorált. A Magyar Tudományos Művek Tára szerint 146 közlemény szerzője. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2015-ben szerzett habilitált doktori címet. A Babeş-Bolyai Tudományegyetemen teológiai doktori címet is szerzett.

Dolgozott a KLTE klasszika-filológia tanszékén, majd a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár kéziratárában. 1996 óta vezeti az egyházkerületi levéltárat, az elmúlt 28 évben kiadott levéltári segédleteket és forráskiadványokat széles körben használják. Fontos szerepe van a történelmi Tiszántúl református egyházi levéltárügyének szervezésében, a kárpátaljai és a királyhágómelléki egyházkerület levéltári anyaga szakszerű gondozásának kialakításában.

Több szakmai testület aktív tagja. A Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesületének 1996–1998 között ügyvezető elnöke, 2006–2014 között titkára, 2014–2018 között pedig elnöke volt. Magánlevéltári szakfelügyelőként a protestáns és a görögkeleti gyűjtemények munkájának segítője. Munkásságát az Emberi Erőforrások Minisztériuma 2013-ban Pauler Gyula-díjjal, a MELTE 2019-ben Kormos László-díjjal ismerte el.

Latint tanított a Debreceni Református Hittudományi Egyetem hallgatóinak. Oktatóként a Debreceni Egyetem Történeti Intézetében, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem és a BBTE Református Tanárképző Karának doktori iskoláiban is aktívan tevékenykedett. Az 1990-es évek közepéig visszanyúló személyes tapasztalatom (amit egyetemi hallgatóink is folyamatosan megerősítenek), hogy szaktudásával önzetlenül segíti a munkánkat.

Az ünnepelt a hivatásáról így nyilatkozott:

„Soha nem unatkozik a jó levéltáros, mert az iratok olyanok, mint a tükörcserepek, amelyeket össze kell újból állítani, hogy meglássuk benne a rekonstruált múltat. Izgalmas ez a munka, olyan, mint egy-egy krimi, bűnügy megfejtése. Ez igaz már az irat rendezésére is, hát még a feldolgozására! Az igazi szakember a múltbeli tények feltárásában nem távolodhat el az eredeti forrásoktól, azokhoz pedig a levéltárosnál nincsen közelebb senki.”²

Isten éltesse az ünnepeltet!

Debrecen, 2024. Advent ünnepe

Baráth Béla Levente
A Debreceni Református Kollégium
Igazgatótanácsának elnöke

² ARANY Lajos, *Szóra bírják a hajdani iratokat*, Reformátusok Lapja, 2023. augusztus 6. <https://reformatus.hu/egy hazunk/hirek/szora-birjak-a-hajdani-iratokat/> (2024. II. 25.)

I.
A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL
PARTIKULÁI

Győri L. János

A PARTIKULÁRIS ISKOLARENDSZER JELENTŐSÉGE A HAZAI NEVELÉS TÖRTÉNETÉBEN

Az 1850-ben bevezetett osztrák tanügyi reformnak a szakképzett tanszemélyzetre vonatkozó elvárásai megpecsételték a partikuláris oktatási gyakorlat sorsát. A teljes leépülése azonban még évtizedekbe telt, történelmi távlatba azonban csak a századfordulóra került. A téma kutatása tehát csupán bő száz esztendőre tekint vissza. Finánczy Ernő még eredeti jelentésében használja a fogalmat a Millennium évében a hazai középiskolázás történetéről írt monográfiájában: eszerint a partikula az univerzális ismereteket („studium generale”) nyújtó akadémiával szemben részismereteket („schola particularis”) közvetítő alsóbb szintű iskola.¹

Barcsa János tíz évvel később a Debreceni Református Kollégium partikuláiról írt könyvében már az anyaiskola felől értelmezi a fogalmat: „Anyaiskolának tekintették azon magasabb fokú iskolákat, melyekből több vidéki iskola nyerte rektorait (= in partes, innen a partikula elnevezés).”² Barcsa nyomán terjedt el az a ma is gyakran kísértő vélekedés, amely már-már az anyakollégium részeként kezeli az annak szellemi befolyása alatt álló iskolákat. A hajdúnánási partikuláris iskolával kapcsolatban például a téma feldolgozója félreérthető módon így fogalmaz: „A nánási partikula kezdettől a debreceni kollégium körzetéhez tartozó kisiskola, vagyis az anyaiskola egy része (pars), amely iskolamestereket, majd rektorokat is kap az ún. alma ma-

¹ FINÁNCZY Ernő, *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*, Bp., Hornyánszky, 1896, 35.

² BARCSA János, *A debreceni kollégium és partikulái*, Debrecen, Debreczen sz. kir. város Könyvnyomdavállalata, 1905, 8.

terétől.”³ A partikulakutatás fontos állomása Dankó Imre tanulmánya⁴ és az ehhez kapcsolódó partikulalista, amely 1988-ban jelent meg a debreceni Kollégium 450. évfordulója tiszteletére készült tanulmánykötetben. Dankó (kissé parttalanul) minden olyan iskolát debreceni partikulának tekint, amely az *Entwurf* előtt bármilyen módon szellemi kapcsolatba került az anyakollégiummal. Rácz István néhány évvel később a partikulával szemben inkább a rektória fogalmának használatát javasolja, mondván, hogy az anyakollégium és partikulái a Kollégium történetében mindig egymás mellé rendelt szerepben tűnnek fel, s a kibocsátó iratok is rektóriáról és nem partikuláról beszélnek.⁵

A fogalom körüli bizonytalanság jelzi, hogy olyan jelenséggel van dolgunk, amely körül a kutatásnak még bőven akad tennivalója. Öröndetes ugyanakkor, hogy az elmúlt évtizedekben számos, az egyházi iskolázást közvetlenül vagy áttételesen érintő forráskiadvány jelent meg (diáknévsorok, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, egyházmegyei összeírások, egyházközségi históriák, rektori díjlevelek, kibocsátási és visszafogadási naplók, lelkeszi életrajzok stb.), amelyek a partikulákról alkotott ismereteinket is gazdagítják. Különösen érvényes ez – elsősorban Dienes Dénes és Ugrai János jóvoltából – a Sárospataki Református Kollégium partikuláira és általában a felső-magyarországi kisiskolákra, amelyeknek az adatközlésen túl társadalom- és művelődéstörténeti szempontú monografikus feldolgozása is elindult.⁶ Ma már az erdélyi kollégiumok partikuláris kapcsolatairól is egyre többet tudunk.⁷ Ha ehhez hozzávesszük az elmúlt években az egyes partikulákról megjelent ön-

³ BAJKÓ Mátyás, *Egyházszervezet és iskolarendszer = Hajdúnánás története*, szerk. RÁCZ István, Hajdúnánás, Alföldi Ny., 1973, 337.

⁴ DANKÓ Imre, *A Kollégium partikularendszere = A Debreceni Református Kollégium története*, BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 776–810.

⁵ RÁCZ István, *Az ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium Nyomdája, 1995, 172.

⁶ DIENES Dénes, *Minthogy immár schola mestert tartanak...: Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2000 (Acta Patakina, 4); UGRAI János, *Palléroztatlanság ellenében: Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán*, Bp., Új Mandátum Kvk., 2010.

⁷ Az erdélyi református iskolázásra vonatkozó legújabb irodalomból néhány fontos tanulmányra utalunk: ÓSZ Sándor Előd, *A Szászvárosi Református Kollégium diáksága 1669–1848*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2005 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 16); KOLUMBÁN Vilmos József, *A tanítók életkörülményei a 17–18. századi Erdélyben = Hagyomány – Identitás – Történelem*: 2019, szerk. KISS Réka, LÁNYI Gábor, Bp., KRE, 2019, 119–13; ÓSZ Sándor Előd, *Adatok a Collegium Academicum gyulafehérvári korszakáról = Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely K., 2022 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 32), 7–24.

álló tanulmányokat, illetve az egyre gyarapodó hely- és iskolatörténeti irodalmat⁸, elmondhatjuk, hogy bőven van már annyi adatunk, hogy ne csak iskola-, hanem neveléstörténeti szemszögből is értékelhessük a kora újkor partikuláris iskolakultúráját.

A szakirodalom elsősorban iskolatörténeti, azaz helyhez, időhöz és személyekhez kötött adatokat szolgáltat e tárgykörben: az iskolák szervezeti felépítéséről, a diáklétszámokról, a rektorok személyéről, társadalmi megítéléséről, bérezéséről, az iskolaépületekről és felszereltségükről, a taneszközökről, tankönyvekről, az iskola felügyeletéről stb. A neveléstörténet kérdései ezzel szemben elsősorban a diákok iskolai szocializációjára irányulnak (beleértve magát a nevelőt is, hiszen ő maga is diák még), s bizonyos idő távlatából inkább tanulmányként fogalmazhatók meg. Ilyen kérdés a partikuláris iskolai gyakorlat hatása a nevelő és a diák személyiségfejlődésre, a nevelő és növendék kapcsolata, a képességek fejlesztése és a tehetséggondozás. Neveléstörténeti forrásnak bizonyulhatnak az iskolatörténeti tényezőkön túl az érintettek visszaemlékezései, az életművekből kiolvasható szellemi hatások, szépírók esetén a téma irodalmi feldolgozásai, sőt tágabb értelemben a partikuláris hatásokat mutató műveltségelemek is, beleértve a közműveltség, a folklór, de akár a népnyelv tanulságait is. Mindezek kutatása a partikulárisokkal kapcsolatban szinte még el sem kezdődött.

Összegyűjtésüket, elemzésüket nehezíti e tényezők szubjektív volta is. A ma már rendelkezésre álló iskolatörténeti ismeretek birtokában azonban nem mondhatunk le arról, hogy legalább vázlatosan kísérletet ne tegyünk a partikuláris iskolakultúra legfontosabb neveléstörténeti tanulságainak megfogalmazására. Tekintettel a Debreceni Református Kollégium folyamatos működésére, az intézmény nagyságrendjére, kiterjedt kapcsolatrendszerére, a továbbiakban elsősorban debreceni példákkal kívánok élni. Mivel azonban az egyes anyakollégiumok között, elsősorban azok társadalmi, politikai beágyazottsága, de olykor a helyi szabályozás vagy szokásjog különbözőségei miatt is lényeges eltérések mutatkoznak, az elmondottakat érdemes más kollégiumok vonatkozásában is átgondolni.

De hát mit is értsünk partikulán neveléstörténeti értelemben? A partikula eszerint nem statikus fogalom, hanem egy, az anyakollégium vagy egy kisebb-nagyobb egyháztest által részben szabályozott, de inkább a mindenkori szokásjog alapján működő gyakorlat. Neveléstörténeti értelemben sárospataki, pápai vagy éppen debreceni partikuláról akkor és ott beszélhetünk tehát,

⁸ Egyre több református iskola történetének monografikus feldolgozása lát napvilágot. Legújabban kiemelkedik ezek sorából: MUCSI András, *A békésiek gimnáziuma: A Szege-di Kis István Gimnázium története a kezdetektől napjainkig*, Békés, Csaláért Alapítvány, 2024.

ahol és amikor egy pápai, sárospataki vagy debreceni akadémikus rektor, konrektor vagy praceptor (a továbbiakban: rektor) oktatási tevékenységet végez. Minden más esetben a szakirodalom által eddig közelebbről le nem írt tevékenységgel van dolgunk. Amikor tehát írástudatlan vagy szerény műveltséggel bíró iskolamesterről olvasunk, nem akadémikus rektorról van szó, azaz neveléstörténeti szempontból nem partikuláris kapcsolat működik. A fogalom ilyenén értelmezése viszont azt is jelenti, hogy Dankó Imre fentebb némi kritikával kezelt eljárása mégsem egészen alaptalan. Mentségére talán éppen az hozható föl, hogy a partikulákról szólva ő nem különíti el az iskola- és neveléstörténeti szempontokat.

Az alábbiakban vázlatosan összefoglaljuk a református partikuláris iskolakultúra neveléstörténeti tanulságait.

1. A korai debreceni iskolatörténeti adatok azt jelzik, hogy a partikuláris iskolakultúra egykorú a Kollégium akadémiai tagozatának 16. század végi megjelenésével. Ahogy a reformáció hazai terjedéséhez, úgy a partikulák megjelenéséhez is erősen hozzájárulhatott a török hódoltság. Nem véletlen, hogy idővel a debreceni lett a legjelentősebb anyaiskola, amelynek vonzáskörzete leginkább érintkezett a hódoltsági területekkel (a város környékén túl az Alföld nagy része idetartozott, beleértve olyan későbbi iskolaközpontokat is, mint Kecskemét, Nagykőrös vagy Kiskunhalas, le egészen Baranyáig és Szlavóniáig).⁹ A kor politikai, gazdasági kényszerei és az ezt kísérő szegénység szülhette azt az oktatási gyakorlatot, amelynek az egymásrautaltság a legszembetűnőbb vonása. Az anyaintézmény olyan szolgáltatást visz a partikuláris iskolákba, amelyet más ez idő tájt nem képes teljesíteni. Ugyanakkor e szolgáltatás a rektor fontos bevételi forrásává válik, amely későbbi egzisztenciájának alapját teremti meg. E kölcsönösség bizalmi helyzetet eredményez, amely a 18. század végéig szinte érintetlen marad, a rektorokra vonatkozó panaszok tanúsága szerint. Egymásrautaltság és bizalom a partikulák működésének záloga, ami az oktató-nevelő tevékenység számára kedvező helyzet.

2. A partikuláris helyek a rektoron kívül lelkészüket, sátoros ünnepeken legátusaikat és évente az adománygyűjtő szupplikáns diákokat is az anyakollégiumból fogadják. A rektória intézménye egy többtényezős kapcsolati háló részévé válik tehát. A legáció és a szupplikáció elsősorban gazdasági erőforrás az anyaiskola számára, azonban mindkettőnek edukációs vonzatai is vannak: előbbi a lelkészképzés gyakorlati eleme egészen máig, hiszen a fogadó fél tanácsolja, majd véleményezi is az igehirdető diák tevékenységét,

⁹ Dankó Imre 584 helységgel kapcsolatban állapítja meg, hogy az évszázadok során partikuláris kapcsolatba kerültek Debrecennel, RácZ István számítása szerint a 18–19. század fordulóján évente átlagban 160 diák végzett vidéki rektori tevékenységet. Lásd: DANKÓ, *i. m.*, 802–806; RÁCZ, *i. m.*, 175.

a szupplikáció pedig komoly fizikai és logisztikai tevékenység, amely a gyakorlati élet kihívásaival szembeesíti az adománygyűjtő diákokat. Ne felejtjük el, hogy a kora újkorban az anyaiskola sem csupán a szellemi pallérozódás helye, hanem az önellátás révén életre nevelő gyakorlat is. A legáció és a szupplikáció ismétlődő, de csupán néhány napos kihívásai végül a rektori tevékenységben kapcsolódnak össze, egy két-három éves szellemi és fizikai erőprózában. Ha úgy tetszik, az előbbieket előgyakorlatát jelentik az utóbbiaknak. A legáció és a szupplikáció története eddig szinte teljesen feldolgozatlan. Bár e téren viszonylag kevés adatunk van, érdemes lenne őket a jövőben neveléstörténeti szempontból a rektóriák történetével párhuzamosan kutatni és értelmezni.¹⁰

3. A rektorok univerzális ismeretekkel érkeznek a partikuláris iskolába, hiszen a kollégiumi képzés poétikai, retorikai grádusain feltétlenül túljutottak már, de gyakran filozófiai és teológiai ismeretekkel is rendelkeznek, nem ritkán külföldi peregrinációjuk előtt állnak. Bizonyos értelemben akár túlképzettnek is nevezhetnénk őket, hiszen hamarosan magasabb (többnyire lelkészi, ritkábban professzori) tisztségre pályázhatnak. A neveléstörténet visszatérően a szakképzettség hiányát rója föl nekik. Viszont ha megfontoljuk, hogy az akadémikus rektor életkorban közelebb áll diákjaihoz, mint a véglegesített iskolamester vagy a lelkész, helyzetéből következően pedig a legfrissebb ismeretekkel rendelkezik, rátermettség esetén komoly pedagógiai eredményeket érhet el. Tevékenységét ugyanakkor neveléstörténeti szempontból nemcsak a fogadó iskola, hanem saját fejlődése felől is értelmeznünk kell, hiszen a kollégiumokban működő köztanítókhoz hasonlóan maga is nevelődik tevékenysége során, miközben újraértelmezi azt a tudást, amelyet az anyaiskolában elsajátított. Az oktatás mellett az egyházközség életében a lelkész segítőként is tevékenykedik, ami szellemi-lelki szocializációjának további fontos eleme. Arany János esete lehet itt beszédes. Visszaemlékezéséből tudjuk, milyen sokat köszönhetett kisújszállási konrektorsága idején az őt felügyelő Török Pál rektornak, a pesti teológia későbbi alapítójának, és az ő gazdag könyvtárának. Pár évvel később szülővárosában egykori debreceni diáktársa, Szilágyi István mellett lesz újra a rektor segítője, aki többek között a *Toldi* írására is biztatja. Ilyen előélettel kerül az önkényuralom éveiben egy korábbi debreceni partikulába, a nagykőrösi *Entwurf*-gimnázium katedrájára.¹¹

¹⁰ Rác István közel három évtizeddel ezelőtt már megtette az első lépéseket e komplex vizsgálat irányába, amikor egyik kiadványában párhuzamosan közöl forrásokat a Tiszántúli Református Egyházkerület levéltárából az alamiznagyűjtésre, a legációra, a rektóriákra és a peregrinációra vonatkozóan. Lásd: RÁCZ István, *Debreceni deákok: Forrásgyűjtemény*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 1997 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 6), 251–353.

¹¹ Arany János partikuláris kapcsolataihoz lásd: DANKÓ, *i. m.*, 785–786.

4. A rektor saját anyakollégiumából az erős belső autonómia tapasztalatát viszi magával, ami a szervezeten és tartalmilag alig szabályozott partikulában széles teret biztosít számára egyénisége kibontakoztatására. Az anyakollégiumban megismert oktatási modellt szabadon igazíthatja a helyi adottságokhoz. Ez azért is lehetséges, mert a partikuláris iskolák klasszisainak határai, épp úgy, mint általában a kora újkori magyar és latin iskola határa is, elmosódnak. Van eset, hogy a deklinistákat csatolják a rudimentistákhoz, máskor meg az elementáriusokat a deklinistákhoz. Annak sincs különösebb jelentősége, hogy több tanerős iskolákban kiket tanít a rektor, s kiket a praeceptor, hiszen műveltségük nagyjából azonos. Ami fontos, hogy az egyetemes műveltséggel rendelkező iskolamester mindenképpen fölfelé emeli diákjait. Gyakran merül föl a kérdés, hol és milyen fokon taníthattak latint a partikuláris iskolákban. Ezt is életszerűen kell magunk elé képzelni. Mivel a cél az, hogy a leghatékosabb diákok magasabb műveltség szerzésére az anyakollégiumba kerüljenek, a partikulák, főleg a 17. században, szinte mind latin iskolák, amelyek a diákokkal tehetségük és szorgalmuk szerint igyekeznek elsajátíttatni a kor hivatali nyelvét. Ez azoknak sem válik kárára, akik helyben maradnak, hiszen a műveltebb ember a helyi közösségnek is többet segíthet. Jókai Mór és Baksay Sándor református iskolákban szocializálódott, valami keveset latinul is tudó, sőt latinul kérvényt is írni tudó kisemberei nem feltétlenül kitalált figurák.

„Talán sehol az országban nincsenek olyan sűrűn a középiskolák, mint a Jász-Kunságban [...] Halas, Karcag, Kisújszállás, Kunszentmiklós [...] noha a föld egyetlen népe sem látszik nagyobb megvetést mutatni a nem két keze vagy saját vagyona után élő ember iránt, mint a kun: mindazonáltal feles számmal vannak nemzetes uraimék között, kik, ha megoldódik a nyelvük, tudnak beszélni a Petronius nyelvén, néha még a számadó gulyás is latinul folyamodik a tanácshoz. Ezek mind kijártak egy-két diák osztályt; azután, a nélkül, hogy a szellemi proletáriátus eszükbe jutott volna, megfogták az eke szarvát.” – olvassuk Baksay Sándor néprajzi tanulmányában.¹²

Újabb kutatások igazolják, hogy a református talajon fogant ún. közköltészet (többnyire alkalmi költészet: köszöntők, búcsúztatók), sőt a folklór, de még a népnyelv is bőven tartalmaz iskolai háttérű latinos és mitológiai műveltségelemeket. Érdemes e tekintetben Csúry Bálint tiszaháti tájszótárát vagy Kálnási Árpád debreceni cívis szótárát lapozgatni. Mindez jelzi a műveltség

¹² BAKSAY Sándor, *Jász-Kunság = Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*, VII, *Magyarország*, II, Bp., Magyar Királyi Államnyomda, 1891, 241–242.

kora újkori tekintélyét, aminek formálásában a partikulák hatása felbecsülhetetlen. A Debrecen szűknek találó Csokonai keserű felismerése dunántúli tapasztalatai nyomán jól ismert és ide illik: „Debrecen és Patak / Messze estenek / Ide, hol a műzsák / Nem is esmértettek.” (*Jövendölés az első oskoláról a Somogyban*). A fiát az iskolától, a városi kultúrától, a csizmás urizálástól féltő vagy erőszakkal visszatartó falusi gazda alakja csak jóval később, a kötelező népoktatás bevezetése után Gárdonyinál, Móricznál vagy Németh Lászlónál jelenik meg irodalmunkban.

5. A fentiekből következik a partikuláris iskolák évszázados szociális miszsiója. Ezeknek az iskoláknak legfőbb erénye a helyes szelekció s ennek nyomán a tehetségmentés. A partikula rektorának kötelessége, hogy felismerje a tehetséget, az anyaiskoláé pedig, hogy tovább gondozza azt. Így is érvényesül a reformációs alapelv, miszerint az iskola az egyház veteményskertje. Azzal, hogy az akadémikus rektor a magas műveltséget helybe viszi, a falu és a város közötti szellemi szakadék is mérséklődik. A vidék ilyen értelmű leszakadását az *Entwurf* mélyíti majd el azzal, hogy a kisgimnáziumok egész sorát sorvasztja el.

6. Kérdés, mennyire tudatosan, de – Debrecenben legalábbis – az anyaiskola még személyiség-lélektani szempontól is helyes gyakorlatot követ, amikor a partikulában tanuló diákot éppen abban az életkorban (többnyire 12–16 évesen) emeli ki a család és a szülőhely oltalmából, amikor az serdülő korban már különben is függetlenedni vágyik. A zömében református felekezetű Debrecenben az első hat évfolyam diákjai évszázadokon át majdnem kizárólag helybeliek (a város kisebb mérete és a felekezeti arányok kedvezőtlenebb volta miatt ez Sárospatakon másként alakul). Szenci Molnár Albert a 16. század legvégén 14 évesen, 250 esztendővel később Arany János 16 évesen kerül Debrecenbe. Kölcsey esete rendkívüli: a félárva, majd árva kisfiú és testvérei számára a rokonság házat vásárol a Kollégium közelében, ahol egy cseléd felügyelete mellett nevelkednek. Kölcsey befelé fordulásának és Debrecennel szembeni idegenkedésének okát nemcsak testi fogyatékoságában (fél szemére megvakult), hanem a családból való korai kiszakadásában is kereshetjük. Móriczot a nyolcosztályos *Entwurf*-gimnázium már 11 évesen Debrecenbe kényszeríti, ahol egy évig családnál lakik, s csak azután költözik be a konviktusba, de Nyilas Misi történetének tanúsága szerint még így is megsínyli a szüleitől való korai elszakadást. A regény másik tanulsága, hogy az 1890-es évek elejére Misi tanárai sem szokták még meg az új rendet, miszerint gimnáziumi szaktanárként (ami pár évvel korábban ugyanitt még professzori katedrát jelentett) a kisgyermek lelki sérüléseit is orvosolniuk kellene.¹³

¹³ Íróink, költőink kollégiumi kapcsolataihhoz lásd: GYÖRI L. JÁNOS, *A Kollégium szerepe a magyar irodalom művelésében* = BARCZA, i. m., 627–696.

7. Végül a partikuláris iskola a fenntartó és a rektor közötti távolságot is mérsékelni képes. Az iskolát felügyelő személy (lelkész) vagy testület (presbitérium, konzisztórium) tagjai ugyanis valamikor maguk is végigjárták ugyanazt az utat, mint az általuk felügyelt rektor. A rektor személyéről történő döntéseik így nevelési szempontból is megalapozottak, nem szorulnak tanácsra. Mivel ezt a rektor is tudja, ez önmagában is fegyelmező erővel bír számára.

Kitekintés

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a partikuláris iskolakultúra neveléstörténeti szempontból sajátos magyar jelenség. A tanítva tanulás módszerét más európai nemzetek neveléstörténete is ismeri, leginkább a korrepetálás, a rásegítés, az együtt tanulás vagy a házi tanítóság formájában, a hazai gyakorlat azonban ennél sokkal többet jelentett. Arra ugyanis, hogy egy egész iskolát minden felelősséggel együtt tanulmányait megszakító idősebb diákra bízának, máshol nincs példa. Mint láttuk, sok-sok hátránya ellenére számos olyan, a közösségi lét szempontjából figyelemreméltó erény jellemezte, amelyek ma is célként lebegnek minden valamirevaló pedagógiai reformer szeme előtt: az egymásrautaltság szülte bizalom mint lelki tőke, a nevelői szabadság, a tehetségmentés és -gondozás, az esélyegyenlőség és végül fejlődéslélektani szempontok érvényesítése. Hogy a hazai neveléstörténet a partikulák kérdését ennek ellenére máig nem kezeli súlyának megfelelően, annak két oka van. Egyrészt azok a 19. század eleji anyakollégiumi professzorok (Debrecenben Zákány József, Kerekes Ferenc, Lugossy József), akik belülről ismerik a partikulák világát, maguk sem ennek reformálásában látják az iskolaügy jövőjét. Vélhetően azért, mert történeti távlat híján a gyakorlat nyilvánvaló gyengeségei, esetlegességei mellett még nem ismerhetik föl annak erényeit, ők is inkább szabadulnának már tőle. Másrészt viszont a 19. században induló neveléstörténet-írásunk elsősorban külföldi, főleg német minták mentén tájékozódik, s mivel azokban a szakmabeliek nem találják a hazai partikuláris gyakorlat párhuzamait, használható tanulságokat sem látnak a működésükben.

A protestáns iskola nemzetnevelő munkáját máskülönben nagyra értékelő Finánczy Ernő, a szociális és a történelmi tudatot előtérbe helyező Kármán Mór nem ismerik föl saját elveiknek közvetlen előzményeit az éppen haldokló partikulákban. Kornis Gyula, aki magas hivatali pozíciókat tölt be, de az iskolaügyet belülről nem ismeri, a református kollégiumi nevelést általánosságban elavultnak véli. A református partikulák emlőin nevelkedő Szeremley Samu az államosításban látja a kiutat. 19. századi pedagógiai íróink közül

egyedül Imre Sándor az, aki legalább a protestáns iskolák autonómiájában átmentendő értéket lát. E szemlélet nyomai sajnos máig érezhetők a hazai neveléstörténetben, pedig a fentebb jelzett sajátosságok néhány eleme több figyelmet érdemelne.

A 20. század pedagógiai írói közül egyedül Karácsony Sándor ismeri föl és építi be a fentebb felsorolt tényezők némelyikét pedagógiai rendszerébe, ami azért nem véletlen, mert az egykori partikuláris hagyományokat követve szülőfaluja, Földes lelkipásztora irányítja őt a 20. század elején a Debreceni Református Kollégiumba. Karácsony Sándor egyetlen szóval racionálisnak nevezi a partikuláris iskolarendszert, amin takarékos és életszerű működést ért.¹⁴ Takarékoság és életszerűség – ma sem rossz hívószavak!

Ennyire lecsupaszított értelemben, ahogyan azt Karácsony Sándor teszi, az egykori partikuláris gyakorlatnak neveléstörténeti vonatkozásban az *Entwurf* után is van kimutatható hatása. A rektori, praeciptori feladatkör egykori formája teljesen megszűnik ugyan, de a korábbi partikuláris iskolák többsége továbbra is az egykori anyakollégium keretében működő tanítóképző intézetektől (Debrecen, Nagyenyed, Kecskemét, Pápa) kap tanítót, aki gyakran kántora is a helyi gyülekezetnek. Az ún. kántor-tanító kettős szerepköre az iskolák államosításáig sok mindent átment az egykori rektorok gyakorlatából. A tehetségmentésnek a partikuláris gyakorlatban gyökerező hagyománya a lelkész odafigyelésével ugyancsak tovább él, még a 20. században is. Sütő András így kerül Enyedre, Csoóri Sándor és Nagy László Pápara, de kereshetnénk debreceni vagy pataki példákat is. Saját tapasztalataimból tudom, hogy a szocializmus évtizedeiben az egyedülként működő debreceni református gimnáziumba a diákok jelentős része lelkészek ajánlására és közreműködésével került.

Végül futólag még egy, a partikuláris hagyományokhoz kapcsolódó újabb kori jelenségre hadd utaljak. A rendszerváltás óta nagy számban újraindult református iskolák egy része, földrajzi helyzete (református szórvány veszi körül) vagy az adott vidék elnéptelenedése miatt beiskolázási gondok előtt áll. Ezen a helyzeten tehetségmentési és takarékosági céllal létrehozott iskolaközpontok alapítása segíthet, amely mögött az egykori anyakollégiumokhoz hasonlóan környékbeli kisiskolák sorakoznak fel. Ilyen típusú kezdeményezés folyik egy ideje a Pécsi Református Kollégiumban, ahol közel négy évszázados kihagyás után a Baranyai Református Egyházmegye iskolaközpontot működtet, óvodával, általános iskolával, gimnáziummal, szakképzéssel, bennlakással. Vele közös igazgatásban működik öt környékbeli település általános iskolája (Nagyharsány, Drávafok, Zengővárkony, Siklós, Hidas), amelyeket belkörüleg partikulárisnak neveznek. A Pécsi Református

¹⁴ KARÁCSONY Sándor, *A magyar észjárás*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2009, 61.

{I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI}

Kollégium küldetése a hátrányos helyzetű diákok református identitásának erősítése és a tehetséggondozás, amennyiben nevezett általános iskolák tehetségesebb diákjait igyekeznek a pécsi középiskolájuk felé irányítani. E gyakorlat sikere történelmi távlat híján ma még kevésbé mérhető, mint elgondolás azonban tudatosan kapcsolódik az egykori partikuláris hagyományokhoz, s a jövőben mintaként szolgálhat más iskolafenntartók számára is.¹⁵

¹⁵ Itt köszönöm meg Sümegi Péterné pécsi főigazgató-helyettes, internátusi igazgató asszony szíves szóbeli tájékoztatását.

Hegyi Ádám

KÉZIRATOS
PARTIKULATÖRTÉNETEK
A 18. SZÁZADBAN¹

A kora újkori református egyháztörténet-írás nagy figyelmet fordított az iskolázás múltjának feltárására. Debreceni Ember Pál például részletesen ismertette a sárospataki iskola üldöztetésének történetét.² A jelentős iskola-központok a 18. században már saját iskolatörténeteket készítettek. Pápai Páriz Ferenc 1704-ben megírta a gyulafehérvári és a nagyenyedi kollégium történetét, majd ezt követően 1716-ban, 1723-ban, 1761-ben és 1777-ben újabb kéziratot írt az iskolatörténetek születtek.³ 1793-ban Sárospatakon Szombati János írt egy művet, amely bemutatta a kollégium múltját.⁴ Debrecenben Sinai Miklós Magyarország történetével kapcsolatban kiterjedt könyvtári és levéltári kutatásokat folytatott, amelynek során a kora újkori kálvinista oktatás emlékeit is összegyűjtötte.⁵

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

² DEBRECENI EMBER PÁL, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS PÉTER, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 414–421.

³ RÁCZ EMESE, *Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégium-története* = PÁPAI PÁRIZ FERENC, *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története*, közread. RÁCZ EMESE, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2016, 97–106.

⁴ *Memoriale Historicum exhibens, Historiam, brevem Oppidi S. Patak. Seriem Pastorum Ecclesiae Reformat. Curatorum item, Professorum, Seniorum, Praeceptorumque Publicorum Collegii itidem Ref. S. Patakiensis etc... Saros Patakini. An. 1793 et seqq.* Tiszáninneri Református Egyházkerület Könyvtára, Ms. Kt. 42.

⁵ RÉVÉSZ IMRE, *Sinai Miklós és kora: adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Bp., Akadémiai K., 1959, 59–68.

A kutatás viszont jóval kevesebbet tud arról, hogy a partikulákban is készültek történeti művek. Általában helytörténeti jelentőségüket említik, illetve ezeket a műveket a néphagyomány szempontjából tartják jelentősnek.⁶ A partikularendszert átfogóan bemutató munkák sem vették figyelembe ezeket, inkább a kibocsátó intézmények forrásaira alapozták a megállapításukat.⁷ Az eddigi vizsgálatok viszont nem foglalkoztak azzal, hogyan kapcsolódnak ezek a munkák a kortárs történetírókhoz, és azzal sem, milyen lokális emlékezetkultúra jellemző rájuk. Az utóbbi években a Békési Református Egyházmegyére vonatkozó számos elbeszélő forrás került elő, ezért érdemes ezeket iskolatörténeti szempontból is megvizsgálni.

Mindegyik partikulatörténet kéziratban maradt: sem kora újkori, sem modern kiadásuk nincs. A békési egyházmegye kora újkori történetírásának legelső dokumentuma Bökényi János esperes 1712-ben készült önéletírása, és Kis Bálint 1836-ban készült egyházmegye-története zárja a korszakot. A bő száz évben az esperességben a leggyakoribb történeti műfaj a krónika volt, de néhány verses história és emlékirat is fennmaradt.⁸ A 18. század első felében Szentesen és Hódmezővásárhelyen készültek jelentős történeti munkák. Béládi István írta meg a szentesi kálvinista egyház történetét (1747), amelyet a 19. század közepéig több lelkész is folytatott.⁹ Szőnyi Benjámint pedig a hódmezővásárhelyi gyülekezet múltját foglalta össze, a kéziratát

⁶ FILEP Antal, *Népismereti, néprajzi érdeklődés a Délkelet-Alföldön a reformkorban és tovább élő öröksége: Kutatási vázlat*, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve, 28(2020), 372; TÓTH Ferenc, *Történeti kutatások Makón = Makó monográfiája*, IV, *Makó története a kezdetektől 1849-ig*, szerk. BLAZOVICH László, Makó, Makó Város Önkormányzati Képviselő-testülete, 1993, 8–11.

⁷ BARCSA János, *A Debreceni Kollégium és partikulái*, Debrecen, Debreczen sz. kir. város Könyvnyomda-vállalata, 1905, 40–50, 131–135; BAJKÓ Mátyás, *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai K., 1976, 182–190; MÉSZÁROS István, *Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben*, Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 3(1983), 41–54; MÉSZÁROS István, *Egy megnevezés változásai: partikuláris iskola*, Magyar Pedagógia, 88(1988), 204–221; DANKÓ Imre, *A kollégium partikularendszere = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCSA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 776–805.

⁸ HEGYI Ádám, *Moloch bálvány Vadászon: a református öntudat és a reformáció emlékének összekapcsolódása a 18. században a Körös-Maros Közi Szent Társaságban = KRE 100: tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának 100. évfordulójára*, szerk. EMÓDI András, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2020, 383–393.

⁹ BAGI Zoltán, *Szentes város református közössége a 18. században a Béládi István, Gál István és a Kiss Bálint által írt eklézsiatörténet alapján = Mezőváros, reformáció és irodalom*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18), 185–186; FILEP Antal, *Szokásleírások a 18. és a 19. századból*, Népi Kultúra – Népi Társadalom, 5–6, Bp., Akadémiai K., 1971, 115–134.

később folyamatosan kiegészítette.¹⁰ Az egyházmegyében a 19. század első felében lendült fel igazán a történetírás, amelyet a lelkészeken kívül olyan, többnyire kismemesi származású világiak is gyakoroltak, akiket érdekelt a lakóhelyük múltja.¹¹ A folyamatot Kis Bálint esperes fellépése tetőzte be, aki (a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként) megszervezte a békési egyházmegye történetkutatását, utasítva az egyházközségek lelkészeit a gyülekezeti múlt feltárására. Az esperes ösztönzésére készítette el Ecsedy Gábor Gyula történetét (1832), Szirbik Miklós Makó históriáját (1835), Dávidházy Bekes Sámuel a gyomai református egyház történetét (1834–1837), Gacsári István Füzesgyarmat krónikáját (1839).¹² Az összegző művet Kis Bálint írta meg 1836-ban *A helvétiai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék [...] emléke* címmel.¹³ A 19. század első felében a Tiszántúl más egyházmegyéiben is virágzott a gyülekezettörténet-írás: az érmelléki- (1823–1826) és a szalontai egyházmegyében (1843) is összegyűjtötték az egyházközségek történetét.¹⁴

¹⁰ SZEREMLEY Samu, *Szőnyi Bénéámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*, Bp., Hornyánszky, 1890, 177–178.

¹¹ KÓSA László, *Történetkutató kisvárosi értelmiség a reformkorban* = Uő., *Művelődés, egyház, társadalom*, Bp., Akadémiai K., 2011, 49–66.

¹² SZABÓ Ferenc, *A várostörténeti krónikák és feljegyzések születése és hatása az Alföldön* = *A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, szerk. TAKÁCS Edit, Szentés, Csongrád Megyei Levéltár, 1997–1998 (Szentési Műhely Füzetek, 2), 5–14; TÓTH Ferenc, *Makó első történetírója* = *Szirbik Miklós élete és munkássága*, szerk. TÓTH Ferenc, Makó, Makó-Belvárosi Református Egyházközség, 1996 (Szirbik Miklós Társaság Füzetei, 1), 16–17; FILEP Antal, *Kiss Bálint helye a tudománytörténetünkben* = *Kiss Bálint református lelképásztor élete és munkássága (1772–1853)*, szerk. LABÁDI Lajos, Szentés, Kiss Bálint Református Általános Iskola, 2014, 63–64.

¹³ Kis Bálint, *A helvétiai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári tudomány és földleírás történeteinek emléke* = Uő., *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története*, közread. GILICZE László, KORMOS László, Békéscsaba, Békés Megyei Levéltár, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1992 (Dél-alföldi Évszázadok, 5), 53–292.

¹⁴ EMÓDI András, *Az érmelléki traktus egyházközségeinek 1823–1826 között összeállított históriája*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, 2018 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 21), VIII; *Egyházközségek történetei (Nagyszalontai Egyházvidék)*, Arhivele Naionale Române – Serviciul Judeean al Arhivelor Naionale Bihor, fond 145. Protopopiatul Reformat Salonta Dosar nr. 24.

(I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI)

1712 és 1836 között Békésen,¹⁵ Borossebesen,¹⁶ Gyomán,¹⁷ Hódmezővásárhelyen,¹⁸ Makón,¹⁹ Mezőberényben,²⁰ Nagyzerénden,²¹ Szentesen,²² Vésztőn,²³ valamint Gyulaváriban²⁴ készültek iskolatörténeti feljegyzések, amelyek részben krónikák alfejezeteiben, részben önállóan láttak napvilágot. Ezek a partikulatörténetek nagyon sokat elárulnak a lokális emlékezetkultúráról és a kortárs történetíráshoz való viszonyukról. A lokális emlékezet vizsgálatához a békési egyházmegye gyülekezeteinek korabeli szóbeliségét és írásbeliségét, a történetírás és az iskolatörténetek kapcsolatát pedig a történetírói módszerek összehasonlításával ismerhetjük meg.

¹⁵ *A halottak régiebb és újabb jegyzőkönyve szerint oskolamesterek voltak = Keresztelési (1783. júl. 28. – 1795.) és házassági (1783. júl. 30. – 1795.) anyakönyv egyháztörténeti feljegyzésekkel*, Békési Református Egyházközség levéltára [továbbiakban: BREL], I.62.a.3, 324–325; *Relatio periodica: de praeceptoribus scholarum prolium feminearum Helveticae confessionis in oppido Békés anno 1821*, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára [továbbiakban: TtREL], Püspöki Hivatal iratai, Igazgatási iratok, I.1.c.4. 1821. nr. 12.

¹⁶ *Pro memoria = Matricula ecclesiae Boross-Sebessiensis complectens seriem baptismatorum, matrimonium ineuntium et defunctorum ab a[nn]o 1773*, Arhivele Naionale Române – Filiala jud. Arad [továbbiakban: ANR Arad], Fond nr. 2071. 2–4.

¹⁷ *Pro memoria nomina rectorum = Halotti anyakönyv 1794–1826*, Gyomai Református Egyházközség levéltára [a továbbiakban: GyREL] I.157.a.2. fol. 1v; *Pro memoria nomina rectorum Gyomaiensis ab anno 1775 = Halotti anyakönyv 1794–1826*, GyREL, I.157.a.2. fol. 81r.

¹⁸ SZÖNYI Benjámin, *De Ecclesia Helveticae Confessionis HódMező Vásárhelyiensis, quae in compendio exhibent, praesertim fata eius, a reformatione in haec usque tempora = Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795 (1831)*, Hódmezővásárhelyi Református Egyházi Gyűjtemény (továbbiakban: HRGy), A/3/1/2, 1–18; TÓTH Ferenc, *A fiú nagy oskoláról = Presbiteri jegyzőkönyv 1757–1795 (1831)*, HRGy, A/3/1/2, 195–210.

¹⁹ *Series rectorum scholae reformatae Makóviensis = Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812*, Makó-Belvárosi Református Egyházközség levéltára [továbbiakban: MBREL], jelzet nélkül, 9–10.

²⁰ TURI Dániel, *A mezőberényi ref. iskolák tanítói – amennyire kinyomozhatám – ezek valának = Gondnoki számadás omniáriummal 1809–1889*, Mezőberényi Református Egyházközség levéltára [továbbiakban: MREL], I.262.e.2, 87.

²¹ *Scholae rectores = Keresztelési, esketési, temetési anyakönyv 1774–1789*, Kurátori számadások 1765–1770, ANR Arad Colectia registre de stare civila – Oficiul parohial reformant Nagyzerénd, fond nr. 2080, 3.; *A rectorok neveik és a tanítóké = Keresztelési, esketési, temetési anyakönyv 1790–1839*, ANR Arad, fond nr. 2081, 2.

²² BÉLÁDI István, *Az Ekkleziának Oskoláiról = A szentesi református ekkleziája története 1700–1825*, közread. TAKÁCS Edit, Szentes, Nemzeti Kulturális Alap, 2001, 42–70, <https://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezia/> (2024. 10. 20.)

²³ *Vésztői fiúk oskolájában volt rectorok és praeceptoroknak neveik = Keresztelési (1759–1816), halotti (1772–1816) és házassági (1772–1818) anyakönyv omniáriummal*, Vésztői Református Egyházközség levéltára [továbbiakban: VREL], I.450.a.1., 21–27.

²⁴ *Informatio primo semestralis de schola mixta tertia vernacula Helv. confess. Gy. Váriensi anno 1821*, TtREL, Püspöki Hivatal iratai, Igazgatási iratok, I.1.c.4. 1821. nr. 2.

Valódi történeti kutatást Béládi István, Szőnyi Benjámin és Kis Bálint végzett, ők forrásokot felhasználva értelmezték az eseményeket. A többi iskolatörténeti mű csak leírásokat vagy névsorokat tartalmaz, és a szóbeli emlékezetre alapoznak. A partikulák története mindhárom esetben csak egy kisebb fejezetét teszik ki a munkának, mindegyikük az egyháztörténet részének tekintette az iskolák történetét. A leírásokból és névsorokból álló munkák között viszont vannak olyanok, amelyek csak az iskolával foglalkoznak. Makón,²⁵ Gyomán²⁶ és Mezőberényben²⁷ olyan listákat készítettek, amelyek csak a rektorok adatait tartalmazták, míg Nagyzerénden,²⁸ Borossebesen²⁹ és Vészton³⁰ olyanokat, amelyek a lelkészek és a tanítók neveit is. A 18. századi történetírás módszertana rég meghaladta a felsorolásszerű adatok közlését, listák helyett már forráselemzéssel, segédtudományok alkalmazásával és összehasonlítással értékelték a történeti eseményeket.³¹ A kortárs történetírással ezért csak Béládi, Szőnyi és Kis műve hasonlítható össze.

Béládi István munkamódszere két részből tevődött össze: a szájhagyomány összegyűjtéséből és a kortárs szakmunkák kivonatolásából. Szentes reformációjával kapcsolatban – az idős emlékezetén túl – Debreceni Ember Pál és Szenci Csene Péter könyveire hagyatkozott.³² Az iskolatörténeti részt csak a helyi emberek elbeszélései alapján írta meg: „Ugy halljuk az itt megélemedett Betsületes Öregektől, hogy az ő emlékezetektől fogva mindenkor tartott az Eklézsia Oskola Mestereket.”³³ Ezt egészítette ki azzal, hogy a kötetbe bemásolta az új lányiskola felavatásakor elhangzott prédikációt, valamint saját emlékeit is beleírta a kéziratba: „A régi írásimat felhánván és vizsgálván akadt kezembe ezen Munkátskám A[nn]o 1752 die 11. Febr[uar]ii Szentesen”.³⁴

Szőnyi Benjámin Debreceni Ember Pál egyháztörténetén kívül Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivumát*,³⁵ Szathmárnémethi Mihály *Dominicáját*,³⁶

²⁵ MBREL jelzet nélkül, 9–10.

²⁶ GyREL I.157.a.2. fol. 1v, 81r.

²⁷ MREL I.262.e.2, 87.

²⁸ ANR Arad nr. 2080, 3, fond nr. 2081, 2.

²⁹ ANR Arad Fond nr. 2071. 2–4.

³⁰ VREL I.450.a.1. 21–27.

³¹ GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai, 2000 (Történelmi Kézilykönyvtár), 144, 151, 159.

³² BÉLÁDI, *A szentesi... i. m.*, 1.

³³ BÉLÁDI, *Az Eklézsiának Oskoláiról... i. m.*, 42.

³⁴ *Uo.*, 71.

³⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus redivivum seu Breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum*, Nagyszeben, Stephanus Jüngling, 1684.

³⁶ SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *A négy evangélisták szerint való dominica*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentely Mihály, 1675.

Iratosi T. János egyháztörténetét,³⁷ Skaricza Máténak a Szegei Kis Istvánról írt életrajzát,³⁸ Georg Haner erdélyi egyháztörténetét,³⁹ Czvittinger Dávid irodalomtörténetét⁴⁰ és Adam Melchior életrajzi lexikonát⁴¹ idézi. Ez nem jelenti azt, hogy ténylegesen olvasta is azokat, mert Debreceni Ember szintén ezekre a kötetekre hivatkozott, így elképzelhető, hogy Szőnyi egyszerűen csak kivonatolta Debreceni Ember könyvét. Béládival egyetemben Szőnyi is beemelte munkájába a szájhagyományt, és kísérletet tett arra, hogy levéltári forrásokat gyűjtsön.⁴² Az iskolával foglalkozó fejezet esetében viszont csak az öregek elbeszéléseire és saját ismereteire támaszkodott, és ezek alapján leírta, hogy Hódmezővásárhelyen hol voltak iskolák, kik voltak a tanítóik, és a tanárok részleges életrajzát is közölte:

„Scholae nostrae fundatae initias, eadem sunt, quae ecclesiae, illius scilicet, in qua pueri masculi informantur. Paulo serius erecta est schola filiolarum, quam post unam alteramque mulierem diaconissam, seu praeceptricem, cum eximia laude per multos annos docuerat rexeratque piae memoriae vir, d[omi]nus <Stephanus> *Andreas Békési*, scholae domicilium illud erat, quod nunc sartor, *Stephanus Siros* ad ripam lacus inhabitat. Diu satis schola puerorum uno rectore ac tenellis constabat pueris. *Paullus Motsai*, primum notarius, deinde iudex, item d[ominus] *Stephanus Czeglédi*, studiosos talaribus indutos in scholam intulerunt. Scholae filiarum *novae plateae*, vulgo Uj Uttza, et *Tarjányiensis* jam me heic v[erbi] d[ivini] ministro, sunt erectae. *Tarjányiensis* scholae prima fundatrix miserrima quaedam foemella fuit, quae alibi jam officio praeceptricis functa, et in oppidum hoc, visitandae suae cognationis causa veniens, hic substitit, et vicinorum filiolas primum in domo civis cujusdam informare caepit. Postea, ubi profecisse docendo innotuit, domuncula quaedam ei procurata est. Schola crescente, vir integerrimus d[omi]-

³⁷ IRATOSI T. János, *Az ember eletenek boldogul való igazgatásának módgyáról*, Lőcse, Brewer Lőrinc, 1641.

³⁸ SKARICZA Máté, *Vita Stephani Szegedini* = SZEGEDI Kis István, *Theologiae sinceræ loci communes*, Bazel, Konrad Waldkirch, 1588, B2v–y3v.

³⁹ GEORG HANER, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum*, Frankfurt, Leipzig, Johann Christoph Fölginer, 1694.

⁴⁰ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt, Leipzig, Jobst Wilhelm Kohles, 1711.

⁴¹ ADAM MELCHIOR, *Decades duae continentes vitas theologorum exterorum principum*, Frankfurt am Main, Jonas Rosa, Nikolaus Hoffman der ältere, 1618.

⁴² HEGYI Ádám, *Elfelejtett szórványok: a történeti ismeretek hiánya a református egyház-igazgatásban a 18. század végén = Hagyomány, identitás, történelem*, 2022, szerk. KISS Réka, LÁNYI Gábor, Bp., KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023 (Reformáció Öröksége, 10), 83–84.

nus *Valentinus Nyíregyházi* aedem praefectus est, antea rector in ecclesia ref[o]r[ma]ta Gyeviensi, quam tyrannus Bezur, hoc nomine in omne aevum infamis, ac sanctae nostrae fidei virulentissimus persecutor, disjecit. Praefuit pius vir per aliquot annos cum summa aedificatione scholae illi. Tandem in domino mortuo successit d[omi]nus *Johannes Békési*, qui scholam istam in hunc usque diem non omnium adplausu diligenter instruit ac moderatur. Scholae filialis quae est in vulgo dicta *Uj Uttza*, primus institutor, fuit estque hodiernum, jam insigniter senex, probus tamen et pro modulo gratiae non inutilis, *Stephanus Debreceni*. Primae autem ac antiquioris scholae filiarum informatio, post d[ominum] Békesium, commissa fuit domino *Francisco Czeglédi*, cui tandem per aliquot annos officio suo graviter satis defuncto, ac ad oppidanum notariatum promotus, successit, vir, melior fortuna dignus, d[omi]nus *Stephanus Nyéki*. Atque haec de rebus ecclesiae huius adnotassa, posteritatis commendasae sufficiat. Vos, pii successores pluribus investigandis incumbite.”⁴³

Kis Bálint komoly levéltári kutatómunkát is végzett: a békési egyházmegye irattárában, a tiszántúli egyházkerületi levéltárában és a debreceni kollégiumi Nagykönyvtárban található iratokat és könyveket használta föl a műve megírásához. Például a békési esperesség közgyűlési jegyzőkönyve alapján mutatta be a lelkészi fizetések 1714 és 1743 közötti alakulását. Sinai Miklós 1783-ban elhangzott kollégiumi előadásának segítségével Ozorai Imrének és Gálszécsi Tamásnak a 16. században megjelent műveinek kiadástörténetét írta meg.⁴⁴ Az iskolákkal foglalkozó fejezetben viszont semmilyen történeti elemzést nem készített, történeti forrásokat nem használt, helyette a korabeli pedagógia módszertani hiányosságairól értekezett, és a 19. századi tananyagreform eredményeit mutatta be.⁴⁵

A 18. századi professzionális iskolatörténetek nem sokban térnek el Béládi, Szőnyi és Kis munkájától. Pápai Páriz Ferenc Béládihoz hasonlóan szintén bemásolt leveleket a nagyenyedi kollégiumról szóló művébe, de támaszkodott a saját emlékezetére és a saájhagyományra is. Szőnyi munkamódszerével megegyezően kronologikus sorrendben mesélte el az erdélyi iskolázás fontosabb eseményeit, és mutatta be a híresebb tanárokat. Bod Péter majdnem szóról szóra bemásolta Pápai Páriz kollégiumtörténetét egyháztörténeti művébe.⁴⁶ Bod munkamódszerére kimondottan jellemző volt a kompilálás, forráskritika nélkül másolta össze az elé került különböző iratokat. Történetírói

⁴³ HRGy A/3/1/2, 13, Veres Tünde átírása, <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/259/> (2024. 10. 20.)

⁴⁴ Kis, *i. m.*, 218, 241.

⁴⁵ Kis, *i. m.*, 231–235.

⁴⁶ RÁCZ, *i. m.*, III, 118, 129.

munkája inkább a műveiben rejlő adatgazdagság miatt jelentős. Például az országgyűlések és káptalanok iratait nagy szorgalommal másolta le,⁴⁷ viszont ilyen mértékű forrásgyűjtést sem Béládi, sem Szőnyi, sem Kis nem végzett.

1820-ban Tóth Ferenc vásárhelyi lelkipásztor a presbiteri jegyzőkönyvbe írta be az új iskola építésének történetét. Ebben Tóth alig foglalkozik a múlttal, egyedül az elbontott épületeket említi meg röviden, viszont részletesen ismerteti az építkezés részleteit, a megállapodást a kőművessel, és leírja, milyen balesetek történtek a munkálatok során. A jegyzőkönyvbe bemásolta az alapkövetéltkor palackba helyezett emlékirat szövegét, valamint az elhangzott köszöntőverseket. Az emlékiratban legelőször az uralkodót, I. Ferencet említik meg, majd őt követi a vármegye főispánja, a város földesura, az uradalmi tisztek, a lelkipásztorok, a gondnokok, a presbiterek, a tanítók, a főbíró, a városi jegyzők és végül az építőmesterek:

„A nevezet fundamentomba; egy két ittzés palatzkba egygy emlékeztető írás tevődött sejem sinórra függesztve az Ekklésia petsétjével bepetséltelve, melly ekképpen következik:

I-ső Ferencz Magyar Országí Felséges Koronás Királyunknak kegyes országlása alatt a vallásbeli szabad gyakorlásnak idejébe Nagy Méltóságú Gróf Nagy Károlyi Károly famíliához örökös jussal tartozó Csongrádi Uradalomba helyheztetett H. M. Vásárhejj Városába a helv. vallástételt követő, és ez idő szerint 18000; [azaz] tizen nyolcz ezer lelkeket számláló gyülekezetnek buzgóságából vette ezenn újj Oskola a maga kezdetét. K[risztus] U[runk] Sz[ületése] U[táni] 1820-dik Esztendőbenn április havának 27-dik napján – mai naponn pedig ugyan ezenn esztendőbenn Május, vagyis Pünköszt hava 19-dik napján az Oskolának edjik szeglet köve illendő szertartással letéttvén ezenn emlékeztető írás is oda záratatik.

JEGYZÉS. A fentebb tisztelt Méltóságos Gróf Nagy Károly Károlyi famíliának mostani gondviselője és gyám-attya M[éltó]s[á]gos. Gróf Vártenbergi Valdstein Emmánuel Eő Nagysága

Ugyanazon M[éltó]s[á]g[o]s. Gróf Károly Károlyi famíliának férfi ágonn lévő örökössei ezek u[gy] m[int]

1-ső Gróf István – most a N[agyságo]s Lichtenstein Huszár Regimentbe all hadnagy

2-dik Gróf Lajos törvények doctora és T[ekin]T[ete]s N[agyságo]s Pesth Vármegyének Alljegyzője

3-dik Gróf György – A Pesthi Királyi Fő Oskolába (Universitasba) törvényt tanuló.

⁴⁷ GUDOR Botond, *Bod Péter (1712–1769), a történetíró*, Barót, Tortoma, 2018, 423–435.

Az ide való uradalmi főbb tiszték:

1-ső T[ekinte]tes Erdély János úr – Inspector

2-dik T[ekinte]tes Herczeg Ferenc úr – fiscális

3-dik N[eme]s és N[em]z[e]tes Práznovszki György úr – Tisztartó

4-dik N[eme]s és N[em]z[e]tes Sztrianek János úr – Perceptor

Itt következnek a Tiszteletes Prédikátor urak, más ekklesiái tanítók és az Ekklésia külső elöljárói:

1-ső Kolláth Mihály, egyszersmind a N[agy] Tiszteletű Békési Tractus notáriussa

2-dik Tóth Ferencz

3-dik Dorka Illyés

4-dik Most nintsen.

Gondviselők: 1-ső Hódi Pál 2-dik Kiss Gáspár.

Perceptorok: 1-ső N[eme]s. Borotvás József. 2-dik Diószegi István.

Az Ekklesiának külső elöljárói idősebb Kováts Márton T[ekin]t[e]t[e]s N[eme]s Csongrád Vármegeyének Tábla Bírója. N[eme]s Bodatz Pál – Szabó István törvénybíró – Gulyás István esküdt – Láda Péter esküdt – Szél Pál esküdt – Csáki Ferencz esküdt – Cs. Szűts János esküdt – Meszlényi Mihály esküdt – Mutsi Ferenc esküdt – Székely Mihály esküdt – Kiss Tamás esküdt – Zsoldos Mihály esküdt – Idősebb Ketskeméti Sámuel. Varga Pál. Dorka István. Tóth János. Ketskeméti Pál. Szél Ferenc. Szél János. Kintses Mihály. Tarczali János. N[eme]s Török István. N[eme]s Veress Mihály. Vetsei Sámuel. Rátz Sámuel. Benyhe Kiss János. Albert János. Balogh Péter. Dávidházi János. Olasz János. Liskai István. Lázár János.

Fiú oskolabeli tanítók:

1-ső Pordán János Rector. 2-dik Veress Zsigmond Conrector. 3-dik Fabján Mihály. 4-dik Dartsi István. 5-dik Somjai Ferencz.

Leány oskolabeli tanítók

Szalai Sándor. Gál Pál. Veress István. Kiss Pál. Zágonyi József. Somjai János kántor.

Város mostani Bírái 1-ső Fischer József R[ómai] Catholicus 2-dik Czeglédi Nagy Mihály Reformat[us]

Város Notariussai Sziver Imre R[ómai] Cath[olicus] Szűts Pál Ref[ormatus] Antal Mihály Ref[ormatus] – Tószegi Péter város perceptore – Zsarkó Ferencz árvák tutora – Kristó János szejér mester.

Schrekk Ferencz építő kőmives mester.

Cásper Antal kőmives pallér.²⁴⁸

⁴⁸ HRGy. TÓTH, *A fiú*, Presztóczi Zoltán átírása, <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/447/> (2024. 10. 20.)

A református egyházban az ilyen jellegű alkalmak a helyi közösség emlékezetkultúrájának tipikus megnyilvánulásai voltak. Keszeg Vilmos kutatósaiból tudjuk, hogy az iskola- illetve templomépítési avatások jelentős vallási szertartásnak számítottak. Az ünnepi alkalmakra készített szövegeket (emlékiratokat, toronygombiratokat, prédikációkat, köszöntéseket) felolvasták, ezáltal tudatták a közösséggel, hogy mire kívántak emlékezni. Jellemző, hogy ezekben a helyi társadalmi viszonyokat hierarchikusan ábrázolták, azért, hogy az utókor is megismerje a közösség vezetőinek a nevét. Bizonyos esetekben még a gyülekezet eredetére utaló feljegyzések is előfordultak: mint például az adott település reformációjának a kezdete.⁴⁹

Hódmezővásárhely esetében is felmerült az egykori társadalmi hierarchia megörökítésének igénye, mert az alapítóiratban a király után azokat a személyeket sorolták föl, akik 1820-ban a település élén álltak. A helyi református egyház múltjára viszont nem utaltak. A köszöntőverseket az ünneplő gyülekezet előtt felolvasták, de a jegyzőkönyv nem utal arra, hogy az alapítóirat szövege is elhangzott volna nyilvánosan.⁵⁰ Ehhez hasonlóan 25 évvel korábban, 1794-ben az Újtemplom toronygombjában elhelyezett írományban is felsorolták a város és az egyház vezetőit, de a gyülekezet múltjáról nem tettek említést.⁵¹ A városban egyébként bevett szokás volt a jelentős egyházi események ünnepi szövegeit megörökíteni: 1791-ben II. Lipót és a vallási tolerancia tiszteletére Szőnyi Benjámint 29 strófás verset szerzett.⁵²

1821-ben Sipos József és Asztalos István békési lelkipásztorok az egyházkerület kérésére összeírást készítettek a mezőváros iskoláiról, amelynek részét képezték a tanárok életrajzi adatai is.⁵³ Ebben az időben a református egyházban az életrajzi adatok összegyűjtése nem volt ritka dolog, a Tiszáninneni Református Egyházkerületben 1807 és 1808 között az összes lelkipásztor életrajzát bekérte a kerület. A Tiszántúli Református Egyházkerületben pedig a békési (1839) és a szatmári egyházmegyében (1837–1838) is volt erre kísérlet.⁵⁴ A Sipos és Asztalos által összeállított kimutatás csak a tanítók szü-

⁴⁹ KESZEG Vilmos, *17–20. századi erdélyi toronygombiratok: a lokális történelmek szerkezete és funkciója = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely K., 2007 (Egyetemi Füzetek, 3), 93, 107.

⁵⁰ HRGY. TÓTH, *A fiú... i. m.*

⁵¹ POLGÁR Mihály, *A hódmezővásárhelyi református újtemplom építésének rövid leírása (1819)*, közread. PRESZTÓCZKI Zoltán, A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve, 21(2018), 29.

⁵² IMRE Mihály, *Kegyesség és egyházpolitika: Szőnyi Benjámint két ismeretlen műve 1791-ből*, Vásárhelyi Látóhatár, 13(2022/1), 7.

⁵³ TtREL I.I.C.4. 1821. nr. 12.

⁵⁴ UGRAI János, *„Kis világnak világos kis tüköre”: Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*, Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet,

letési helyét, korát, társadalmi helyzetét és tanulmányait tartalmazza, s csak néhány évtizedre tekint vissza. Az irat összeállítói nem tartották feladatuknak korábbi rektorok vagy praeceptorok biográfiáját feltárni. Munkájuk az Assmann által leírt kommunikatív emlékezet kategóriájába sorolható, amely során a közösség csak a közelmúlt eseményeinek megörökítésére törekszik.

A szóbeli társadalmakban a történeti tudat két részből tevődött össze: ősidőből és közelmúltból, mert ezek a csoportok nem tudták megkülönböztetni a történeti korszakokat egymástól. Valójában a kettő között csak 80–100 év különbség volt, ennél régebbi időszakra nem tudtak visszaemlékezni. Jó példák erre az ókori civilizációk nemzetségtáblái, mert a rajtuk szereplő első személyek mitikus alakok voltak, míg a névsor végén szereplők valós személyek, akiket a közösség személyesen is ismert.⁵⁵ A békési egyházmegegyében fennmaradt rektori névsorok – a nemzetségtáblákhoz hasonlóan – a szóbeliség emlékezetkultúrájának tipikus lenyomatai.

1747-ben Béládi István a szentesi rektorok névsorát az idősek emlékei alapján állította össze. Az öregek nem tudták megmondani annak a tanítónak a nevét, aki 1685-ben a gyerekeket oktatta, csak arra emlékeztek, hogy a török hódoltság idején a város lakossága Csongrádra menekült, és egy Vasasi nevű szerb tiszt házában az udvarán zajlott a tanítás, vagyis az első emlék a mitikus ködbe veszett.⁵⁶ Szintén „alig esmér edjet”⁵⁷ is a kollektív emlékezet azok közül, akiket a város támogatott abban, hogy Debrecenben tógás diákként továbbtanuljanak. Valójában csak a kortárs eseményekre emlékeztek, mert Béládi csak azt tudta feljegyezni, hogy a közelmúltban két szentesi diák, Csáki Miklós⁵⁸ és Szilágyi Ferenc⁵⁹ debreceni tanulmányait támogatták. Az 1710-es évektől kezdve viszont már részletes életrajzokat, személyiségjegye-

Egyház, Művelődés, 2); HEGYI Ádám, *A Békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839)*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2021 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 23), 30; OLÁH Róbert, *Értelmiségi életutak a Szatmári Református Egyházmegyében a 19. század elején*, Hagyomány, Identitás, Történelem, 1(2024), 45–60.

⁵⁵ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 2018 (Német Szellemtudományi Könyvtár), 49–51.

⁵⁶ BÉLÁDI, *Az Ekklezsiának Oskoláiról... i. m.*, 47. (Nem egyértelmű, mikor menekült el Szentes lakossága Csongrádra, a legvalószínűbb dátum 1685.); SIMA László, *Szentes város története*, Szentes, Szentes város közönsége, 1914, 146; LABÁDI Lajos, *Szentes története évszámokban*, Szentes, Szentes Város Önkormányzata, 2003, 16.

⁵⁷ BÉLÁDI, *Az Ekklezsiának Oskoláiról... i. m.*, 43.

⁵⁸ Csáki Miklós 1745-ben subscribált Debrecenben. Lásd: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013 (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium Fennállásának 475. Évfordulója Tiszteletére), 438.

⁵⁹ Szilágyi Ferenc szentesi diák 1747-ben subscribált Debrecenben. Lásd: SZABADI, *i. m.*, I, 428.

ket írtak le a rektorok felsorolásakor, vagyis a mitikus emlékek helyett ekkor már valós adatokat jegyeztek föl.⁶⁰

Ha megnézzük az esperesség további rektori névsorait, akkor megállapíthatjuk, hogy a Béládi-féle részletes életrajzi adatok nem találhatók meg bennük, csak a nevek és a szolgálat ideje. Több esetben utólagos megjegyzéseket fűztek a nevekhez, amelyek azt bizonyítják, hogy a lokális közösségek a rektorok távozása után is számon tartották a sorsukat, vagyis ők is a kommunikatív emlékezet részeivé váltak. Az utólagos megjegyzéseket láthatóan több kéz írta, nyilvánvalóan azért, mert a névsor eredeti készítője már nem tartózkodott a településen, vagy már nem élt. Mivel a békési egyházmegye lakosainak túlnyomó többsége analfabéta volt, ezért felmerül a kérdés, milyen módon jutottak hozzá olyan életrajzi adatokhoz, amelyek a lakóhelyüktől távol eső földrajzi régiókban játszódtak. Kérdés, hogy szóbeli vagy írásbeli információk alapján jegyezték fel az utólagos adatokat? Egyben azt is érdemes megvizsgálni, előfordult-e olyan eset, amikor a rektori névsorok a kommunikatív emlékezetből átkerültek a kulturális emlékezetbe?

A 18. században a földrajzi távolság extrém esetekben sem számított akadálnak, mert például a szegedi minoriták több száz kilométert is megtettek azért, hogy valakit áttérítsenek katolikus hitre. A szegedi barátok büszkén jegyezték be a historia domusukba, hogy egészen Bihar megyéig vagy Erdélyig is elmentek egy-egy lélek megszerzése érdekében.⁶¹ Az ország távoli pontjain megtörtént események olyanok érdeklődését is felkeltették, akik nem tartoztak ahhoz a közösséghez, ahol a dolgok megtörténtek. Szeged szabad királyi városként rendszeresen követeket küldött az országgyűlésre vagy a kormányhatóságokhoz. 1725-ben a Pesten tartózkodó Siskovich Antal szegedi követ a korabeli közbeszédben hallott eseményt jegyezte le: Zalkodon egy félreértés miatt bebörtönözték a református földesurat, aki megpróbálta megakadályozni, hogy a katolikusok megszerezzék a templomot. A félreértést az okozta, hogy az ügyben eljáró szerzetes félreértette a „repello” és „rebello” szavakat, így azt hitte, hogy a reformátusok lázadást akarnak szítani, holott valójában csak fellebbezni akartak az eljárás ellen.⁶² Zalkod Észak-Magyar-

⁶⁰ BÉLÁDI, *Az Ekklezsiának Oskoláiról. i. m.*, 49.

⁶¹ *Liber Variorum 1749–1864*, Magyar Nemzeti Levéltár, Csongrád-Csanád Megyei Levéltár, Szeged [Továbbiakban: MNL – CsCsML], A Szegedi Felsővárosi Minorita Rendház iratai 1724–1949, XII.6.a.8., fol. 85.

⁶² *Siskovich Antal levele Szeged városához, Pest, 1725. május 19.*, MNL, CsCsML Szeged város tanácsának iratai. Levelezések 1725–1727., V.A.1003.e.2. Nr. 49. Az eset részletes leírását a zalkodi emlékezet is megőrizte: DIENES Dénes, „Az Isten is megszerette pedig ezt a helyet, és ide vetette az Evangéliomnak hálóját mindjárt a Reformatiokor...”: *A Zempléni Református Egyházmegye összeírása 1782*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2003, 13. Köszönöm Csorba Dávidnak a zalkodi események beazonosításához nyújtott segítségét.

országon található, Szegedtől több mint 300 kilométerre fekszik. Mégis, a katolikus Szeged követe felfigyelt egy reformátusokat ért inzultusra, és sajnálkozását fejezte ki miatta.

Gondolhatjuk, hogy ha a hírek olyanokhoz is eljutottak, akik nem szimpatizáltak a közösséggel, amelyről a hírek szóltak, akkor a református tanítók életútját még sokkal jobban nyomon követték azok a falvak, amelyek saját hitsorsosaiak emlékét ápták. A piacok, kereskedők és kocsmái beszélgetések megteremtették a lehetőséget, hogy a távoli településeken élő emberek élettörténetei messzire eljussanak. Így volt lehetséges, hogy az 1804 és 1807 között Békésen szolgáló Iványos Ferencről feljegyezték, hogy Komáromban orvosként dolgozott.⁶³ A Nagyzerénden 1815-ben rektori hivatalt viselt Bors Sámuelről kiderítették, hogy később pesti ügyvéd lett.⁶⁴ Etédi József vésztői rektorról utólag azt jegyezték föl, hogy Késmárkon tanult, majd belényesi prédikátor lett.⁶⁵ A forrásokban nincs annak nyoma, honnan származnak ezek az információk, de Béládi és Szőnyi munkamódszere alapján joggal feltételezhetjük, hogy a névsorok készítői is a közbeszédből szerezték az információkat, és nem folytattak levéltári kutatásokat.

A szóbeliségre jellemző felületesség meglátszik ezeken az utólagos bejegyzéseken, mert írott formában elérhető információkat nem vettek figyelembe, így például nem említik, hogy Iványosnak Bécsben megjelent az orvosi disszertációja,⁶⁶ és arról sem tudtak, hogy a debreceni kollégiumban a kantianizmus hatása alá került.⁶⁷ Bors Sámuel esetében nem ismerik az egyházlátogatási jegyzőkönyv rá vonatkozó passzusát, amelyben hanyagsággal vádolták meg a rektort, amire egy közösség egész biztosan emlékezett.⁶⁸ Az írott kultúra iránti teljes érdektelenség jele az is, hogy Bors a reformkorban aktív

⁶³ BREL I.62.a.3, 325.

⁶⁴ „Bors Sámuel pesthi ügyvéd.” ANR Arad fond nr. 2081, 2.

⁶⁵ VREL I.450.a.1. 23.

⁶⁶ KOVÁCS Janka, „Érzelmi nyavalyák” és „ész-tébolyodások”: a lélek betegségei az orvosi disszertációkban a 18–19. század fordulóján, *Aetas*, 34(2019), 78–79. A református Iványos család Győr vármegyében rendelkezett birtokokkal, és a megyei tisztikar oszlopos tagjainak számított. Iványos Ferenc 1778-ban vagy 1788-ban született. 1797-ben iratkozott be a debreceni kollégiumba, 1807 és 1814 között Bécsben orvosnak tanult. SZABADI, *i. m.*, II, 824; SZÖGI László, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1789–1848*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2013 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 20), 1022; DOMINKOVITS Péter, *Hivatalviselő nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában 1816–1848*, Levéltári Szemle, 41(1991/1), 6.

⁶⁷ HORKAY László, *Ki a szerzője „A tiszta Értelem Criticája” c. 1799-es kéziratnak?*, *Magyar Könyvszemle*, 90(1974), 132. Nem került a békésiek kezébe az Iványos által Debrecenben lemásolt kézirat.

⁶⁸ BÍRÓ Endre, *A nagyzerendi református egyházfegyelem a felvilágosodás korában (1717–1841)*, *Délvidéki Szemle: Történettudományi Folyóirat*, 10(2023/2), 80.

publicista volt, mégsem említették vele kapcsolatban a nagyzeréndi névsorban.⁶⁹

A békési egyházmegyében egyedül Nagyzerénden készült két olyan rektori névsor, amelyek kurrenszek voltak. A tanítók neveit az anyakönyv megnyitásokor kezdték el vezetni. Az 1774-ben elkezdett zerindi anyakönyvben található rektori névjegyzéket is 1774-től vezették.⁷⁰ Az 1790-ben megnyitott matrikulában az 1791-ben meghalt Vasvári István tanító szerepel a lista elején.⁷¹

A legtöbb névsor viszont retrospektív szemléletű. Gyomán az 1794-ben nyitott anyakönyvben visszamenőleg, 1766-tól 1826-ig vezették a rektorok névsorát.⁷² Vésztőn 1787-ben kezdték el a presbiteri jegyzőkönyvet vezetni, de 1711-től sorolták fel benne a rektorokat.⁷³ Makón 1787-ben nyitották meg a presbiteri jegyzőkönyvet, és 1713-tól kezdve írták össze benne a tanítókat.⁷⁴

Mivel a kommunikatív emlékezet legfőbb jellemzője, hogy legfeljebb három generáció múltját őrzi meg, ezért ezek a rektori névjegyzékek azt mutatják, hogy csak azon generációk számára voltak érdekesek, amelyek személyesen is ismerték azokat, akiket említenek bennük. Mégis előfordult, hogy a névsorok a hosszabb távú emlékezetbe is átkerültek. Jan Assmann szerint 80–100 évnél távolabbi időszakra visszaemlékező kollektív emlékeket már kulturális emlékezetnek lehet tekinteni. Az ilyen közösségi memória már nem a személyes emlékekre, hanem a történeti tudatra épít.⁷⁵ A békési egyházmegyében akkor beszélhetünk kulturális emlékezetéről, amikor a tanítói névsorok sokkal hosszabb időt ölelnek fel, mint 80–100 év. A Vésztőn 1787-ben megnyitott protokollumban már eleve 1711-ig visszamenőleg írták össze a rektorok neveit, de azt egészen 1947-ig vezették.⁷⁶ Nagyzerénden az 1790-ben elkezdett listát 1907-ig vezették folyamatosan,⁷⁷ vagyis léteztek olyan közösségek, amelyek olyanok emlékezetét is megőrizték, akiket már senki sem ismert személyesen.

⁶⁹ KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867): Előmunkálatok Pest megye monográfiájához*, III, Bp., Pest megye Monográfia Közalapítvány, 2002, 69. A debreceni kollégium diáknévsorában sem említik Bors irodalmi tevékenységét. Lásd: SZABADI, *i. m.*, II, 922. Elképzelhető, hogy a nagyzeréndi rektor nem azonos a pesti ügyvéddel, de ennek eldöntéséhez alaposabb biográfiai kutatásra lenne szükség.

⁷⁰ ANR Arad fond nr. 2080, 3.

⁷¹ ANR Arad fond nr. 2081, 2.

⁷² GyREL I.157.a.2. fol. 1v, 81r.

⁷³ VREL I.450.a.1. 21–27.

⁷⁴ MBREL jelzet nélkül, 9–10.

⁷⁵ ASSMANN, *i. m.*, 52.

⁷⁶ VREL I.450.a.1. 21–27.

⁷⁷ ANR Arad fond nr. 2081, 2.

* * *

A Békési Református Egyházmegyében a helyi krónikák alfejezetei foglalkoztak az iskolák történetével, amelyhez levéltári forrásokon alapuló kutatást nem végeztek, csak a szóbeli hagyományokat gyűjtötték össze. Az emlékezetkultúrának viszont megjelent egy olyan fajtája is, amely az utókor számára kívánta megőrizni a jelen eseményeit. A hódmezővásárhelyi iskola alapkövetésével kapcsolatos szövegek fennmaradása ezt bizonyítja. A nagy számban fennmaradt rektori névsorok részévé váltak a kommunikatív és a kulturális emlékezetnek is.

Szabadi István

DEBRECEN ÉS KOLOZSVÁR KÖZÖTT – A SZILÁGYSÁG PARTIKULARENDSZERE

A fontosabb szilágysági református iskolák, mint Zilah és Tasnád, bármilyen szintű oktatás is folyt ott, Debrecenhez kötődtek. Dacára annak, hogy kormányzatilag a Szilágyság Erdélyhez kapcsolódott. Ennek a debreceni kötődésnek a lenyomata ma is látható a szilágysági mentalitáson, mert a partikularendszer hatása túlmutat az oktatási rendszeren. Ráadásul a fent említett iskolákon kívül ide vehető még Ákos, Baksa, Balázsháza, Bősháza, Doba (Kis- és Nagydoba), Érköbölkút, Kraszna, Sarmaság, Szilágyballa, Szilágybagos, Szilágyper, Szilágysomlyó, melyek mind szerepelnek Tasnád és Zilah mellett a Debreceni Református Kollégiumból rectorátusra kiküldött tógátus diákok állomáshelyei között. Erről tanúskodnak a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában őrzött iratok is.¹ Ezek az iskolák és az őket fenntartó gyülekezetek szerepelnek Dankó Imrének a debreceni partikularendszeréről írt tanulmányában,² amely a Kollégium alapításának 450. évfordulóján megjelent kötetben látott napvilágot. Azóta többen megalapították, hogy a szerző eléggé tágan értelmezte a partikularendszer kiterjedését.³ Korábban a Dankónál jóval óvatosabban fogalmazó Barcsa János

¹ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, II.1.f. *Rectoratusok és Praeceptoratusok iratai, I, Rectorok és praeceptorok kibocsátási jegyzéke 1767–1813.*

² DANKÓ Imre, *A kollégium partikularendszeréről = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCSA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 776–810.

³ Legutóbb lásd: GYÓRI L. János, *A Debreceni Református Kollégium évszázados partikuláris kapcsolatai – különös tekintettel a szikszói iskolára = Átjárható határok: Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*, szerk. FEKETE Károly, KUSTÁR Zoltán, KOVÁCS Ábrahám, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2011, (Acta Theologica Debrecinensis, 2), 229–236.

is úgy gondolta, hogy „igen nagy valószínűséggel sorolhatjuk a debreceni iskola részleges hatása alatt lévő partikulák közé” a szilágysági iskolákat, kiemelten Zilahot.⁴

Máig érezhető annak a hatása, hogy a megjelent diáknévsorok szerint⁵ a kora újkori szilágysági lelkészek túlnyomó része nem Nagyenyeden, hanem minden bizonnyal Váradon, annak 1660-ban bekövetkezett pusztulása után pedig bizonyítottan Debrecenben kapott képzést, majd itt szentelték őket lelkésszé. A lelkipásztorok felszentelése nyilvános disputát, azaz vizsgát követően a tiszántúli zsinatokon történt. Képzettségük, lelkeségük és gondolkodásuk tehát ide, a puritanizmus két kora újkori fellelegvárához kötötte őket. A szószéken elhangzott tanítások is ezt a neveltetést tükrözték, s ha attól eltértek, a tiszántúli egyházkerület feladata volt a tanítás megjobbítása, illetve a fegyelmi ügyek lefolytatása. A szilágysági, túlnyomórészt református magyarság sokat emlegetett puritán kegyessége talán ennek a kötődésnek is köszönhető. Eddig úgy tűnt, hogy Debrecenhez kötötte a Szilágyságot a Református Kollégium partikularendszere is, hiszen ettől az anyaiskolától kapták a rektoraikat, akik ugyanazon tankönyvekkel és tanítási módszerrel éltek, mint az anyaiskolában.

Szerencsénkre fennmaradt a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában a Zilahi Református Kollégium diáknévsora, amely 1646-tal kezdődik.⁶ Ekkor az intézmény a „Schola Zilahiensis” néven nevezi magát. Azt, hogy az elnevezés milyen szintű oktatást takar, nem könnyű megállapítani. Ugyanabban a kéziratárban őrzik azt a zilahi *Album*ként emlegetett iratot, melyet 1681-ben kezdtek el vezetni.⁷ Azért nagyon érdekes a dátum, mert a Tiszántúli Református Egyházkerület zsinata éppen 1681-ben, Margitán összeülve hozott egy határozatot, miszerint:

⁴ BARCSA János, *A debreceni kollégium és partikulái*, Debrecen, Debreczen sz. kir. város Könyvnyomda-Vállalata, 1905, 12.

⁵ JUHÁSZ István, JAKÓ Zsigmond, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979; *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I–II, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013.

⁶ Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca), Mss A. 95.

⁷ Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca), Mss A. 85.

„Prohibet Sancta Synodus, ne liceat Püspökiensibus, Zilahiensibus, SzattmárNémethiensibus, Bányaiensibus et Tractibus Bereg, Ugocsa, Máramaros extra superintendentiae pro rectoribus adducendis excurre-re, reperiuntur enim in schola illustri Debrecina juvenes idonei et bene docti. Secus privabuntur.”⁸

Magyarul a zsinat megtiltotta a püspöki, a zilahi, a szatmárnémeti és a nagybányai egyházközségeknek, valamint a beregi, ugocsai és máramarosi egyházmegyéknek, hogy iskolamestereket az egyházkerületen kívülről hívjanak meg és alkalmazzanak, mivel a debreceni Kollégiumban is alkalmas, jól képzett ifjakat találhatnak. Amennyiben mégis így cselekszenek, az iskolamestert megfosztják a hivatalától.

Az említett zilahi *Album* ugyanakkor felsorolja az iskola rektorainak nevét 1646-tól kezdve, mely névsort 1830-ig vezették. Ne felejtjük el, hogy a Szilágyság csak 1821-ben vált hivatalosan az Erdélyi Református Egyházkerület részévé.⁹ A névsor tanúsága szerint a nyolcvan rektor közül mindössze hat (7,5%) érkezett Debrecenből: Huszti Mihály 1663-ban, Vittelki András 1669-ben, Újfalvi Mihály 1672-ben, Pankotai Sámuel 1693-ban, Szoboszlai István 1698-ban és Bitskei György 1706-ban. A többiek kivétel nélkül mindannyian a Kolozsvári Református Kollégium diákjai voltak. Az iskola-rektorok majdnem mind a szokás szerinti legfeljebb két évet töltötték a hivatalukban.

A következő érdekesség, hogy az említett 1681. évi margitai zsinaton külön napirendi pont foglalkozott a zilahi iskolamesterrel. Az ügyben hozott határozat szerint az iskolamester élelmezése ügyében előbb a parciális zsinathoz forduljanak a zilahiak, ahonnan a felek a generális zsinathoz fellebbezhetnek.¹⁰ Ugyanakkor a zilahi *Album*ban hosszasan sorolják az iskolának adományozott összegeket, melyek részben a várostól, részben pedig nemesi patrónusoktól származnak.¹¹

Még ehhez hadd tegyem hozzá, hogy ugyanezen a margitai zsinaton született határozat arról, hogy Vittelki András lelkész menjen be Erdélybe, a feleségét idézze az Enyedi Református Egyházmegye parciális zsinata elé, és ott folytassa le perét. Ugyanakkor a zsinat beleegyezett, hogy a krasznai

⁸ *A Tiszántúli Református Egyházkerület zsinati iratai*, I, 1578–1735, sajtó alá rend. DÁNÉ Veronka, SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2022 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 24), 268.

⁹ SZABADI István, *A szilágyi (krasznai) egyházmegye és az erdélyi egyházkerület kapcsolata a 18. században*, Egyháztörténeti Szemle, 2013/4, 31–37.

¹⁰ DÁNÉ–SZABADI, *i. m.*, 268.

¹¹ Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca), Mss A. 85.

egyházközségben szolgáljon.¹² Az persze valószínű, hogy az említett zilahi iskolarektor apjáról van szó, de mindhárom eset jól példázza azt, hogy a Szilágyság milyen sajátos helyzetben volt a Tiszántúli Református Egyházkerületen belül.

Zilah sulya és jelentősége abban is meglátható, hogy nem egy tiszántúli püspök zilahi lelkészként és szilágysági esperesként lett megválasztva superintendenssé. Jó példa erre a lelkészutódokat megnemesítő oklevelet Bethlen Gábortól kieszközölő Keresszegi Hermann István (1629–1641),¹³ vagy az a Zoványi György (1728–1757), aki püspöki hivatalának ideje alatt sem hagyta el Zilahot.¹⁴

Megjegyzem, hogy a 18. század a Szilágyság egyházkormányzata szempontjából végig arról szólt, hogy az Erdélyhez való tartozást ne csak közigazgatásilag éljék meg, hanem egyházigazgatásilag is a „másik magyar hazához”, azaz Erdélyhez tartozzanak. Sajátos módon ennek az „elszakasztásnak” legfőbb szorgalmazója éppen a Zilahon élő, onnan alig kimozduló Zoványi György tiszántúli püspök volt.¹⁵ Zoványi még a 17. század embere volt, aki egy olyan egyházban nőtt fel, amelyik egyházkerületi szinten alig-alig működött, igazából egyházmegyéiben élt, működőképes területeinek pedig az Erdélyi Fejedelemség védelme biztosította az életben maradást. Személye és tevékenysége rendkívül izgalmas, levelei néha egészen másról szólnak, mint amit valóban cselekedett, sokat is foglalkoztam vele mindezért.¹⁶

¹² DANÉ–SZABADI, *i. m.*, 268.

¹³ A püspök szerepére lásd: DANÉ Veronka, „Hogy összes örököseiket... mindenki becsülje”: Bethlen Gábor protestáns lelkészutód nemesítéséről = „Eklézsiáknak, egyházi szolgáknak egyetlenegy dajkája”: *Tanulmányok Bethlen Gábor egyházpolitikájáról*, szerk. DANÉ Veronka, SZABADI István, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2014, 67.

¹⁴ SZABADI István, „E világ ő néki is ellensége, mint nekem volt”: Zoványi György töprengései a püspöki hivatásról = *Hagyomány, identitás, történelem: 2019, I*, szerk. KISS Réka, LÁNYI Gábor, Bp., KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020 (Reformáció Öröksége, 3/1), 189–198.

¹⁵ Maga Zoványi György írta Wesselényi Istvánnak 1733 nyarán: „mindenkor csak elmémben tartottam Excell[enciád] ama szavait: szakasszam el a Partiumbéli eccl[esiá]-kat.” Lásd: A Román Nemzeti Levéltárak Kolozs megyei Osztálya (Kolozsvár). A Wesselényi család zsigó levéltára, Fond 250, Fasc. 437.

¹⁶ Lásd: SZABADI István, „Kinél több igaz bírót nem igen láttam”: Szerencsi [Nánási Fodor] János két zilahi látogatása Zoványi Györgynél, Református Szemle, 2011/6, 594–600; Uő., Zoványi György egyházi törvényei: a Zoványi-kánonok (1733) = *Praeceptor historiae ecclesiasticae: tanulmányok Buzogány Dezső 65. születésnapjára*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely Kiadó, 2022, 601–606.

A zilahi iskolának a már említett diáknévsora előtt az iskola törvényei szerepelnek, a korabeli szokás szerint ezt kellett aláírnia a beiratkozó diákoknak. Érdeemes lesz majd ezeket a törvényeket összevetni a debrecenivel és a kolozsvárral, mert az összevetés újabb tanulsággal szolgálhat. Visszatérve az úgynevezett zilahi *Album*hoz, abban fennmaradt a nagyon részletesen és szigorúan szabályozott iskolai ruhaviselet leírása is. Éppen úgy, mint ahogy az egyházi kánonok megszabták a lelkészek ruházódását, itt is le van írva, hogy a diákoknak milyen legyen a kinézete, és ami most különösen érdekes, beszél a partikularisták viseletéről is. Ebből szerintem joggal következtetünk arra, hogy Zilahnak is megvolt a maga partikularendszere, azaz: olyan kisebb iskolák hálózata alakult ki körülötte, amelyek időről időre a zilahi felsőbb éves diákok közül vittek rektort. Mindez nem lenne példátlan, hiszen a hódmezővásárhelyi gimnázium is rendelkezett saját partikulákkal, ahogyan Hegyi Ádám korábban kimutatta.¹⁷ Ennek a Zilahhoz kötődő iskolarendszernek a feltárása szép feladat lesz a jövőben.

¹⁷ HEGYI Ádám Alex, *A hódmezővásárhelyi iskola mint református kultúrvidék: „külföldiek” a vásárhelyi gimnáziumban a 18. században = Bethlen 300: Iskola a hazában*, Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhely-Ótemplomi Református Egyházközség, 2024, 13–25.

Zsigmond Attila

„...RECTOR ZILAHENSIS, TANDEM
ACADEMIAS SALUTAVIT...”

A zilahi rektória mint karrierlehetőség
(1646–1835)

A Somlyói-medence keleti végén, a Meszes-hegység peremén fekvő Zilah a 12. század végén tűnik fel a forrásokban.¹ Fejlődését meghatározta a közeli meszesi kapun áthaladó sószállító út, amely hosszú időn át egyedülként kötötte össze Erdélyt az Alfölddel. Vámja felett III. Béla koráig a királyné rendelkezett, a falu vélhetőleg a 13. század elején került az erdélyi püspök birtokába.² A tatárjárás során megtizedelt lakosságát idegen telepesekkel pótolták, akik kikerültek a vajdai joghatóság alól.³ Bár hetivásárát csak 1401-ben említik először, ennek megtartása feltehetően korábbról eredeztethető.⁴ Hunyadi Mátyástól 1463-ban pallosjogot, 1473-ban mezővárosi címet nyert a település, a kiváltságokat a későbbiekben számos alkalommal megerősítették.⁵ Az 1542 után betöltetlenül maradt erdélyi püspöki szék birtokaként Zilahot is a kincstár számára foglalták le. A mezőváros végül 1614-ben, fejlődési adományként kerül a Rhédeyek tulajdonába, a következő századokban

¹ Zilóc (12. sz. vége), Ziloch (1214), Zylac (1246). SZABÓ M. Attila, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára*, Csíkszereda, Pro Print, 2003. <https://tinyurl.com/398fky6a> (2022. 05. 12.)

² Hegyi Géza szerint ez 1214 és 1220 között történhetett. HEGYI Géza, *A Szilágyság birtokviszonyai a középkorban = A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század)*, szerk. HEGYI Géza, W. KOVÁCS András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012 (*Erdélyi Tudományos Füzetek*, 277), 52.

³ *Erdélyi Okmánytár*, I, (1023–1300), közzéteszi JAKÓ Zsigmond, Bp., Akadémiai K., 1997 (*A Magyar Országos Levéltár Kiadványai*, II, *Forráskiadványok*, 26), 190, 256–257.

⁴ WEISZ Boglárka, *A Szilágyság helye a középkori magyar királyság gazdasági életében* = HEGYI, W. KOVÁCS, *i. m.*, 244.

⁵ PETRI MÓR, *Szilágyság vármegye monographiája*, II, [S. I.], Szilágyság vármegye közönsége, 1901, 457.

mellettük az Andrásyak, a Csereyek és a Wesselényiek is feltűnnek birtokosi vagy bérlői minőségben.

Az egyházi közigazgatásban Zilah a reformáció előtt az erdélyi püspökség Meszesen túli részét képező krasznai főesperességhez tartozott. Szent Mihály arkangyal tiszteletére szentelt első temploma a tatárjáráskor pusztulhatott el, újjáépítése Gál püspök abbéli törekvésével állhatott összefüggésben, hogy elnéptelenedett birtokait királyi engedmények segítségével próbálja újranépesíteni. A zilahi templom volt a szilágysági gótika legkorábbi ismert képviselője.⁶ A 16. század második felétől már a reformátussá lett eklézsia birtokolta a templomot, amit a következő századok fokozatos átépítéseit követően a megromlott állapota okán 1904-ben lebontottak. A felekezetváltást megelőző időkből itt szolgált papjairól csak a 16. század elejétől vannak szórványos adataink,⁷ a század végétől a kálvinista prédikátorok névsora már nagyjából folyamatosnak tekinthető.⁸ Többüket is a traktus seniorává választották, hármójuk a tiszántúli egyházkerület szuperintendense volt, Zoványi P. György zilahi lelkészként volt püspök három évtizeden át.⁹

A zilahi református oktatás historiográfiája

Az iskola múltjára a 19. század második felétől kezdett ráirányulni a figyelem, az ekkor készült áttekintések szerzői helyi tanárok voltak. 1840-ben a *Nemzeti Társalkodó*ban látott nyomdafestéket Szabó György tollából egy ismertetés,¹⁰ de e tekintetben az úttörő Hiri Ferenc volt, akinek a kéziratos monográfiája öt fejezetre tagolva, 1867-ig tárgyalta az alma mater történetét. Bár a jelenleg lappangó kézirat eredeti formájában nem került kiadásra, mégsem került feledésbe, mivel a későbbiek során több szerző inspirálódott belőle.

Elsőként Szilágyi Ferencet említhetjük, aki a város múltjához kapcsolódó, 1870-ben publikált kötetében két fejezetet szentelt a helyi oktatásnak, melynek történetét Hiri említett munkája alapján vázolta fel, bár attól eltérően nem öt, hanem négy periódusra tagolva.¹¹ Az 1878-tól kezdve kiadott kol-

⁶ BUNYITAY Vince, *Szilágymegye középkori műemlékei*, Bp., MTA, 1887, 14–15.

⁷ Lásd: PETRI, *i. m.*, 461, 542; ZSIGMOND Attila, *Miklós paptól Polgári Mártonig = KRE 100: tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik évfordulójára*, szerk. EMÓDI András, Nagyvárad, KRE, 2020, 311–312.

⁸ A zilahi eklézsia a szilágyi traktus egyik legjelesebb gyülekezetének számított. Már a 17. század első évtizedeitől két lelkészt tartottak, az első papi állást rendszerint akadémikákkal töltötték be. ZSIGMOND, *i. m.*, 351–352.

⁹ *Uo.*, 349–350.

¹⁰ SZABÓ György, *A' zilahi ev. ref. oskoláról*, *Nemzeti Társalkodó*, 1840/14, 105–107.

¹¹ SZILÁGYI Ferenc, *Zilah történelméből*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Pest, MTA, 1870 (Értekezések a Történettudományi Osztály Köréből), 105–121.

légiumi évkönyvek biztosították a lehetőséget egy terjedelmesebb iskolatörténet közreadásához, amely a következő években több szerző tollából született meg. Összeállítására elsőként Hiri utódát, Elekes Viktort kérték fel, aki egyéb források mellett elsősorban az elődje monográfiájából inspirálódott. A bevezetőben jelzett öt fejezetből összesen nagyjából három készült el és jelent meg a kollégiumi *Értesítő* első két kötetében.¹² A beígért folytatás publikálása a szerző 1879-ben történt távozása miatt elmaradt. Elekest Somogyi Jenő váltotta a tanári székben, így rá hárult a vállalás teljesítése. Ezt két részletben adta közre: előbb befejezve a csonkán maradt fejezetet,¹³ majd azt tovább folytatva az 1861-ig terjedő időszak történéseinek ismertetésével.¹⁴ A kollégium történetének utolsó másfél évtizedének bemutatása Berényi János nevéhez fűződik.¹⁵

A millenniumi ünnepségek idején a tanintézetek történetének feldolgozására vonatkozó központi utasítás nyomán 1895-ben Somogyi Jenő neve alatt ismét megjelent a kollégium története.¹⁶ A szerző fontosnak tartotta kihangsúlyozni, hogy nem eredeti műről van szó, hanem a korábban megjelentek újrafelhasználásáról, amit kiegészített a legutóbbi évtized eseményeivel. Egyetlen jelentősebb módosítást eszközölt, amikor a korábbi öt korszakos felosztást elhagyva, négy fejezetben tárgyalta a kollégium történetét.

Ezzel párhuzamosan az iskola múltjának 1855-tel záródó, tömör prezentálását Magyarósi István is beépítette a gyülekezettörténetébe.¹⁷ A századelőn megjelent Petri-monográfia a második kötet XVIII. fejezetében tárgyalja az oktatást a zilahi kollégium bemutatásával együtt.¹⁸ Az 1940–1944 közötti

¹² ELEKES VIKTOR, *A zilahi ev. ref. főtanoda történetének rövid vázlata = A zilahi ev. ref. főtanoda 1877/8-ik tanévi első értesítője*, szerk. TÖRÖK István, Zilah, Gámán, 1878, 3–17; UÓ., *A zilahi ev. ref. főtanoda történetének rövid vázlata (Folyt.) = A zilahi ev. ref. főtanoda 1878/9-ik tanévi második értesítője*, szerk. TÖRÖK István, Zilah, Gámán, 1879, 3–12.

¹³ SOMOGYI Jenő, *A zilahi ev. ref. főtanoda történetének rövid vázlata (Folyt.) = A zilahi ev. ref. collegium értesítője az 1883–84-ik iskolai évről*, szerk. BERÉNYI János, Zilah, Takáts, 1884, 46–63.

¹⁴ SOMOGYI Jenő, *A zilahi ev. ref. főtanoda történetének rövid vázlata (Folyt.) = A zilahi ev. ref. collegium értesítője az 1884–85-ik iskolai évről*, szerk. KERÉKES Sándor, Zilah, Takáts, 1885, 3–64.

¹⁵ Az ismertető publikálására még az az évi évkönyvben került sor, Somogyi fentebb említett munkáit megelőzően. BERÉNYI János, *Adatok a tanoda 16 évi történetéhez (1867–1882) = A zilahi ev. ref. collegium értesítője az 1882–83-ik iskolai évről*, szerk. BERÉNYI János, Zilah, Stein, 1883, 4–72.

¹⁶ SOMOGYI Jenő, [*Cím nélkül*] = *A zilahi, államilag segélyezett evang. reform. collegium (főgimnázium és előkészítő osztály) értesítője az 1894–95-dik isk. évről*, szerk. BERÉNYI János, Zilah, Seres, 1895, III–CCXV.

¹⁷ MAGYARÓSI István, *A zilahi ev. ref. anyaszentegyház története*, Kolozsvár, Stein, 1880, 21–22, 52–55, 73–90.

¹⁸ PETRI, *i. m.*, 567–579.

kollégiumi értesítőkből ugyanaz a néhány oldalas összefoglaló szerepel újra és újra.¹⁹ 1946-ban, a 300 éves évfordulóra kiadott jubileumi emlékkönyvben Józsa Gerő tekintette át az elmúlt évszázadok történéseit.²⁰ A közelmúltból megjelent rövidebb ismertetések²¹ mellett a kollégium épületében jelenleg működő Sylvania Főgimnázium oktatója, László László a kezdetektől napjainkig átívelő monográfiája érdemel említést.²²

A zilahi iskola rektorai

A felekezeti váltást hozó 16. században egy trivialis szintű iskola működésével számolhatunk. Hipotézisként kezelhetjük azt a megállapítást, mely az 1629-ig itt fungáló, s innen a debreceni szuperintendensi székbe távozó Keresszegi Herman István szolgálati idejére teszi a magasabb szintű oktatás létrejöttét.²³ Az időszakhoz mindössze egyetlen adat kapcsolódik: az eklézsia mesteri díjlevele, amely az 1620-as évekből származhat.²⁴ Ezt időrendben egy parciális zsinati határozat követ, valamikor a következő évtizedből (immár Keresszegi eltávazása után), amelyben a mester kosztolását is szabályozták.²⁵

Részletesebb adatokkal csak 1646-tól rendelkezünk, ebben az évben nyitották meg az iskola első ismert vegyes jegyzőkönyvét, az *Albumot*,²⁶ s ebből

¹⁹ [S. n.], *Intézetünk múltja = A zilahi református Wesselényi-kollégium évkönyve az 1943–44. tanévről*, közléteszi SZASZ Árpád, Zilah, Seres, 1944, 7–9.

²⁰ JÓZSA Gerő, *A 300 éves kollégium = Emlékkönyv a zilahi református Wesselényi-kollégium 300-éves jubileumára*, szerk. JÓZSA Gerő, SZASZ Árpád, TAPSONY Endre, TATÁR Géza, Zilah, Seres, 1946, 7–17.

²¹ KOVÁCS Miklós, *A zilahi „ősi schola”*, Szilágysági Szó, 1–2 (1990–1991), passim; BUSTYA Endre, *Erdély hét kálvinista kollégiuma*, VII, *A Zilahi Wesselényi Kollégium*, Helikon, 7 (1996/21), 16–18; KOVÁCS KURUC János, *Zilahi iskolák*, Művelődés, 50 (1997/7–8), 36–38.

²² LÁSZLÓ László, *A Református Kollégiumtól a Sylvania Főgimnáziumig*, Zilah, Asociația Colegiul Național „Silvania”, 2014, 10–180.

²³ ELEKES, *A zilahi ev. ref. főtanoda...*, i. m., 5.

²⁴ Bár a dátum nélküli díjlevél szövege a traktus 1656-ban megnyitott jegyzőkönyvében maradt fenn, de ennek szövegét egy korábbi, vélhetőleg 1620 tájáról származó protokollumból másolták át. *Protocolum Sedis Ecclesiasticae in Districtu Szilagy, in ambitu Duorum Comitatum Zolnok et Kraszna existentis*. Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Szolgálat, fond: Colecția de documente și manuscrite, 7, 11. Vö.: ZSIGMOND, i. m., 316.

²⁵ A rendelkezés az említett protokollum fontosabb határozatokat tartalmazó fejezetében található, dátum nélkül. Keletkezésére a zilahi lelkészek szolgálati idejéből következtethetünk. ZSIGMOND, i. m., 315, 319.

²⁶ A kötet eleje csonka, tartalma változatos: az iskola javára tett kegyes adományok, különféle határozatok, esküminták, tisztségviselők kötelességei, könyvleltárak, iskolai törvények, fogalmazványok, a rektorok és a beiratkozott diákok névsora. A kötetben

az évből való a legkorábbi ismert pecsétnyomó is.²⁷ A források szerint a 17. század második felétől az egyházközségi tanintézet fenntartásához hozzájárultak a mezőváros tehetősebb családjai,²⁸ egy időben fejedelmi támogatásban is részesült.²⁹ A városka határán túlmutató népszerűségét jelzi, hogy a növekvő diáklétszám okán a templom közvetlen szomszédságában álló, 1679-ben Apafi fejedelem adományából újjáépített földszintes iskolaépület szűknek bizonyult, s a 18. századi adományokból bővítették egy emeleti szinttel.³⁰

Az iskola rektoraira, tanulmányaikra és szolgálati idejükre vonatkozó elsődleges forrás az iskola említett *Albuma*, melyben a diákok beiratkozási lajstroma mellett két összesített rektori névsort is találunk. Mivel a bevezetőben számba vett iskolatörténeti vonatkozású publikációk szűkebb témánkat illetően kivétel nélkül ebből merítenek, a nevek és a szolgálati idők ismételtetésével, anélkül, hogy új adatokkal bővítenék az ismereteket, az ezekre való hivatkozástól a továbbiakban eltekintek.

A legrészletesebb összeírást, az *Album* törzsanyagát képező diáknévsort a következő címmel vezeti be: „Nomina studiosorum successu temporis Scholam Zilahiensem salutantium”.³¹ Az 1646-tól, Vári V. István rektorságával induló lista első részének egységes kézírása arra utal, hogy az egy korábbi változat későbbi másolata, mely az íráskép alapján az 1689-től itt fungáló Makai Györgyhez köthető. Eredetileg az ő hivatali elődei is saját kezűleg jegyezték be a szolgálatba állásuk idejét és a beiratkozott diákjaik nevét egy korábbi matrikulába, melynek sorsa ismeretlen (a rongált állapota indokol-

található bélyegző tanúsága szerint 1975-ben került jelenlegi őrzési helyére. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, fond: Arhiv, mss A95. A továbbiakban: *Album*.

²⁷ Meglétét az 1940-es évek értesítőiben közreadott iskolatörténet említi, stilizált ábrázolása már a kollégium 1914-es értesítőjének borítóján is feltűnik. Körirata: SIGIL[LUM] GYMNASII REFOR[MATI] ZILAHENSIS 1646. Jelenleg lappang.

²⁸ Elekes Viktor és Somogyi Jenő 1678-tól sorolja fel az iskola támogatóit, míg az *Album* ezt tartalmazó első része csonka, itt az első pontosan datálható felajánlás 1681. március 25-én kelt, az ezt megelőző (feltehetően adományozási) bejegyzésnek csak a záradéka maradt fenn. Az itt szereplő lelkész és mester szolgálati ideje alapján ennek kelte 1678 és 1680 közöttre tehető. Lásd: *Album*, 1.

²⁹ 1682-ben I. Apafi Mihály a kolozsvári harmincadból rendelt 50 forintot a zilahi praecceptorok segélyezésére. A folyósítás a fejedelem halálával megszűnt.

³⁰ TÖRÖK István, *A zilahi ev. ref. collegium történetéhez*, Erdélyi Protestáns Lap, 4(1901/38), 308.

³¹ *Album*, 73–105, 109–119, 121–132, 141–156, 159. A névsornak létezik egy 19. századi másolata az *Album* folytatásának szánt másik kötetben, amely a továbbiakban folytatásgosan beiratkozási matrikulaként szolgált 1936-ig. Lásd: *Protocolum Gymnasii Ref[ormati] Zilahiensis. Rectores et Studiosos ab A[nn]o MDCXLVI complectens*. Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Szolgálat, fond: Colecția Colegiului reformat Zalău, 5.

hatta a lista átírását). A fennmaradt változatban az eredeti gyakorlat csak Makaival indult újra, és a hivatali utódai már (kevés kivételtől eltekintve) saját kezűleg jegyezték be magukat, illetve tanítványaikat a lajstromba.³²

Az 1782-ben szolgálatba álló Katona Imre idejétől a diákok saját kezű beírásai következnek a bevett formula szerint („Ego XY subscribo legibus Illustris Gymnasii Reformati Zilahiensis”). Az utolsó ilyen bejegyzések 1808. július 15-én keltek. A saját kezű aláírásokra való áttéréssel a korábban meglehetősen gondossággal vezetett, rektoronként is jól elkülöníthető egységekből álló nyilvántartás (külalakját tekintve is) rendszertelenebbé, nehezebben átláthatóvá vált, amihez az is hozzájárul, hogy ebbe a szakaszba néhány helyen más típusú szövegek is beékelődnek.³³

Néhány rektor neve nincs feltüntetve, így összesen 67 nevet találunk az 1646 és 1835 közötti időszakból.³⁴ Bár innen nem derül ki, de egy rövid időre (1799–1802) megszakadt az iskolamesterek sora, ugyanis 1800-ban professzori állást létesítettek, amelyet elsőként Gyarmathi Sámuel töltött be. Gyarmathi az első két évben egyedül tanított, majd 1802-től ismét megjelentek a rektorok, mint kisegítő oktatók (esetenként a névsorban conrectorként szerepelnek), 1807-től pedig egy rövid ideig ketten is segítették a munkáját.³⁵ 1706-ban Bicskei Györggyel indult az a gyakorlat, hogy a szolgálatba álló iskolamesterek megnevezték a tanulmányi helyüket, s a korábbi időszakra nézve ezt utólagos kiegészítésekkel pótolták (kivéve néhány esetet, ahol ez hiányzik). Így összesen 60 rektornál találunk a kibocsátó iskolára történő utalást, gyakran az ott viselt tisztségekkel együtt (senior, praceptor, könyvtáros stb.).

Az *Album* emellett még két rektori lajstromot is magába foglal. Az egyik a diáknévsorba ékelődik, Havadi András és Nagy Sámuel rektorsága közé.

³² A kézírások alapján megállapítható, hogy az 1721 és 1727 között fungált három rektor (Szikszai Pál, Radnótfái Nagy Zsigmond és Éltető András) bejegyzéseit ugyanaz a kéz készítette, és hasonlóan tapasztalunk egy hosszabb, öt rektor (Nagy Sámuel, Sombori Márton, B. Hunyadi Gerzson, Kónya Ferenc és Simon József) szolgálati idejét (1756–1769) felölelő szakaszban is. *Album*, 93–95, 109–113.

³³ A névsornak szabadon hagyott hely idővel betelt, a folytatás számára a különféle egyéb bejegyzések között kellett helyet keresni. Így Havadi András (1756) és Nagy Sámuel (1758) szolgálata közé egy, a témánk szempontjából fontos rektori névsor illeszkedik. A Benedek András és az Óvári Szigyártó Gergely idején (1796, 1802) beiratkozott diákok aláírásai közé pedig egy hosszabb, főleg levelek fogalmazványait tartalmazó, nyolcoldalas szakasz ékelődik be. *Uo.*, 106–108, 133–140.

³⁴ Hiányzik Kondor András (1784–1786), Viski Pál (1786) és Zoványi P. József (1798–1799). A tényleges, összefüggő névsor az 1808 körüli beiratkozásokkal zárul, s csupán egy különálló, utólagos bejegyzésben tűnik fel Szakáts János és Kónya Lajos a végső időhatárt képező 1830-as esztendőnél, már a diákok említése nélkül. *Uo.*, 159.

³⁵ M. NAGY OTTÓ, *Gyarmathi Sámuel élete és munkássága*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1944 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 182), 54–55.

Címirata: „Nomina Humanissimorum ac Reverendorum D[ominorum] Rectorum in Palaestra hac Zilahiana ab Anno 1646 ad haec usq[ue] tempora officio Rectoratus fungentium, in hac Tabella conspiciuntur”. A kézírás alapján a vezetését 1753-ban Simon István kezdte meg visszamenőlegesen, ugyancsak Vári V. Istvántól, és amelyet utódai is tovább folytattak, immár saját kezűleg bejegyezve nevüket, tanulmányi helyüket és szolgálatuk kezdő időpontját. Elszórtan az életpálya további alakulására vonatkozó utólagos bejegyzések is megjelennek (pastor, sutor, nihil), amelyek a szűkszavúságuk ellenére jó kiindulópontot jelentenek az életutak vizsgálatához. A Kilyén Mózes 1819-es bejegyzésével záruló 72 névből álló lista teljesebbnek bizonyul, mint a diáknévsor vonatkozó adatai, mivel a rektorok sora itt folyamatosnak tekinthető.³⁶

A másik névsor a felölelt időszakot tekintve a legtöbb nevet foglalja magába. Ugyanúgy 1646-tól indul Vári V. Istvánnal és 1830-ban zárul Kónya Lajossal. Kilyén Mózesig (1819) egyetlen kéz írta, gyakorlatilag az előző lista letisztázott változata,³⁷ amelyhez viszont az utolsó négy nevet már utólag toldották hozzá, összesen 77 nevet tartalmaz.³⁸ Itt is szerepelnek a rektorok tanulmányi helyei, azzal a különbséggel, hogy a lista elején álló három rektor (Vári V. István, Csehi P. János és Léthai Mihály) neve mellett is fel van tüntetve.

1646-tól kezdődően tehát a zilahi iskolában fungáló rektorok névsora és szolgálati ideje majdnem teljesnek mondható, de felvetődik a kérdés, hogy mit tudunk az előző időszakról? A rektorok személyét illetően jóformán semmit, mindössze Herepei János említi azt a Vásárhelyi Szőcs Jánost, aki feltételezése szerint 1632-ben állhatott a Meszes-alji iskola élén.³⁹ Amikor 1632-ben ifj. Bethlen István váradi főkapitány holttestét Ecsedről Gyulafehérvárra szállították, a zilahi pihenő alkalmával Vásárhelyi mondott latin nyelvű temetési beszédet, amely néhány év múlva nyomtatásban is megjelent.⁴⁰ Vásárhelyi 1629-ben írta alá a Debreceni Református Kollégium törvényeit,⁴¹ 1630-ban anyagilag támogatta a Kolozsvárott tanuló Mihály

³⁶ Ebbe nem számítottam bele a három professzort: Gyarmathi Sámuel, Beretzki Jánost és Salamon Józsefet, akik szintén szerepelnek a felsorolásban.

³⁷ Ezt igazolja a korábbi névsorával szinte szó szerint egyező címirata, illetve az, hogy a rektorok szolgálatának kezdő időpontja is azonos az előzőben foglaltakkal, beleértve a diáknévsornál szereplő évszámoktól való eltéréseket is.

³⁸ *Uo.*, 23–27. Itt is szerepelnek a professzorok, így a felsorolás összesen 80 névből áll.

³⁹ HEREPEI JÁNOS, *Vásárhelyi Szőcs János és Mihály = Uő., Polgári és kulturális törekvések a század első felében*, Bp., Szeged, JATE, 1965 (Adattár XVII. Századi Szellemi Muzgalmaink Történetéhez, 1), 457–467.

⁴⁰ RMK III 1506

⁴¹ *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában*, I, szerk. SZABADI István, Debrecen, TtRE, 2013 (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium Fennállásának 475. Évfordulója Tiszteletére, 1), 252.

nevű testvérét, 1631 novemberében pedig búcsúztató verset írt ifj. Bethlen István gyermekének temetésére.⁴² A későbbiekben mindketten, ő és testvére is külföldön tanultak tovább, de a hazatérésük utáni életpályájukról nincs információnk. Korábban elfogadtam Herepei érvelését Vásárhelyi rektorkodását illetően, s ezért őt nem is vettem fel a zilahi lelkészekről írott áttekintésembe. Újabban mégis azt látom valószínűbbnek, hogy ő nem rektor, hanem másodlelkész lehetett Zilahon.⁴³ Életszerűbbnek tűnik ugyanis, hogy egy magas rangú halott felett egy lekipásztor mondjon temetési orációt, és ne egy iskolamester. Vásárhelyit ezért nem vettem fel a mellékletben szereplő összesítő névsorba.

Végző összegzésként tekintsük át, hogy mit tudunk a zilahi iskolában az 1646 és 1830 közötti időszakban szolgáló rektorok előéletéről és a sorsuk további alakulásáról. A korábbi tanulmányi helyeket illetően elsősorban a publikált diáknevsorok vannak segítségünkre, amelyeket esetenként kiegészítenek az *Album* vonatkozó bejegyzései. Mind a 77 iskolamester esetében ismert a kibocsátó iskola,⁴⁴ ez alapján megállapítható Kolozsvár döntő főlényre. A kincses város kollégiumából összesen 60 rektor érkezett, míg a többiek zömmel Debrecenben tanultak (11), de a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégiumból is kerültek ide néhányan (4).⁴⁵ A legkevesebben Marosvásárhelyről érkeztek (2).⁴⁶ Utóbbiak szolgálatával zárul a „vegyes” korszak, 1724-től már kizárólag kolozsvári végzettségűek álltak az iskola élén, ami az egy évszázaddal később, a szilágyi traktusnak az erdélyi egyházkerülethez 1821-ben történt átcsatolása után már magától értetődőnek tekinthető.

⁴² RMK I 612

⁴³ A zilahi lelkésznevsor megengedi Vásárhelyi ilyen minőségben történő besorolását. Igaz, hogy az első név szerint ismert másodlelkész, Zilahi I. János csak 1636 táján tűnik fel a forrásokban, de a hivatal megléte már korábról dokumentálható. Az a tény, hogy Vásárhelyi csak később peregrinált, nem feltétlenül az itteni rektorkodását jelzi, az ismert másodlelkészek többsége nem volt akadémista. ZSIGMOND, *i. m.*, 315–317, 351.

⁴⁴ Bár a legkésőbbi névsor az első három rektor esetében is megnevezi a tanulmányok helyét (a másik két lajstromból ez hiányzik), de hibásan, ugyanis mindhárman Debrecenből jöttek, nem pedig Kolozsvárról. Tévesen említi mindhárom forrás kolozsváriként a szintén Debrecenben tanult Sasi P. Miklóst. SZABADI, *i. m.*, 261, 263, 268, 282. Bár névsor hiányában az 1668 előtt kibocsátott, ugyancsak kolozsváriként feltüntetett rektorok (Makai György, Miskoltzi Márton) ottani végzettsége is megkérdőjelezhető lenne, ennek ellentmondó információk hiányában elfogadtam az *Album* adatait.

⁴⁵ Egyikük, Szerentsi János előbb debreceni diák volt, onnan jött át Gyulafehérvárra, így mindkét kollégium lajstromában szerepel. Az összesítésénél az *Album*ban szereplő beírás alapján őt az utóbbihoz soroltam. SZABADI, *i. m.*, 324; HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, SRK Tudományos Gyűjteményei, 1998, 129.

⁴⁶ Bár Csepeli Márton még Fehérváron kezdte stúdiumait, ám időközben a patakiak Vásárhelyre költöztek át, tanulmányait már itt fejezte be, s ez alapján soroltam ebbe a csoportba, az *Album* bejegyzése alapján. HÖRCSIK, *i. m.*, 155.

Kutatásaim rendjén fontos szempontot jelentett a zilahi rektorok életútjának a vizsgálata. Mivel a Meszes-alji iskola a szilágyi traktus legjelentősebb oktatási intézményének számított, számos olyan ifjú tevékenykedett itt, aki a külsországi továbbtanulás szándékával érkezett. Erre utal a címbeli, a kolozsvári diáknévsorból kölcsönzött idézet is, ugyanis a pályájukat a zilahi rektórián kezdő ifjak neve mellett nem egy esetben találkozunk a külsországbeli akadémiák meglátogatására utaló bejegyzéssel. Az alcímben szereplő 1835-ös évszám pedig azt jelzi, hogy (eltekintve a professzori állás 1800-ban történt létrehozásához köthető cezúrától) az *Albumban* említett összes iskolamesterre vonatkozóan fogalmazom meg következtetéseimet. Röviden összegezve a kutatási eredményeket: jelenlegi tudásunk szerint a 77 ifjúból 27 fordult meg külföldi egyetemen, 25 nem folytatott egyetemi tanulmányokat, hanem nagyobb részt domidoctus lelkészként (19), illetve világi pályán (6) működött. Kettőn elhunytak, egyiküket engedetlenségért kizárták. Ami a szolgálat helyét illeti, 33 rektor a zilahi szolgálatot követően a Szilágyságban tevékenykedett hosszabb-rövidebb ideig, két kivétellel lelképásztorként, s ezek fele akadémita (16), fele domidoctus (15) volt. Tehát az idegen országokat megjárt, jobban képzett peregrinusok kétharmada több-kevesebb ideig a Szilágyságban is működött.⁴⁷ További vizsgálódásra ösztönöz, hogy a tanulmányozott csoport szűk egyharmadáról (22) egyelőre nem sikerült ilyen vonatkozású információkat találni.

A jelentősebb karriert befutottak között Baczoni Incze Máté személyét kell kiemelnünk, akinek zilahi lelkésszé történő megválasztása meghiúsult, de a további életpályája szépen ívelt felfelé, s végül a kincses városban lett kollégiumi professzor, majd lelkész.⁴⁸ Utóda, Bitskei György szembehelyezkedett a renitens gyülekezetet mindennemű egyházi szolgálattól eltiltó felsőbb határozattal, tovább fungált, s ezért megfosztották hivatalától.⁴⁹ A Rákóczi-szabadságharc lezárultával, valamint Debreczeni ugyancsak 1711-ben bekövetkezett halálával fokozatosan lecsillapodtak a kedélyek, s a tiltó rendelkezések visszavonásával az egyházi élet is visszazökkent a régi kerékvágásba. Az 1712-ben ideérkező Remethei János kétévi zilahi rektorkodása, majd peregr-

⁴⁷ Eltekintek a kérdés bővebb kifejtéséről (ami a lelkészi életpályák alakulását illeti), mindezzel bővebben foglalkoztam a szilágyi peregrinus lelkészekkel kapcsolatban: ZSIGMOND Attila, *Akadémita lelképásztorok a szilágyi traktusban* (16. század – 1821). Megjelenés alatt.

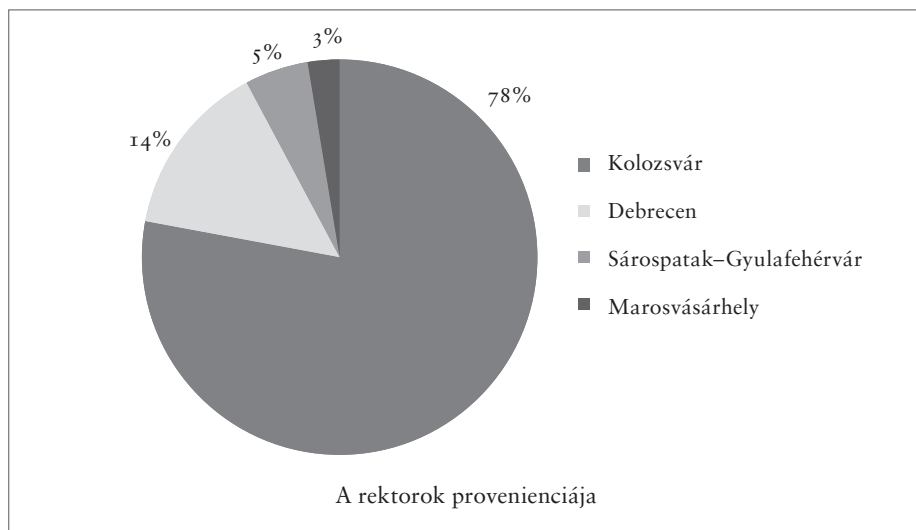
⁴⁸ Baczoni Incze Máté neve felmerült Debreczeni lehetséges utódaaként, de az egyházi hatóságok kemény fellépését látva Baczoni felismerte, hogy a számításai nem fognak beteljesedni, és inkább Máramaroszigetre távozott. ZSIGMOND, *Miklós paptól...*, i. m., 333, 359–360; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav. bőv. kiad., szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., A MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 36.

⁴⁹ ZSIGMOND, *Miklós paptól...*, i. m., 360–361, 365–366.

{I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI}

rinációja után ugyancsak Kolozsváron lett professzor 1718 nyarán (1719-ben fiatalon elhalálozott).⁵⁰ A domidoctusok közül Csehi P. János a szilágycsehi lelkipásztorkodása mellett 1666-tól a traktus főjegyzője, 1678-tól pedig a seniora volt (az 1694-ben történt elhalálozásáig).⁵¹

Lássuk végül azokat, akik nemcsak rektorként, hanem lelkipásztorként is a Meszes-alji városkában tevékenykedtek. 1671-ben Miskolczi Mártont a rektori szolgálatát követően ordinálták az itteni másodlelkészégre,⁵² 1678-ban pedig a szikszói Divéki Jánost, aki később peregrinált, majd első lelkésszé lépett elő.⁵³ Újfalvi (Újfalusi) Mihályt a rektorkodás után a szomszédos paniti eklézsiába rendelték prédikátornak, majd két évtized múlva, 1691 táján tért vissza Zilahra, mint secundarius pastor.⁵⁴ Vajasdi Mihály előbb rövid kitérőt tett a németi iskola élére, majd 1744-ben visszatért másod-, majd első lelkésznek az 1769-ben bekövetkezett haláláig.⁵⁵ Ifjabb Katona Imre zilahi rektorkodása annyiban egyedi, hogy ő már akadémitaként, a paniti lelkészségből érkezett előbb az iskola élére 1782-ben, majd egy esztendő után a megüresedett másodprédikátori állást foglalta el, végül pedig a primarius pastori hivatalt is megörökölte (elhunyt 1792-ben).⁵⁶

⁵⁰ ZOVÁNYI, *i. m.*, 505.

⁵¹ ZSIGMOND Attila, *A Szilágyi traktus legrégebbi lelkésznévsorai*, Református Szemle, 100(2007/4), 915.

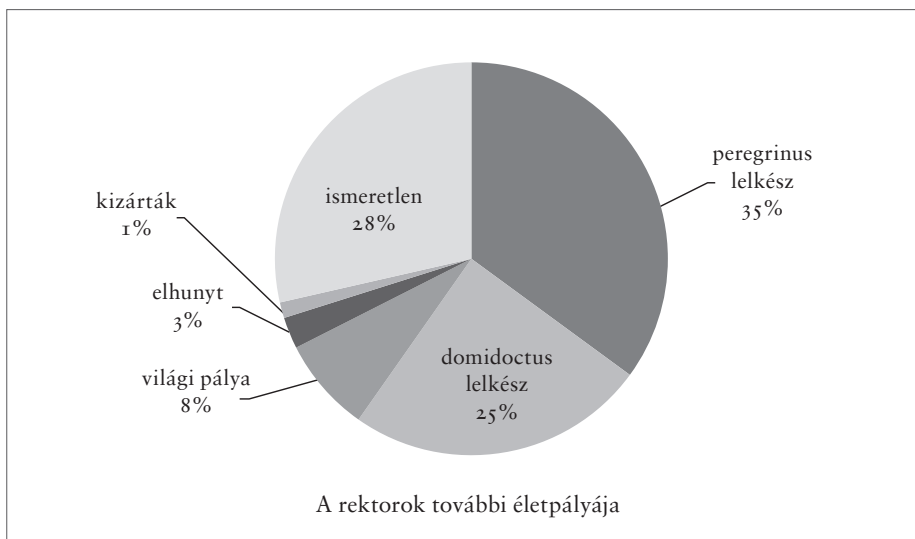
⁵² ZSIGMOND, *Miklós paptól...*, *i. m.*, 323–324.

⁵³ *Uo.*, 327.

⁵⁴ *Uo.*, 333–334.

⁵⁵ *Uo.*, 341–342.

⁵⁶ *Uo.*, 344–345.

Összegzés

A zilahi iskola *Album*ának köszönhetően a traktus legjobban dokumentált rektóriájának számít. 1646-tól kezdve a zömében a Kolozsvári Református Kollégiumból érkezett iskolamesterek névsora folyamatosnak tekinthető, a további kutatásoknak az ezt megelőző időszakra, valamint az eddig összegyűjtött információk kiegészítésére, pontosítására kell irányulniuk.

Első lépésként a zilahi lelkészeket bemutató, többször citált áttekintés párjaként az itt szolgált rektorok adatbázisának az összeállítása kínálkozik elvégzendő feladatként (illeszkedve a szilágysági lelkészekre és mesterekre vonatkozó kutatásokhoz), de a tervek között szerepel a zilahi iskola diáknévsorának a közreadása is, amellyel a Szilágyság-kutatás régi adósságát sikerül majd törleszteni.

MELLÉKLET

Az alábbiakban a zilahi iskola 1646 és 1835 között fungált rektorainak áttekintését adom. Elsődleges forrásként a kollégium *Album*ának fent ismertetett három lajstromát használtam fel, az utolsó évtizedek adatainak pontosításához pedig az újabb matrikulát. Mivel a szolgálati időhatárokat nem mindig lehet pontosan megállapítani, a szögletes zárójelbe foglalt évszámok az akkori biztos ott-tartózkodást jelzik. Az iskola éléről való távozás utáni életpályákat tömören vázoltam fel, megelőlegezve egy részletes adatbázis elkészítését.

	NÉV	KOLLÉGIUM	SZOLGÁLATI IDŐ	A TOVÁBBI ÉLETPÁLYÁRA VONATKOZÓ ADATOK
1.	Vári V. István	Debrecen	1646–1649	peregrinál, majd lelkipásztor (lp.) a Szilágyságban
2.	Csehi P. János	Debrecen	1649–?	domidoctus lp. és esperes a Szilágyságban
3.	Léthai Mihály	Debrecen	1651–[1652]	?
4.	Makai György	Kolozsvár	1657–?	?
5.	Sasi P. Miklós	Debrecen	1659–[1661]	?
6.	Husztai Mihály	Debrecen	1663–?	?
7.	Vittelki András	Debrecen	1669–?	domidoctus lp. a Szilágyságban
8.	Miskoltzi Márton	Kolozsvár	1670–?	domidoctus lp. a Szilágyságban

	NÉV	KOLLÉGIUM	SZOLGÁLATI IDŐ	A TOVÁBBI ÉLETPÁLYÁRA VONATKOZÓ ADATOK
9.	Tolnai F. György	Kolozsvár	1671–1672	peregrinál
10.	Újfalusi Mihály	Debrecen	1672–?	domidoctus lp. a Szilágyságban
11.	Deáki János	Gyulafehérvár	1673–?	domidoctus lp. a Szilágyságban, majd Erdélyben
12.	Divéki János	Gyulafehérvár	1675–?	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban
13.	Rozgonyi Mihály	Gyulafehérvár	1679–1680	peregrinál, majd lp. Erdélyben
14.	Csapai Miklós	Debrecen	1682–?	domidoctus lp. a Szilágyságban
15.	Arday Mihály	Kolozsvár	1684–?	domidoctus lp. a Szilágyságban
16.	Bölöni Pál	Kolozsvár	1687	domidoctus lp. a Szilágyságban
17.	Szerentsi János	Gyulafehérvár	1687–?	nótárius Zilahon
18.	ifj. Makai György	Kolozsvár	1689–?	?
19.	Zentelki P. István	Kolozsvár	1691–?	peregrinál, majd lp.
20.	Pankotai Sámuel	Debrecen	1693–?	domidoctus lp. a Szilágyságban
21.	Szoboszlai V. István	Debrecen	1695–1698	?
22.	B[ánffy]Hunyadi L. János	Kolozsvár	1698–1701	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban és Erdélyben
23.	Fogarasi Gábor	Kolozsvár	1701–1703	?
24.	Bacsoni Incze Máté	Kolozsvár	1703–1706	peregrinál, kollégiumi prof., majd lp. Kolozsváron
25.	Bicskei György	Debrecen	1706– [1709]	engedetlenség miatt kizárják
26.	Körösi István	Kolozsvár	1710–1712	elhunyt
27.	Remethei János	Kolozsvár	1712–1714	peregrinál, majd Kolozsváron prof.
28.	H[osszú?]Mezei István	Kolozsvár	1714–1716	domidoctus lp. a Szilágyságban
29.	Bikfalvi Imre	Kolozsvár	1716–[1718]	világi pályán működik
30.	Csepeli Márton	Marosvásárhely	1719–1721	?

{I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI}

	NÉV	KOLLÉGIUM	SZOLGÁLATI IDŐ	A TOVÁBBI ÉLETPÁLYÁRA VONATKOZÓ ADATOK
31.	Szikszai Pál	Marosvásárhely	1721–1724	peregrinál
32.	Radnótfái Nagy Zsigmond	Kolozsvár	1724–[1725]	peregrinál, majd Erdélyben lp. és esperes
33.	Éltető András	Kolozsvár	1726–1729	nótárius
34.	Hunyadi István	Kolozsvár	1729–1732	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban
35.	Vásárhelyi Sámuel	Kolozsvár	1732–[1734]	?
36.	Vajasdi Mihály	Kolozsvár	1735–1738	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban
37.	Körmendi Ferenc	Kolozsvár	1738–1740	?
38.	Csernátfalusi Dienes János	Kolozsvár	1740–[1741]	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban
39.	Técsi József	Kolozsvár	1743–1746	peregrinál, majd lp. Erdélyben
40.	Zilahi Sebes József	Kolozsvár	1746–1747	peregrinál, majd lp. Erdélyben
41.	Szilágyi György	Kolozsvár	1747–[1748]	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban
42.	Miklósvári Sebe József	Kolozsvár	1749–1751	domidoctus lp.
43.	Debreczeni F. István	Kolozsvár	1751–1753+	elhunyt
44.	Simon István	Kolozsvár	1753–[1754]	peregrinál, majd lp. a Partiumban és Erdélyben
45.	Havadi András	Kolozsvár	1755–1756	?
46.	nagybaconi Nagy Sámuel	Kolozsvár	1756–1758	lp. a Szilágyságban, időközben peregrinál
47.	Sombori Héner Márton	Kolozsvár	1759–[1761]	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban
48.	B[ánffy]Hunyadi Gerzson	Kolozsvár	1762–1765	domidoctus lp. a Szilágyságban
49.	Kónya Ferenc	Kolozsvár	1765–[1767]	domidoctus lp. Erdélyben
50.	Simon József	Kolozsvár	1768–[1769]	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban
51.	Zilahi József	Kolozsvár	1770–[1771]	domidoctus lp. Erdélyben
52.	Veres Benjámin	Kolozsvár	1772–[1774]	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban

	NÉV	KOLLÉGIUM	SZOLGÁLATI IDŐ	A TOVÁBBI ÉLETPÁLYÁRA VONATKOZÓ ADATOK
53.	Duló István	Kolozsvár	1775–1777	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban
54.	Diószegi Mihály	Kolozsvár	1778–1780	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban
55.	Darkó Dániel	Kolozsvár	1780–[1781]	jogász
56.	Katona Imre	Kolozsvár	1782–1783	már korábban peregrinált, lp. a Szilágyságban
57.	Kondor András	Kolozsvár	1784–1786	peregrinál, majd lp. a Szilágyságban
58.	Viski Pál	Kolozsvár	1786	domidoctus lp. Erdélyben
59.	Szabó Dávid	Kolozsvár	1788– [1789]	varga
60.	Dants Mózes	Kolozsvár	1790–[1791]	peregrinál
61.	Isáák Farkas	Kolozsvár	1792–[1794]	?
62.	Benedek József	Kolozsvár	1795–[1796]	peregrinál, majd lp. Kalotaszegen
63.	Zoványi P. József	Kolozsvár	1798–1799	világi pályán működik Zilahon
64.	Óvári (Szigyártó) György	Kolozsvár	1802–1803	?
65.	Faragó István	Kolozsvár	1803–1805	domidoctus lp. a Szilágyságban
66.	zilahi Osváth Ferenc	Kolozsvár	1805–1808	?
67.	Lugosi Ferenc	Kolozsvár	1806–1809	?
68.	szilágyszentkirályi Osváth Sándor	Kolozsvár	1808–1811	domidoctus lp. a Szilágyságban
69.	Raff Mihály	Kolozsvár	1811–1814	?
70.	Kis János	Kolozsvár	1814–1816	domidoctus lp. a Szilágyságban
71.	Demjén József	Kolozsvár	1816–1817	?
72.	Kiss Imre	Kolozsvár	1817–1819	?
73.	Killyén Mózes	Kolozsvár	1819–1822	domidoctus lp. a Szilágyságban
74.	Fazakas József	Kolozsvár	1822–1824	?
75.	Török Ferenc	Kolozsvár	1824–1827	?
76.	Szakáts János	Kolozsvár	1827–1830	?
77.	Kónya Lajos	Kolozsvár	1830–1835	?

Emődi András

SCHOLA PÜSPÖKINA

A Debreceni Református Kollégium biharpüspöki partikulája

1. Történeti előzmények, egyházi és demográfiai háttér

A Váradtól északra kialakuló egyházi birtoktest egyik legjelentősebb és legnépesebb települése a középkor végére városias jelleget mutató, mindvégig teljes egészében magyar lakosságú Püspöki volt.¹ A váradi katolikus egyház megszűnését (1566), majd a speyeri szerződést (1570) követően a református település fejedelmi/királyi tulajdonba került, a váradi vár pertinentiája lett. Bár a török által hódoltatott bihari részek peremterületén feküdt, a váradi vár 1660. évi elfoglalásáig nem érintette közvetlenül az oszmán adóztatás.² 1660–1692 között a váradi vilajet tartozéka volt, továbbra is mezővárosi jellegű településként főbíró és 12 esküdt kormányzása alatt szabályos jegyzőkönyvet vezetett.³ 1683-ban még virágzó egyházi életről és építkezésekről

¹ JAKÓ Zsigmond, *Bihar megye a török pusztítás előtt*, Bp., Sylvester, 1940 (Település- és Népiségtörténeti Értekezések, 5), 60–63, 71, 327. A település ma Nagyvárad egyik kerülete, a 17. század végétől a források Váradpüspökinek is nevezték, a 20. századi hivatalos neve Biharpüspöki volt.

² LUKINICH Imre, *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*, Bp., MTA, 1918, 147, 192–194, 210–211, 333–334, 340–348.

³ Az első városi jegyzőkönyv kivonatát Pap Károly lelkész (1848–1881) 1861-ben jegyezte be a református egyházközség legkorábbi, anyakönyvként is használt vegyes jegyzőkönyvének 191–196. sz. leveleire *Püspöki város krónikája* cím alatt. A legkorábbi anyakönyv történeti adatait Dobrai Mihály lelkész (1764–1772) gyűjtötte össze, és átmásolta az 1742–1764 közötti régi adatokat is. (Román Nemzeti Levéltár Bihar megyei Igazgatósága, a továbbiakban: RNLBmI. / Anyakönyvek gyűjteménye, 814.), a továbbiakban: *Püspöki Anyakönyv*.

szól a helyi krónika. A Várad felszabadítását megelőző csatározásokat megszenvedte a település, az „1685^{dik} esztendőben a tatár Püspököt és a templo-
mot felégette”. 1689. november 6-án a mezőváros és a református egyház
vagyontárgyainak egy részét (klenódiumok, városi „öreg pecsétnyomó”
stb.) Kenderesi Miklós főbíró elővigyázatosságból Debrecenbe menekítette.
Bagossi István főbírósa idején 1691–1692-ben „a tatárok elől a búzát a
pinczébe hordták s rejtegették”, végül 1693-tól „minekutánna Isten a bujdo-
sásból haza hozott”, közel tíz zavaros esztendőt követően ismét a régi rend
szerint folyt a közösség élete.⁴

A Rákóczi-szabadságharc idején „az kegyetlen rácz nemzettség” elől buj-
dosni kényszerült a lakosság, akinek minden anyagi javát felprédálták, temp-
lomát felégették.⁵ Az Újszerzeményi Bizottság ténykedése nyomán, 1692-től
Püspöki visszakerült az újjászerveződő váradi katolikus püspökség birtok-
állományába, ám a régi/új tulajdonos majd csak a Rákóczi-szabadságharcot
követően tudott érvényt szerezni földesúri jogainak. Az 1720-as évek püs-
pökségi conscriptiói már működő uradalmi életet tükröznek. Egy évtizeddel
később több mint félszáz nemes család lakta Püspököt és mintegy 175 idegen-
nek (debreceni, váradolaszi, nagyszalontai, hajdúböszörményi stb. lakosnak)
volt a promontóriumon szőlőbirtoka.⁶

Az 1692. és 1696. évi portális összeírások Püspököt a vármegye harma-
dik járásából a legnépesebb településként jegyzékelték, 75 lakott telkével.
A második pusztítási hullámot követően, 1720-ban már 233 mezővárosi pol-
gárt és 61 jobbágyot írtak össze, a helyi nemességgel együtt a több mint 300
család legalább 1200 lakost jelenthetett. 1733-ban továbbra is mintegy 250
család, 1778-ban már mintegy 370 nem nemes és 54 nemes család lakta, ösz-
szességében tehát több mint 420 család (a szokásos ötös szorzóval számolva),
kb. 2000 fő. A II. József-kori népszámlálások adatai szerint a mintegy 2300
lakosából 2200 református volt.⁷ Az összeírásokat összevetve felfedezhet-

Pap Károly lelkésznek köszönhető az egyházközség *Aranykönyve* is (1853–1882), mely-
be „a helvét hitvallású püspökii szent egyház körében történt nevezetesebb események,
főként pedig az egyház s iskola részére tétetett kegyes adományok beiratvák” (Bihar-
püspöki Református Egyházközség levéltára), a továbbiakban *Aranykönyv*.

⁴ *Püspöki Anyakönyv*, 193v; *Aranykönyv*, 11–15; A hadi eseményekre ld. BUNYITAY
Vincze, *Nagyvárad a török-foglalás korában 1660–1692*, Bp., Franklin, 1892, 61–91.

⁵ *Aranykönyv*, 16–17.

⁶ MNL OL / E 156-a / Fasc.17/10a. (IV./ 24–46) és Fasc.125/1a. (I./ 39–51, 475–526)

⁷ Uo., továbbá MEZŐSI Károly, *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében*
(1692), Bp., Magyar Történettudományi Intézet, 1943 (Településtörténeti Tanulmá-
nyok, 1), 81–84, 272; *Bihar megye és a Hajdúság (1773–1808)*, szerk. BARSÍ János, Bp.,
KSH, 1990 (Magyarország Történeti Helységnévtára); MÉSZÁROS Kálmán, *A Váradi
járás katonaállítása a Rákóczi-szabadságharcban, I, A járás települései = „Őrizzük
Váradot...”: Nagyvárad és Bihar vármegye története a kora újkorban*, szerk. OBORNI

tünk némi folytonosságot a lakosság tekintetében. Az 1711-ben Püspöki bírájának választott Móricz István szerepel az 1692. évi kamarai összeírásban is, egy Móricz Imre nevű felmenője pedig a váradi váruadalom 1600. évi urbáriumában esküdtként bukkan fel.⁸ A református egyházközségi összeírások megerősítik a fenti adatokat. 1754-ben 351 ágyat (mintegy 1700 fő), majd 1788-ban 438 családot (2200 fő) jegyzékelték Püspökiben, a 19. század elején a két és fél ezret is meghaladta a hívek száma.⁹ A református eklézsia és a református település közötti szimbiózis ténykérdés. Az 1764-ben indított anyakönyv címoldalán a lelkész, az iskolarektor és a gondnok mellett olvasható az előjárók társaságába tartozó fő- és helyettes bíró, továbbá a nemesek hadnagyának a neve is. Az ekkor szerveződő eklézsiai tanács feladatairól szóló bejegyzés ennek szükségességét külön is hangsúlyozta.¹⁰

Az egész korszakon át Bihar megye központi járásában, Püspökiben lakott a legnagyobb lélekszámú református közösség.¹¹ A váradi reformátusság 1692–1784 között teljes jogfosztottságban vergődött, 1720-ig néhány tucatsnyi, 1752-ben 687, 1766-ban 651, 1771-ben még mindig csak 936 fővel, saját egyházközség, lelkipásztor és tanító nélkül létezett. A 18. század végétől növekedett rohamosan a reformátusok száma, 1805-ben 2575 főre (ekkortól haladja meg a püspöki közösség létszámát), s a 19. század derekára nőtt 5000 fő felé.¹²

Bár a katolikus püspök földesurak Csáky Imre (1702–1732) idejétől kezdve nyári rezidenciát tartottak fenn Püspökiben, nem tudták fellazítani a homogén reformátusságot. 1736-ban Okolicsányi János püspök plébániát alapított a településen, ám a katolikus uradalmi alkalmazottak száma 1785-ben a családtagokkal együtt is csak 80 fő volt, és a századforduló táján sem haladta meg a százat.¹³

Teréz, Nagyvárad, Varadinum, 2017 (Tanulmányok Biharország Történetéről, 4), 72–73, 82–83.

⁸ MNL OL / E 156-a / Fasc.90/4. 2r.

⁹ *Püspöki Anyakönyv*, 261r, 287r; *Magyarország történeti helységnévtára...*, i. m.; Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban TrREL) I.1.s.13B.

¹⁰ *Püspöki Anyakönyv*, 282v.

¹¹ A sárréti járásban Berettyóújfalun, Derecskén és Kabán, a szalontaiban Nagyszalontán, az érmellékiben pedig Diószegen lakott az itteninél nagyobb számú reformátusság.

¹² EMÓDI András, *Nagyvárad város lakossága és archontológiája a 18. században (1713–1785)*, Nagyvárad, Varadinum, 2010 (Miscellanea Historica Varadinensia, 2), 43–46, 62–64, 71–77, 320; CSERNÁK Béla, *A református egyház Nagyváradon 1660–1885*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Ref. Egyházker., 1997, 66, 104–105.

¹³ Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár, Nagyvárad, j. n.; BUNYITAY Vincze, *A váradi püspökség története*, IV, Bp., Franklin, 1935, 235, 244, 291, 310, 330 (53. láb.), 343.

Bél Mátyás 1726 körül rajzolt képe szerint:

„Ugyanezen a részen van Püspekum, félezer lépésre Bihartól Várad felé tekintve, középen a két város között. Kissé magasabb fekvésű, nagyon kellemes szőlőtermő hegy lábai alatt [...] Ezért borban bővelkedik, de nem hiányzik a gabona sem a szép síksággal a várost körül ölelő föld termékenysége miatt. Látható itt egy épület a [r. kat.] püspök szállásaként, jóllehet a város a református hitet vallja, lelkipásztora is van, tanult férfi.”¹⁴

E tanult férfi, Szilágyi (Somlyai) András a helyi schola törvényeit 1702-ben írta alá, majd 1704-ben Debrecenben subscribált, 1712-ben Franekerben peregrinált, végül 1720-tól 1738-ban bekövetkezett haláláig Püspöki lelkipásztora volt. Visszaemlékezéseiben a püspöki schola mint „egregium gymnasium” jelenik meg.¹⁵

Sinai Miklós 1769-ben így írt a püspöki református egyház eredetéről: „[...] reá találtam az 1557^{ik} esztendőbéli Ország Gyűlése végezesei között arra is, hogy a Püspöki és Bihari Reformata Ekklesiáknak lehessen mindenkoron ius Patronatusok, és hívhassanak magok közzé szabadossan Református Papokat. Ez nagy momentumú dolog, és ritka Ekklesia mutathatna ilyen privilegiumot.”¹⁶

1569 októberében a váradai disputa egyik résztvevője Fejérvári (Albensis) Pál püspöki prédikátor volt, a gyülekezet első, név szerint ismert protestáns lelkésze. A következő háromnegyed évszázad lelkészeit nem ismerjük, az 1646. évi szatmárnémeti zsinaton bukkan fel Fejérvári (Albensis) Mihály itteni pap.¹⁷ A gyulafehérvári születésű lelkész Debrecenben tanult, majd a leideni és a groningeni egyetemre iratkozott be 1632-ben, 1633-ban meglátogatta a londoni Gresham College-ot. 1638–1640 között a váradai kollégium tanára volt, majd körösszegi lelkész és bihari esperes.¹⁸ Az 1660 utáni

¹⁴ BÉL Mátyás, *Bihar megye leírása*, ford. P. SZALAY Emőke = *A Bihari Múzeum Évkönyve*, XII–XIV, Berettyóújfalú, Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Igazgatósága, 2009, 53.

¹⁵ CZIBULA Katalin, *Szilágyi András protestáns prédikátor naplója* = *Lymbus: Magyar-ságtudományi forrásközlemények*, 2004, 136. A tanulmányban tévesen *Szilágyipüspöki* szerepel Biharpüspöki helyett!

¹⁶ *Püspöki Anyakönyv*, 2r.

¹⁷ *Püspöki Anyakönyv*, 2v; DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, Sárospatak, Sárospataki Ref. Koll. Gyűjt., 2009, 178, 299, 457, 692. A továbbiakban: DEP.

¹⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav., bőv. kiad., szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 79. A továbbiakban: ZOV.

lelkészek lajstromát a leghitelesebb helyi forrásból közöljük,¹⁹ összevetve a peregrinus-adattárakkal, levéltári forrásokkal és a szakirodalomban szereplő adatokkal.²⁰ A püspöki anyakönyv jegyzékét tekintettük elsődlegesnek, az egyes források adatai ugyanis ellentmondásosak.²¹

PÜSPÖKI LELKÉSZEI A KEZDETEKTŐL 1826-IG
(A külföldi egyetemre járt lelkészeknél lábjegyzetben közöljük
a peregrináció állomásait.)²²

1. Fejérvári (Albensis) Pál, ?–1569–?
2. Fejérvári (Albensis) Mihály,²³ ?–1646–? (bihari esperes 1650–1652 között)
3. Szőlősi Miklós, 1660 után
4. Ákosfalvi Benedek, ~1660-as években (B[erek]Böszörményben halt meg)
5. Vetési Sándor,²⁴ ~1660-as években (Püspökiben halt meg)

¹⁹ *Catalogus Pastorum Ecclesiae Püspökinae ab Expugnatione Arcis (:quae fuit 1660:) ad annum currentem 1682*, 83, 84 [...] Ezen Váradai várnak ostromlásával való megvétele után azt mondja a mi régi Diáriumunk, hogy a Predikátorok ezek voltak [...] = *Püspöki Anyakönyv*, 2v–3r. (1685 előtti adatok), továbbá 3r–5v. (1685–1826); *Aranykönyv*, 11–78.

²⁰ DEP.; ZOV.; RÁCZ Károly, *A zarándi egyházmegye története*, Arad, Réthy, 1880; TÓTH Sámuel, *Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez*, I–II, Debrecen, Városi ny., 1894 (a továbbiakban TÓTH); BOROVSKY Samu, *Tiszántúli ev. ref. papok 1597–1679*, Történelmi Tár, 1898, 621–652. A továbbiakban BOR.; *Iskolatörténeti adattár*, II, szerk. THURY Etele, Pápa, Főisk. ny., 1908. A továbbiakban THURY; SZABADI István, *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, Debrecen, Tiszántúli Ref. Egyházk., 2013. A továbbiakban: *Debrecen subscr.*; DÁNÉ Veronka–SZABADI István, *A Tiszántúli Református Egyházkerület zsinati iratai*, I, 1578–1735, Debrecen, TrREL, 2022 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 24) A továbbiakban: *Zsinati iratok*.

²¹ Ennek okát e matrikula bejegyzése világítja meg: „A mely Catalogusból megtettzik [...] hogy felette igen öszve zavarodott historiája, le írása ez a Püspöki Ekklesiának. Nem is csuda mert a török, tatár, rác, és más változások miatt nem találhattuk igaz Laistromát”.

²² Forrásaink a *Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban* sorozatból: SZÓGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2001; TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2004; BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok Holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007; SZÓGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011; HEGYI Ádám, SZÓGI László, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2016.

²³ Groningen 1632, Leiden 1632, London 1633.

²⁴ Franeker 1648, Utrecht 1649.

6. **Becskeházi István,**²⁵ ?–1671–? (korábban a váradi kollégium seniora és Körösszegezen lelkész, Újlakon halt meg)
7. **Kisfalvi Tamás,**²⁶ ~1670-es évek első felében? (korábban debreceni rektor, Borosjenőn, Belényesen és Szalontán lelkész, zarándi esperes 1655–1658 között, bihari esperes 1660–1674 között, 1674-ben kismarjai lelkész, K[örös]Harsányban halt meg)
8. **Marosvásárhelyi György,**²⁷ 1675-től (korábban püspöki rektor, később kismarjai prédikátor, Püspökiben halt meg 1681 körül)
9. **Hunyadi András,**²⁸ ~1676–1680 (korábban Komádiban és Szalontán lelkész, bihari esperes 1685–1693 között)
10. **Veresegyházi Tamás,**²⁹ ~1678–1681, az előbbi prédikátor társa (korábban nagykarolyi, később bihari, hajdúszoboszlói, debreceni lelkész, végül tiszántúli püspök 1711-től)
11. **Bősházi János,**³⁰ 1679-től (később Pályiújlaki lelkész, ungi esperes 1695 után)
12. **Körmöndi György,**³¹ 1684-től (korábban püspöki rektor, 1675-től pályiújlaki lelkész, később enyedi lelkész)
13. **Gesztelyi Mátyás,**³² 1684-től, az előbbi prédikátor társa (Püspökiben halt meg) (1685–1694 között a hadi események okán a gyülekezetnek valószínűleg nincs lelkésze)
14. **Váczi István,**³³ 1695–1697 (korábban Tállyán volt lelkész?)
15. **Szilágyi Márton,**³⁴ 1697–1702 (később hegyközpályi és szalárdi lelkész, bihari esperes 1702–1710 között)
16. **Szilágyi János,** 1702–1703 (Debrecenbe távozott, ahol rövidesen meghalt) (1703–1711 között nem volt lelkész Püspökiben)
17. **Ónadi István,** 1711–1712 (korábban Hencidán lelkész, bihari esperes 1711–1712 között, Szalárdon halt meg)
18. **Jenei Péter,**³⁵ 1712–1718 (bihari esperes ~1714–1737 között, berekböszörményi, majd ártándi lelkész, Mezőkeresztesen halt meg)
19. **Szoboszlai András,** 1718–1720

²⁵ Leiden 1652, Utrecht 1654, Franeker 1654.

²⁶ Bréma 1637, Franeker 1638, Leiden 1638, London 1638.

²⁷ Odera-Frankfurt 1672, Marburg 1672, Heidelberg 1673.

²⁸ Leiden 1668, Oxford 1669, Leiden 1670.

²⁹ Odera-Frankfurt 1672, Marburg 1672, Lipcse 1673, Zürich 1673, Bázél 1674.

³⁰ Groningen 1677, Franeker 1677.

³¹ Odera-Frankfurt 1673, Marburg 1673.

³² Odera-Frankfurt 1680, Franeker 1680.

³³ Franeker 1691.

³⁴ Az egyházkerületi jegyzőkönyv szerint akadémikaként ordinálták.

³⁵ Odera-Frankfurt 1708, Utrecht 1709.

20. Szilágyi (Somlyai) András,³⁶ 1720–1738 (korábban Püspökiben rektor)
21. Madari János,³⁷ 1738–1749, másodsor 1759–1764 (közben Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben lelkész, Püspökiben halt meg 1770-ben)
22. Ecsedi Csapó István,³⁸ 1749–1751 (korábban szatmári lelkész, Püspökiben halt meg)
23. Bojti Pál,³⁹ 1751-ben (korábban püspöki rektor, majd hegyközpályi és komádi lelkész)
24. Debreczeni Seres Mihály,⁴⁰ 1751–1759 (korábban hajdúbagosi, később hencidai lelkész)
25. Dobrai Mihály,⁴¹ 1764–1772 (később berekböszörményi lelkész)
26. Szokolay István,⁴² 1772–1790 (később Nagykerekiben lelkész, Püspökiben halt meg 1792-ben)
27. Fazekas András,⁴³ 1790–1794 (később Csatáron lelkész, bihari esperes 1807–1821 között)
28. K. Nagy János,⁴⁴ 1794–1826 (korábban szalacsi rektor, 1822-től káplánokat tartott)

Az 1569–1826 között Püspökiben szolgáló 28 lelkész közül legfeljebb hat volt domidoctus, legalább huszonketten külföldi akadémiákon gyarapították ismereteiket.⁴⁵ Egy közülük a tiszántúli püspöki székiig jutott, hetüket a bihari, egyikőjüket az ungi traktus esperesének választották meg. Püspöki mindvégig kiemelkedő helyet foglalt el a bihari eklézsiák sorában. Az egyházközség rangját mutatja, hogy a 17. század utolsó harmadában (időnként?) egyszerre két papja is volt, akik a Türelmi Rendeletig a váradi hívek lelki gondozását is ellátták. Felmerült az is, hogy az 1670-es években a Komáromi Csipkés György-féle Biblia fordítási munkálatainak egy részét a Püspökiben szolgáló tudós papok, Becskeházi István, Kisfalvi Tamás, Marosvásárhelyi György és Vereseyházi Tamás végezhatték.⁴⁶

³⁶ Franeker 1712.

³⁷ Halotti epitáfiuma szerint akadémita lelkész volt.

³⁸ Zürich 1736, Bern 1737, Genf 1739, Heidelberg 1740.

³⁹ Groningen 1751.

⁴⁰ Utrecht 1734.

⁴¹ Bazel 1762.

⁴² Franeker 1769.

⁴³ Utrecht 1786, Bern (?)

⁴⁴ Erlangen 1792.

⁴⁵ Szoboszlai András neve nem szerepel a peregrinus-adattárakban, holott 1713-ban debreceni kollégiumi senior volt. Vö. NAGY Sándor, *A Debreceni Református Kollégium*, I, Hajdúhadház, Kállay ny., 1933, 26.

⁴⁶ PÉNZES Tiborc Szabolcs, „Valakik szikrának szárnya alatt vadnak...”: *Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején*, Nagyvárad, Partium, 2014, 154–155.

A források összevetése nyomán négy lelkész életrajzi adatait pontosíthattuk:

I. Köröndi Györgyöt időnként összetévesztik a gályarab Köröndi K. Györggyel (?–1705), a későbbi barsi esperessel. Bár a tévedést tisztázták,⁴⁷ maradt egy kérdőjel a külföldi tanulmányok kapcsán. A püspöki régi anyakönyv és a debreceni kollégium diáknévsorai Köröndit akadémita lelkészként jelzik, illetve az 1675. június 23-i csatári zsinat akadémitaként ordinálta Pályújlakra. Köröndi azonos lehetett az 1673-ban a marburgi és a frankfurti egyetemre beiratkozó „Georgius Köröndi”-vel, ám a tanulmányi adatokra igényt tartottak Köröndi K. György életrajzírói is.

II. Az 1712-től püspöki lelkész Jenei Péter bihari esperessége kezdetének idejét pontosíthattuk a régi anyakönyv bejegyzése szerint: a „Templomban lévő Predikáló szék felett való koronára e vagyon írva: Építetett [...] 1716. eszt. Tiszt. Jenei Péter Úrnak Püspöki predikátorságának 4^{dik} esztendejében, Esperestségének második esztendejében”. Ezek szerint 1714-től viselte a traktus seniori tisztét.⁴⁸

III. Madari (Madary) János kétszer szolgált Püspökiben: 1738–1749 és 1759–1764 között. Ő kezdte el vezetni az első anyakönyvet 1742-ben. Az 1770. április 4-én kelt epitáfiuma szerint 1704-ben született a Komárom megyei Némában, Győrben és Debrecenben tanult (senior is volt), „végre a Hollandiai Akadémiákba vitte Tökéletességre Tudományát”.⁴⁹ 1730-ban subscribált Debrecenben, révkomáromi praeceptorságot is viselt, 1735-ben az alábbi Ecsedi Csapó Istvánnal együtt viselték a kollégium seniori tisztét.⁵⁰ Madari a peregrinus adattárakban nem szerepel, holott az epitáfiuma és 1738. évi meghívásának írott emlékei bizonyítják a külföldi tanulmányait.⁵¹

IV. Ecsedi Csapó István peregrinus diákot Bernben megjelent munkái okán jegyzi a bibliográfia. Életrajzi adatai kérdőjellel végződtek, ugyanis a szatmári lelkészsége (1742–1749) utáni pályafutása nem volt ismert.⁵² A régi anyakönyvben szereplő „Ecsedi István Akadémikus, a ki Szathmárról [1749-ben] ide hozattatván itt holt meg”, csakis ő lehet. 1751. január 21-én hunyt el Püspöki lelkészeként.⁵³

⁴⁷ A *Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, I, 1526–1760, szerk. KÖBLÖS József, KRÁNYI Zsolt, PÁPA, Pápai Ref. Gyűjt., 2009, 475 (774. lábjegyzet is).

⁴⁸ Vö. TtREL I.30.a.2. A bihari traktus közgyűlési jegyzőkönyve (1729–1785).

⁴⁹ Ld. *Aranykönyv*, 27. is.

⁵⁰ NAGY, A *Debreceni Református... i. m.*, 27.

⁵¹ TtREL I.I.C.I. 1738 / 5., 6. sz.

⁵² ZOV. 164.

⁵³ *Püspöki Anyakönyv*, 4r; *Aranykönyv*, 22.

2. Tudósítások és feltételezések az iskola működéséről

A püspöki iskola korai története nem ismert, a váradi „Illustris Schola” árnyékában 1660-ig nem léphetett át a vélhetően latin nyelvet is oktató mezővárosi alsófokú iskolák szintjén, és váradi partikula volt.⁵⁴ A Várad bukását követően Püspökiben létrejövő és mindvégig a Debreceni Kollégium vonzáskörzetébe tartozó, a Mészáros István-féle tipológia alapján nagy-, majd kisgimnáziumnak tekinthető iskola működéséről a szakirodalom alig közölt valamit.

Pap Károly lelkész az 1850-es és 1860-as években készült kéziratos történeti feljegyzéseinek sorában *Az iskola hajdan és most* címmel az egyházközségi levéltárban fennmaradt és az alábbiakban közölt iskolai anyagok alapján röviden bemutatta az iskolát, mely „nevezetes gymnasium volt, hol egész a költői osztályig bezárólag tanítottak, s melynek élete kicsinyben utánozása volt a debreceni anyaiskolának”. Pap az 1720 utáni rektorok neveit és működésük idejét is rögzítette.⁵⁵ Szeremlei Sámuel a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban számolt be Pap Károlynak egy ma már Debrecenben őrzött kéziratos munkájáról, „mely a püspökii ref. egyházat és iskolát tárgyazza történelmi és statisztikai előadásban”.⁵⁶ Ez az első nyomtatásban megjelent tudósítás a felsőbb tagozattal is rendelkező partikuláról.⁵⁷

Fináczy Ernő a református középiskolák között említi a püspököt, mint „rhetorikai iskolát”, ám forrását nem nevezi meg.⁵⁸ 1901-ben a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban jelent meg Püspöki Süllye János diákéveinek krónikája.⁵⁹ Nagy Sándor 1933-ban Thury Etele adattárára alapozva a „széreny keretek között mozgó” püspöki iskolát a coetus és tógátus rendszert

⁵⁴ DANKÓ Imre, *A kollégium partikularendszere = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., MRE Zsinati Irod. Sajtóoszt., 1988, 777–778, 787–788; A partikula fogalmáról és a rektorkodásról ld. NAGY, *A Debreceni Református... i. m.*, 307–309.

⁵⁵ *Püspöki Anyakönyv*, 249–250, 270r.

⁵⁶ *Emlék-irat a püspökii reform. egyházzól, a meglévő adatokból és saját jegyzeteiből össze szedte s össze állította Pap Károly a püspökii ref. egyház lelképásztora 1863.* TtREL I.8.c.5. A továbbiakban: *Emlékirat*. A kézirat a *Püspöki Anyakönyvben* és az *Aranykönyvben* szereplő adatsorok bővített szintézise.

⁵⁷ SZEREMLEI Samu, *A püspökii ref. egyház monographiája, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1869. márc. 21., 356–360.

⁵⁸ FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, I, Bp., MTA, 1899, 211.

⁵⁹ FARAGÓ Bálint, *Egyháztörténelmi adatok a mezőtúri ev. ref. egyház XVIII. századbeli anyakönyvében*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1901. július 28., 474–476; OLÁH Róbert, *A Nagyváradi Méhészkönyv Püspöki-féle változata*, Könyv és Könyvtár, 29(2007), 178–179.

ismerő teljes gimnáziumok közé sorolta, mint Szekfű Gyula is 1935-ben.⁶⁰ Orth Imre 1939 augusztusában *A biharpüspöki partikula* című kéziratában ismertette Pap Károly feljegyzéseit, kiegészítve a praeceptorok lajstromával.⁶¹ Nagy Sándor kollégiumtörténete az 1740 előtti állapotok tekintetében a teljes gimnáziumok, esetleg az egy-két filozófiai évfolyamos csonkaakadémiák közé helyezte a püspöki iskolát, a forrás közlése nélkül.⁶²

Mészáros István topográfiájából jól kissejlik, hogy a partikulák története nem kellően feldolgozott. A szerző a források ismeretének hiányában úgy vélekedett, hogy a biharpüspöki iskola folyamatos középszintű jellege nem állítható.⁶³ E szakirodalmi előzmények után lássuk, mit mondanak a forrásaink.

3. A Schola Püspökina működésének korszakai

I.

A rektória történetének első (1660–1685) szakaszára vonatkozó adatokat Thury Etele forrásgyűjteménye, Borovszky Samu közleménye és a debreceni diáknévsorok adatbázisa rögzítette.⁶⁴ 1660-ban Debrecenben subscribált Mogyorósi Márton, az iskola első ismert rektora, majd 1684-ig még tizenkét alkalommal tudósítanak forrásaink Püspökibe kinevezett – név szerint ismert – iskolamesterekről (átlagban két esztendőnként). Közülük hatról tudható, hogy külföldön tanult, Püspöki így kétségkívül *academica promotio* volt, s mind a tizenhárman akadémiták és/vagy lelkészek lettek. Szathmárnémethi Sámuel rektor, a kolozsvári kollégium későbbi tanára 1680-ban Utrechtbe távozott Püspökiből, s őt követően már csak utalások vannak az iskola működésére. A Debrecenben 1680. január 28-án tartott rész-zsinat megintette az egyházközséget, hogy a rektor fizetését ne csonkítsák, majd az 1681. január 12-i margittai zsinat a püspöki eklézsiának is felhívta a figyelmét, hogy rektorért az egyházkerületből ki ne menjen. Az 1679-ben Debrecenben aláíró [Posoni?] János Püspökiben halt meg, ám semmi sem bizonyítja, hogy rektorként.⁶⁵

⁶⁰ NAGY, A *Debreceni Református... i. m.*, 316–317; HÓMAN Bálint–SZEKFI Gyula, *Magyar történet*, IV, Bp., Kir. Magy. Egyet. Ny., 1935. (Térképmelléklet az 560. p. után.)

⁶¹ Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára (KREL) I.k.1.

⁶² NAGY Sándor, *A Debreceni Kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig*, Debrecen, Tiszántúli Ref. Egyházker., 1940 (Debreceni Kollégium Története, I/1), 65.

⁶³ MÉSZÁROS István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*, Bp., Akadémiai K., 1988, 38–39.

⁶⁴ THURY; BOR.; *Debrecen subscr.*

⁶⁵ THURY I, 51, 52; II, 154.

E kezdeti korszak iskolamesterei közül Marosvásárhelyi György oderafrankfurti, marburgi és heidelbergi tanulmányai végeztével rövidesen Püspökibe jött lelkésznek, s itt is halt meg 1681 körül.⁶⁶ Köröndi György 1684 körül ugyancsak püspöki lelkész lett.

E korai periódusban a tanulmányi rendszerre vonatkozó adatunk nincs, működése azonban folyamatos volt. 1685-ben a háborús helyzet miatt az intézmény megszűnt.

II.

A bujdosásból 1693-ban visszatérő egyházközség újraindította iskoláját. E második korszak első iskolamestere Debreceni István volt, kinek „minekutánna Isten a bujdosásból haza hozott, minthogy az egyházfit a tatár elvitte [...] a mesternek egyébünnen nem tudtunk fizetni, hanem a collectából 32 forintból 10 forintot adtunk”. Ebben az évben nem volt a püspökieknek predikátoruk, csak mesterük.⁶⁷

A Rákóczi-szabadságharcig tartó évtized (1693–1703) történéseiről Püspöki Süllye János mezőtúri lelkész (1714–1728) élettörténete tanúskodik, melyet más helyi egyháztörténeti vonatkozású bejegyzésekkel együtt Faragó Bálint 1901-ben közölt.⁶⁸ Süllye 1681 novemberében Püspökiben született, ám elmondása szerint „születésem első hónapjában a törökök miatt idegenbe vittem s ott növekedtem 6 éves koromig”. 1693-ban szüleivel együtt visszaköltöztek Püspökibe, „a hol Debreczeni István uram a gyalog katonák közül a lakosok buzgalma által kiszabadítatva az iskola rektorává tétetett, a kinek a vezetése alatt tanultam a betűvetést”. Süllye tételesen közli a következő rektorok neveit, saját előmenetelének leírásából pontos képet kapunk az iskola tanulmányi rendszeréről. 1695-től két esztendeig „Donatust” és „rudimentát” végzett, a három következő év alatt „grammatikát” és „syntaxist”. 1701-ben „szent költészetet” tanult. „1702-ben Mártius 25-én aláírtam a püspökii iskola törvényeinek, felvettem a bokáig érő ruhát húsvét napján és így a tanulók közé számíttattam, Matólcsei István uram seniorságában”. 1703-ban logikát tanult, ám november 11-én már menekülésre kényszerültek diáktársaival együtt, többek között a már emlegetett Szilágyi (Somlyai) Andrással. Püspöki Süllye leírása nagygymnáziumi osztálybeosztást mutat, sőt a logika a kollégiumokban az akadémiai szint bölcséleti tagozatához tartozott. Az iskola törvényeinek aláírása, a seniori tiszt és a tóga viselése magas

⁶⁶ *Püspöki Anyakönyv*, 2v.

⁶⁷ *Püspöki Anyakönyv*, 3v.

⁶⁸ FARAGÓ, *i. m.*, 474–476.

szintű gimnáziumi szervezetet feltételez. Süllye itteni tanulmányainak teljességét az is mutatja, hogy menekülését követően rövidesen, 1705-ben a kecskeméti iskola seniora lett. Bár e korszakból ezt az egy évfolyamot ismerjük, sokatmondó tény, hogy egyidejűleg tíz subscribált diákról beszélhetünk, és közülük legalább heten Debrecenben folytatták akadémiai tanulmányaikat, legalább hárman lelkészek lettek. Az 1693–1703 közötti hét püspöki rektor mindegyike Debrecenből érkezett, közülük talán egynek, Debreceni Istvának tudunk külföldi tanulmányairól is (1696 – Franeker).⁶⁹

III.

A püspöki iskola második újjászületése a régi városi jegyzőkönyv szerint Kabai István iskolamester meghívásával kezdődött 1711. május 10-én. A fizetése 25 magyar forint, sorkoszt, 5 köből búza, 3 kiscseber bor, és a nem részletezett „gyermek tanításáért rendszerént való fizetés” volt – éppen a fele a lelkész jövedelmének. 1712-ben Kabait megmarasztották, fizetése 28 forintra, 7 köből búzára és minden gazdától 5-5 icce borra és a gyermektől szedett didactrumra emelkedett.⁷⁰ A bor egy évszázadon keresztül a püspöki rektorok éves jövedelmének legjelentősebb szelete lett, a 3–400 gazdától ötven csebernyi bor folyt be, s a későbbiekben a didactrum egy részét is borban fizették. Nem tudjuk Kabai meddig szolgált itt, a debreceni 1719. évi diáknévsorban már Vecsei P. Sámuel névéhez jegyezték be, hogy „Rector Püspökienis”.⁷¹

IV.

1720 nyarán ismét új, a század végéig tartó fejezet következett az iskola életében, melynek kezdete összefüggésben állhat Szilágyi (Somlyai) András meghívásával a papi szolgálatra. A franekeri egyetem végzettje 1702 márciusában írta alá az itteni „egregium gymnasium” törvényeit, 1719 júniusában tért vissza ismét Püspökibe, „16 esztendővel az után, mikor a tűz alóll ki futottunk vólt az ellenségnek pusztítása közben”. 1720. április 22-én érkezett

⁶⁹ A névazonosság okán nem állíthatjuk biztosan, hogy a püspöki rektor azonos volna a Debrecenben 1687-ben subscribáló és később heves-nagykunsági esperessé lett Debreceni Szabó Istvánnal (Zov. 139).

⁷⁰ *Aranykönyv*, 17–19.

⁷¹ Utólagos, Vecsei János későbbi püspökre vonatkozó téves bejegyzéseket megelőzően!

meg immár kinevezett lelkészként Püspökibe.⁷² Júniusban egykori iskolája anyakönyvet indított *Liber Leg[ibus] Scholae R[eformatae] Püspökien[sis]* 1720. 28. Junij címmel.⁷³ A lelkész előéletét és kapcsolati hálójának a schola érdekében feltételezhető bevetését sem hagyhatjuk figyelmen kívül.⁷⁴ A legelső jegyzőkönyvi bejegyzések alá utólagos, de azzal egykorú és vélhetően Szilágyi információin is alapuló, latin nyelvű megjegyzés került, mely azt rögzítette, hogy az iskolának már 1701 előtt is legalább 14–16 tógás deákja volt. A jegyzőkönyv az 1810-ben aláíró diákokkal végződik, 1792–1804 közötti nagyobb hiányokkal.

Az 1720-ban kelt iskolai törvények csonkán fennmaradt sorozatát tartalmazó bevezető részt és néhány utólagos, 18. század végi bejegyzést követő oldalon kezdődik a felsőbb osztályokba lépő diákoknak a törvények elfogadását szentesítő saját kezű bejegyzése, aláírása.⁷⁵ A legkorábbi e formulával kezdődik: „Series Studiosorum Legibus Scholaribus Oppidi Püspöki subscribentium ab anno 1720. die 28 Junij p. t. R[ectore] I. Steph. P. Polgári” és folytatásában „Ego [N. N.] subscripsi legibus scholaribus Püspökien[sibus] anno 1720 die 28 junii [...]”. A formula csekély változtatásokkal ugyanez maradt évtizedeken keresztül, a rektort többször „Rector Ordinarius” titulus illette, a felsőbb osztályba iratkozó diákokat („maiorum”, „maiorumque discipulorum”) pedig 1743-ban tógásoknak („Togatorum”) nevezték (1769-ben a „nomina Civium Togatorum” előzi meg bejegyzéseiket).

A kézirat 1720–1810 között 42 rektor nevét tartalmazza. 1742-ben Major Mihály idejéből nem ismerünk diákot, 1750–1753 között megszakad a névsor. Ez utóbbi időszakból legalább egy rektor neve és aláíró diákjai hiányoznak (1751/1752), éppen a protestáns középszintű oktatást szorongató állami intézkedések pillanatában. Egy nemrég felbukkant debreceni subscripsiós jegyzék szerint 1751-ben Markó János nyolcadéves deákot helyezték ki a püspöki rektóriára.⁷⁶ Thury Etele 1796-ból említ egy a kéziratban nem

⁷² CZIBULA, *i. m.*, 170–171.

⁷³ A harminchét levél terjedelmű iskolai anyakönyv a Román Nemzeti Levéltár Bihar megyei Igazgatóságának őrzésében található (RNLBmI / Biharpüspöki Ref. Egyházközség Levéltára, 286. fond, 317 lsz., 2. köt.). A régi egyházközségi leltárszáma: A.I.1. A továbbiakban: *Liber Legibus*.

⁷⁴ CZIBULA, *i. m.*, 163. és további oldalak.

⁷⁵ A kéziratban az 1–5. és 15–17., utólag 18–24., majd [25–26.] számú törvények maradtak fenn, a 6–14. számú törvények a hiányzó levélen voltak. Terjedelmi korlátok miatt ezeket nem közöljük, a rektor, a senior, részben a praeceptorok kötelességeit taglalják, az ötödik a seniorok latin és magyar nyelvű esküje. Többnyire fegyelmi kérdésekre vonatkoznak, viselkedésre, beszédmodorra, öltözködésre, a városiakkal való kapcsolattartásra. A törvények szövegét ld. Papp Károly lelkész átiratában is: *Emlékirat*, 32–52.

⁷⁶ A jegyzéket Zsigmond Artilla azonosította a zilahi állami levéltárban, közlése folyamatban van.

szereplő rektort. 1799–1804 között legalább egy vagy két tanítási ciklusra terjedő hiány van a kéziratban, Kiss Dániel 1810 májusában aláíró diákjával pedig vége szakad az anyakönyvnek. 1720–1810 között tehát 45 rektor irányította a püspöki iskolát, átlagban két esztendő jut mindegyikre. Kivétel nélkül Debrecenből érkeztek, ahol már nyolc-kilenc éve tanultak tógásként. Lényeges különbség, hogy 1660–1701 között a rövidebb akadémiai ciklusok okán két-három esztendő tógások kerültek ki e rektóriára is. Iskolamestereink közül a legtöbben már végeztek a teológiai stúdiumaikkal, vagy éppen rektorkodásuk idején ordinálták őket, mint például Szokolay Józsefet 1771. augusztus 21-én.⁷⁷

A 42 rektor közül 21 tanult külföldön, a legtöbben e püspöki rektóriáról azonnal, esetleg egy-két esztendő elteltével utaztak holland, német vagy svájci egyetemekre.⁷⁸ Püspöki tehát ebben a korszakban is *academica promotio* volt a debreceni deákok számára. Az 1720–1731 között egymást váltó hat iskolamester Utrecht, Groningen, Bréma vagy Franeker egyetemeire járt, a Püspökből induló peregrinusok sora később időnként megszakadt. Mivel a tiszántúli egyházkerületnek még nem készült összesítő történeti névtára, így a tanulmányaik végeztével a püspökség területén szolgáló ifjak utóélete nem vizsgálható. Mindössze néhány kiemelt példával illusztrálnánk az átlagos vagy éppenséggel attól eltérő életpályákat.⁷⁹

Az 1720-as években külföldre induló püspöki rektorok közül Nánai János hazatérte után bihari lelkész lett,⁸⁰ Csáti (Csáthi) Dániel pedig Hegyközcstarban és Nagykőrösön lelkészkedett, végül 1753-ban dunamelléki püspöknek választották.⁸¹ Földesi István (rektor 1730–1731 között) Diószegen, Gálospetriben, Mihályfalván, végül Berettyószéplakon lett lelkész, az őt követő Sárai János (rektor 1732–1733 között) Zsadányban és Okányban. Kenessei József (rektor 1736–1737 között) valószínűleg azonos az 1739-től Vajdán, Bogyoszlón, Tarcsán, Olasziban, végül Vedresábrányban szolgáló lelkipásztorral. Budai József (rektor 1747–1748 között) Bagaméron, Diószegen, Tótiban, majd Monospetrin volt pap. 1749-től Bojti Pál volt a rektor, ugyanis Ecsedi Csapó István 1751. január 21-én bekövetkezett halála után a gyülekezet őt marasztotta lelkipásztorául, aki „fungált itt in S. Officio közel 3 holnapig, de Academiákra szándékozván, el ment”.⁸² A groningeni egyetemre szeptember 24-én iratkozott be, majd hazatérte után Hegyközpályinak

⁷⁷ *Püspöki Anyakönyv*, 286r.

⁷⁸ Ld. a tanulmány adattári részében.

⁷⁹ Alábbi, hiányos és szemezgető adataink forrása többek között TREL I.8.d. (személyi adattár), illetve vegyes levéltári forrásokból származó gyűjtésünk.

⁸⁰ CZIBULA, *i. m.*, 173, 177.

⁸¹ CZIBULA, *i. m.*, 174; ZOV. 121.

⁸² *Püspöki Anyakönyv*, 4r.

és Komádinak volt a lelkipásztora. Az 1759–1761 között Püspökiben rektor Sándorffi Péter 1763-tól Hegyközújlakon, majd Jákóhodoson lett pap. Hétyi Ferenc (rektor 1763–1765 között) Biharugrán, majd Sarkadon, Fodor János (rektor 1775–1776 között) Zsadányban, majd Hegyközpályiban, Nagykerekiben, Darvason és Biharugrán szolgált. Az ugyancsak akadémista Péczeli Sámuel (rektor 1778–1780 között) Hajdúbagoson, Nyírgelsén és Monostorpályiban lett pap. Váradai József (rektor 1781–1782 között) talán azonos a későbbi pusztaiújlaki és jákóhodosi lelkészrel. Dikó Mihály (rektor 1785–1787 között) Mezőgyán, majd Biharszentjános és Örvénd papja lett. Sas(s) János a püspöki rektorkodását (1793–1796) követően hajdúböszörményi káplán lett, majd diószegi lelkész. Ott „francia princípiumok” (deista és naturalista eszmék) terjesztésével vádolták, börtönt is szenvedett. Később Hajdúnánáson professzor, Tokajban pap volt.⁸³

Külön is kitérnének a tanulmány végéhez csatolt adatsorban több ízben is felbukkanó Szokolai (Szokolay) név viselőire. 1757-ben érkezett Püspökibe rektornak az 1748-ban Debrecenben subscribált Szokolai Sámuel. 1757-ban írta alá a püspöki iskola törvényeit tógás deákként Szokolai István is. Az előbbi 1760-tól Bázelen folytatta tanulmányait, és a beiratkozási irataiból tudjuk, hogy a Komárom megyei Császáron született. Szokolai István 1760. évi debreceni subscriptiós adatai szintén Császárt jelölik származási helynek, így vélhetően testvérek, és az 1723–1761 között Császáron lelkészkedő Szokolai (Szokolay, Szokoljai) Mihály fiai lehetnek.⁸⁴ 1771–1772-ben Szokolai József lépett a katedrara Püspökiben. 1763. évi debreceni iratkozásából tudjuk, hogy ő is császári volt (egy újabb testvér?), 1775-től Marburgban tanult. Rektori hivatalviselésének második esztendejében, 1772-ben a püspöki eklézsiába új lelkész érkezett: Szokolai (Szokolay) István. Az előző társaság tagjaival hasonló korú lelkész azonban nagykállói és nemesi származású volt, az ottani anyakönyvek szerint Szokoljai István 1736k. született fia. Apja vélhetően azonos Nagykovácsi iskolájának 1723–1725 között működött rektorával.⁸⁵ Szokolai István püspöki lelkész 1756-ban subscribált Debrecenben, 1767–1769 között hódmezővásárhelyi rektor volt, majd 1769-ben a franeke-ri egyetemre iratkozott be. Nem találtunk rokonságra utaló adatot az 1772-ben lelkészi és rektori tisztelet viselő két Szokolai között.

A püspöki iskola 1720–1810 közötti rektorainak legnagyobb része tehát lelkészi pályára lépett, közülük minden második akadémista pap volt.

⁸³ MOLNÁR, *A Bihardiószegi... i. m.*, 202–203.

⁸⁴ KÖBLÖS–KRÁNITZ, *i. m.*, 626; Az egyházközség korai anyakönyvei sajnos nem maradtak fenn.

⁸⁵ *Püspöki Anyakönyv*, 4v.; A nagykovácsi református anyakönyvek folyama 1733-ban megszakad, így csak a testvérek születési adataiból következtethetünk. Lásd: GÖRÖMBEI Péter, *A Nagykovácsi Ev. Ref. Egyház története*, Sárospatak, Ref. Főisk., 1882, 176.

A mezőváros régi diáriuma szerint 1745-ben az iskolamester jövedelme volt: évente 40 forint készpénz, 30 forint a sorkoszt helyett, 7 debreceni köből búza, a gazdaktól 5–5 icce bor (összesen kb. 1500 liter), prédikációs halottól 48 dénár, énekszós temetésektől 24 dénár, 15 font faggyú és ezen felül a szokásos didactrum. A poéták 2 forint 4 dénárt, a syntaxisták 1 forint és 50 dénárt, a grammatisták 1 forint és 25 dénárt, a rudimentisták 1 forint és 2 dénárt, a lectorok (olvasók) 48 dénárt, az alfabetisták 34 dénárt fizettek. Ezenfelül a sabbathale helyett további 10 icce mustot is adtak a tanítványok szülei.⁸⁶ A 18. század derekán ez legalább 250–300 forintnak felelt meg. 1750 után a fix pénzbéli juttatás 70 forintra emelkedett s a búza mennyisége 9 köbölre, az összes többi pénz- és természetbeni jövedelem lényegében változatlan maradt a 19. század harmadik évtizedéig, mely az akkori értéken 500 váltóforintot ért. Az akár 500 váltóforintot is kitevő többi jövedelem lényegében változatlan maradt a 19. század harmadik évtizedéig.⁸⁷

Rektoronként (azaz kétévenként) általában 4–6 új diák írta alá a püspöki schola törvényeit, leginkább márciusban és áprilisban. E szám hasonló a nagyszalontai, hajdúszoboszlói, diószegi vagy hajdúböszörményi iskolai monográfiákban közöltekkel. 1720–1810 között összesen 154 aláíró szerepel az iskolai anyakönyvben, a kézirat hiányaival is számolva azonban 170–180 körülre becsülhető a tógások száma.⁸⁸ A név szerint ismert 154 ifjú közül (a névazonosságokból fakadó bizonytalanságok ellenére is) mintegy kilencvenet azonosíthattunk a Debreceni Református Kollégium törvényeit aláírók között. Püspökiben a legtöbb esetben két esztendő telt el tógás diákként, azaz a gimnázium két felső, ötödik és hatodik osztályát járták ki (poétikát, retorikát), majd Debrecenben iratkoztak be az akadémiai kurzusokra, vagy tanítóskodást, esetleg világi állást vállaltak. A szakirodalom jól ismeri a praceptor fogalmát. Bár a rektorok a teljes diáksereg felett őrködtek és ők

⁸⁶ *Püspöki Anyakönyv*, 262r, 264v; *Aranykönyv*, 21–22.

⁸⁷ *Püspöki Anyakönyv*, 308v; RNLBml / Biharpüspöki Ref. Egyházközség Levéltára, 286. fond, 317. lsz., 1. iratcsomó: gondnoki számadások.

⁸⁸ Az 1711-től működő nagyszalontai gimnázium törvényeit 1727–1829 között 206 praceptor vagy particulista tanuló írta alá, a hajdúszoboszlói partikuláris törvényeit 1750–1833 között 387, a diószegi schola törvényeit pedig 1755–1823 között 238. A hajdúböszörményi iskola subscribáló diákjainak száma a 18. század során évenként 1–6 között mozgott. Mind a négy település református közösségeinek lélekszáma, egyúttal iskoláskorú gyermekeinek létszáma kétszerese-háromszorosa, Böszörmény esetében a korszak végére négyszerese volt a püspökinek. Ld. GERE-KATONA, *i. m.*, 13–18, 24–30; Ifj. TÓTH Béla, „*Album Scholares*” a hajdúszoboszlói partikuláris iskolában (1750–1833) = *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1982, Debrecen, Déri Múzeum, 1984, 579–580; EMÓDI, *Az Érmelléki... i. m.*, 87–88; SZEREMLEI Samu, *Adalék a H.-Böszörményi Ref. Algymnasium történetéhez*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1862, 470–474, 506–514, 540–542.

irányították a schola működését, elsősorban e két felső osztályban tanuló, az iskolai törvényeket aláíró tógás diákokat, valamint a grammatistákat-sintaxistákat oktatták a magasabb szintű ismeretekre. Egy rektor keze alatt négy-hat tógás diák tanult, ők már elvégezték a gimnáziumi rendszer alsóbb osztályait, és megismerkedtek a latin grammatikával. Bentlakók voltak, az iskolai törvények nagyrészt az ő életvitelüket szabályozták. E tógás diákok felváltva oktatták az alsóbb osztályokba járó fiúgyermeket.

Hétyi Ferenc 1763 márciusában a tógások mellett kisebb diákjait is lejegyezte. Hétyi alatt 1763-ban három, majd 1764-ben két újabb ifjú írta alá az iskola törvényeit, egy tógás diákot pedig megörökölt az elődjétől. Ők hatan (a rektor felügyeletével) az alsóbb osztályokba járó több mint 120 tanulót oktatták, diáktanító-praeceptorokként. A legkisebbektől a nagyok felé haladva 60 sextariust, 26 quintariust, 18 conjugistát, 19 grammatistát tanítottak. A 4 syntaxistával és 4 (kezdő) poetával vélhetően a rektor foglalkozott.⁸⁹ A tógások Veszprém, Fejér, Bereg és Gömör megyeiek voltak, a rektor a gömöri Hét (Héth) faluból származott. A tógások egy-két helyi ifjútól eltekintve más vidékek szülöttei voltak, eltartásuk az egyházközség/település feladata volt. 1745-ben a szállás és a sorkoszt biztosítása mellett a fizetségük fejésként 3 debreceni köből búza, minden gazdától 4 icce bor, továbbá minden temetés után 12 dénár volt.⁹⁰ A Hétyi alatt subscribált öt deák közül négy később a debreceni kollégiumi törvényeket írta alá.

A püspöki iskola 1720 utáni tógás diákjai közül debreceni tanulmányaik végeztével többen tanítók vagy lelkészek lettek. Róluk a tiszántúli egyházkerület leendő történeti névtárának elkészülte után tudnánk jegyzéket összeállítani.

Az 1734-ben beiratkozott Hardicsai László debreceni deákként kiskunhalasi rektor, majd 1749-től bagaméri pap lett. Az 1736-ban beiratkozott Kenessei Péter 1751-től tépei, majd püspökladányi, hajdúbagosi, újfehértói, bakonszegi, monostorpályi lelkész volt. Az 1756-ban beiratkozott Somodi Ferenc előbb Nagykárolyban rektori hivatalt viselt, majd Tasnádszarvad, Iriny és Kaplony papjává választották. Svájci egyetemet látogatott az 1765-ben beiratkozott szilágysámsoni Kassai György, később Pocsaj, Micske és Bagamér lelkésze volt. Heidelbergben tanult az 1770-ben beiratkozott Póllya János. Beregszász iskolamestere, majd az ugocsai Halmi lelkésze lett az 1771-ben beiratkozott Molnár Albert. Végül az 1783-ban a püspökiben felsőbb gimnáziumi tanulmányait kezdő Porubszki Ferenc a debreceni akadémiai évfolyamok végeztével Asszonyvására és Gálospetri rektora, később Bere, Csomaköz és Királydaróc lelkésze lett.

⁸⁹ *Emlékirat*, 30.

⁹⁰ *Püspöki Anyakönyv*, 265r.; *Aranykönyv*, 22.

Az iskola épülete a templomtól délkeletre lévő „oskolai funduson” állt, az 1732–1765 között felépülő külön álló torony és a templom között. 1773-ban az egyházközség új iskolai épületet emeltetett Szokolai István lelkész (1772–1790) kezdeményezésére.⁹¹ Az iskolát 1799-ben, majd 1820-ban és 1841-ben zsindeleyezték, 1809-ben ablakait újjátatták, 1867-ben bővítették (ld. a tanulmány végén közölt mellékletben).⁹² Az 1809. évi egyházközségi vagyonösszeírás leírja a 18. századi épületet: „Vagyon a Fiúi Oskolai funduson a Tanító számára három Szobából, a Tanuló Gyermekek részére pedig két Classisokból, és két Konyhából álló kőből épült Oskola, és a Rectori Ház alatt egy kő Pincze, melly Oskolába szükséges Asztalokkal, fa Székekkel, és Nyoszolyákkal provideálva vagyon.”⁹³ Ebben szorongott a több mint száz diák, lakott a rektor és a 4–6 praeparator is. 1774-ben is a mezőváros biztosította a tógások tűzifáját, de gondoskodott a „deákok mosójának” és az őket kenyérrel ellátó egyházi faszükségletéről is.⁹⁴

4. A hanyatlás évtizedei

1789-től változás állt be a tanítási rendszerben. Veress János rektor idejében történt meg először, hogy a debreceni kollégium törvényeit már korábban, 1788-ban aláíró diák került Püspökibe, Soltész Mihály. Praeceptorként 1789-ben írta alá a püspöki schola törvényeit. Őt követte Détzeg István is, ugyancsak másodéves debreceni deák. Molnár István rektor alatt (1789–1791) ez a rendszer állandósulni látszott, mindkét új praepetora debreceni deákként jött Püspökibe, majd egy-két évet követően újból aláírtak Debrecenben (ők voltak a „reduxok”). Az anyakönyv e változást jelezte is:

„Praeceptores, qui propter penuriam huius temporis, quamquam Togati Ill. Collegii Debrec. nominati fuerint, hanc tamen conditionem sponte amplexi sunt, fuerunt: OO.DD. Mich. Soltész, St. Détzeg: tertius vero Mich. Tóth Orator in Schola repertus est. Anno autem altero iterum ambo Togati unius anni memorati Collegii ex deliberato Consistorii toti classi minori praefecti sunt Sc. O. D. Mich. Balog et Andr. Vad.”⁹⁵

⁹¹ *Püspöki Anyakönyv*, 257v.; *Aranykönyv*, 34–35.

⁹² Az 1773-ban épített iskola alaprajzát az 1867. évi átépítési tervrajz őrizte meg. (Bihar-püspöki Református Egyházközség levéltára)

⁹³ *A Békés-Bánáti, Bihari, Érmelléki és Nagybányai Református Egyházmegyék vagyonösszeírási jegyzőkönyvei 1809*, szerk. SZABADI István, közrem. EMÓDI András, Debrecen, TtREL, 2016 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 19), 90–91.

⁹⁴ *Aranykönyv*, 36.

⁹⁵ *Liber Legibus*, 23v; Hasonló, évtizedekre elhúzódó folyamatot láthatunk a böszörményi schola esetében is (SZEREMLEI, *i. m.*, 472).

Az 1799. május 2-án az egyházközség által elfogadott és megújított régi iskolai törvények az egyházkerület által 1795-ben kiadott methodushoz való alkalmazkodást irányozták elő, és általában tetten érhető a kor tanügyi törekvéseihez való idomulás.⁹⁶ A törvények előírták, hogy a praeceptorok „a T. Rectorok által taníttatni fognak [...] minden nap a kiszabott két órákon, úgymint reggeli és estvéli, a classica canonicalis órákon kívül, és előtte s utána [...] továbbá kötelességük lesz esztendőnként meglenni szokott két közönséges exameneken tudománybeli előmenetelekből specimen adni”.⁹⁷ 1796-ban „a rektori hivattal egybe köttetett a kántori hivatal is”.⁹⁸ Ez utóbbi esztendőől hiányos püspöki subscriptiók jegyzőkönyvből a változások már nem követhetők pontosan, Végh István idejében például három praeceptor debreceni subscribált diákként került Püspökibe, ketten pedig felsőbb gimnáziumi tanulmányaikat kezdték itt. Ez utóbbiak vélhetően már nem diáktanítóskodtak. A gondnoki számadásokban 1800 után a Debrecenből hozott praeceptorok „altanító” megnevezéssel szerepelnek. Fizetségük a századfordulót követően fejenként 20 forint mellett temetésenként 10–12 krajcár, minden gazdaember után 6 icce must/bor (összesen 1500–2000 liter), 15 font faggyú, állandó sorkoszt, elegendő kenyér és tűzifa volt.⁹⁹

Párhuzamokat bőven találni a Püspökiben végbement változásokhoz. A jelentősebb rektóriáink a 19. századig többnyire egyetlen rektor irányítása alatt működtek, helyben tanuló praeceptorok segítségével (pl. Derecskén, Diószegen, Hajdúböszörményben, Hajdúnánáson, Hajdúszoboszlón, Hódmezővásárhelyen, Karcagon, Kiskunhalason, Kisújszálláson, Mezőtúron, Nagyszalontán, Szentesen).¹⁰⁰ Az oktatás színvonalának emelésére a reáliák fokozatos bevezetése, a tananyag megváltoztatása mellett mindenütt a diáktanítóskodás háttérbe szorítása és állandó tanítók beállítása volt célszerű.

⁹⁶ Itt az 1770. évi első, az 1791. évi második methodusra, leginkább pedig az 1795-ben nyomtatásban megjelent *A tanítók kötelességei* c. tantervre gondolhattak. Ld. SZILÁGYI István, *A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi helv. hitvallásuaknál*, Sárospataki Füzetek, 1861. április 15., 211–215; NAGY, *A Debreceni Kollégium... i. m.*, 167–169; TÓTH Béla, *A Kollégium története a XVIII. században = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., MRE Zsinati Irod. Sajtóoszt., 1988, 120–132.

⁹⁷ *Liber Legibus*, 5–6. A rektorokra és praeceptorokra vonatkozó új törvényeket közli: SZÁLKAI Tamás, „*A mi reformatata szent ekllesiánk*”: *Református hétköznapiok Bihar vármegyében (1689–1849): Szemelvénygyűjtemény*, Debrecen, MNL Hajdú-Bihar m. Lvt., 2018, 123–125.

⁹⁸ *Liber Legibus*, 4v.

⁹⁹ *Liber Legibus*, 35r.

¹⁰⁰ MÉSZÁROS, *i. m.*, 192–194, 198, 204–205, 219, 263.

Közbülső állomásnak tekinthető a helyi nevelésű, poétikai és/vagy retorikai osztályt járó deákok lecserelése a Debrecenben már egy vagy két évfolyamot elvégző tógás deákokra, azaz: „debreceni értelemben vett” praeceptorokra. A püspökibe az első debreceni praeceptor 1789-ben érkezett, majd általában ketten jöttek minden elkövetkező esztendőben, rövid idő alatt kiszorítva a helyieket.

A püspöki gimnázium az 1789-ben kezdődő változásokkal párhuzamosan, és az 1804. évi Budai Ézsaiás-féle *Ratio Institutionis*, majd az 1812. és 1820. évi egyetemes tantervek életbe léptetésével fokozatosan elvesztette rangját, nem tudott lépést tartani a tanügyi változásokkal és nem tudott megfelelni a debreceni anyakollégium elvárásainak.¹⁰¹ A Debreceni Református Kollégium törvényeit aláírók között 1811 után már egyetlen Püspökiben gimnáziumot végzett ifjút sem találunk. Az első iskolai anyakönyv/jegyzőkönyv vezetése és a törvények aláírása tehát megszakadt 1810-ben. Pap Károly a gondnoki számadásokból kijegyeztette az 1811–1820 között Püspökiben szolgáló tizenegy altanító nevét, akik a debreceni diáknévsorokban ott subscribáltaként jelennek meg, többnyire püspöki működésüket megelőzően egy esztendővel. A következő iskolai jegyzőkönyv vezetése 1821-ben kezdődött. Az abban az esztendőben módosított, kevésbé szigorú iskolai törvényeknek már egyik pontja sem szól a praeceptorok/altanítók rektorok általi tanításáról. A törvények aláírása 1821-ben újraindult és 1833-ig tartott, „a mikor utolsó aláíróként fel van jegyezve Runyai Gedeon Aug. 5. 1833. Azután a tanítókra való felügyeletet az egyházi szerkezet szerint, a helybeli egyházi tanács, s fellebbvitelképen az esperest és egyházmegye gyakorolta”. 1821–1833 között húsz ifjú írta alá a törvényeket, közülük tizenkettőt fedezhettünk fel a debreceni diáknévsorokban, kik ugyancsak már korábban aláírtak Debrecenben. Az 1827–1833 közötti altanítók mindegyike debreceni első- vagy másodéves diákként jött Püspökibe. A jegyzőkönyv közli a „nagyobb fiú iskola” 1829. évi tanrendjét, mely szerint ott ekkor még syntaxisták, grammatisták és conjugisták tanultak, vélhetően két- vagy hároméves kisgimnáziumi rendszerben. A latin nyelv tanítása 1834-ben Lovas József idején megszűnt, „nem az egyházi tanács rendelkezéséből, hanem részént a rektor hanyagsága, részént a korszellem követelése miatt”.¹⁰²

Az iskola rangjának alászállása oka lehetett az is, hogy a Türelmi Rendelet után a váradi reformátusság száma ugrásszerűen megnövekedett, és az intézményeinek újraindulásával és fejlődésével okafogyottá és anakronisztikussá vált a szomszédos Püspökiben gimnáziumi szintű, sorkosztolásra építő

¹⁰¹ SZILÁGYI, *i. m.*, 215–224.

¹⁰² *Emlékirat*, 46–59, 93–94. Említi a ma már nem létező vagy lappangó második iskolai jegyzőkönyvet: *Protocollum Reformatae Scholae Püspökinae* 1821.

iskola működtetése. Váradon 1806-tól a rektorok helyett lelkészi képeztetésű professzort alkalmaztak, akit három állandó praeceptor és német nyelvtanár segített a munkájában.¹⁰³

A jelentősebb tiszántúli rektóriák a 18. század utolsó negyedében jelentkező tanügyi változásokat megelőzően az esztendőnként ott poétikát és retorikát tanuló, egyúttal a kisiskolásokat tanító néhány tógás deák (azaz: praeceptor) és a település lélekszámának függvényeként legfeljebb 100 főre rúgó „kisgimnazisták”, elsősorban grammatisták és syntaxisták összességének köszönhetően váltak igazi gimnáziumokká. Nagyszalontán átlagban 4 praeceptor, 40-50 grammatista és syntaxista,¹⁰⁴ Hajdúszoboszlón pedig 8-9 praeceptor, 100 grammatista és syntaxista tette gimnáziummá az iskolát.¹⁰⁵ A diószegi és hajdúböszörményi iskolák az éves átlagban 6-6 ottani praeceptor okán nevezhetők (nagy)gimnáziumoknak. Mivel a felsorolt helységek Püspökínél népesebbek voltak, az ottani kisiskolások száma is magasabb volt, Böszörményben például 1740-ben 168, 1809-ben 246.¹⁰⁶ Már a század derekán másfélszer annyi kisiskolás és tógás deák volt a hajdúvárosban, mint Püspökiben. Püspöki a kis létszámú gimnáziumok sorát gyarapította, melyek értékét a létszám mellett az oktatott tananyag struktúrája és a rendelkezésre álló iskolai könyvtár és oktatási segédeszközök minősége és mennyisége is befolyásolta. A rektorok képzettsége tekintetében Püspöki nem szégyenkezhetett, az adataink erre megfelelő bizonyítékként szolgálhatnak.

5. Összegzés

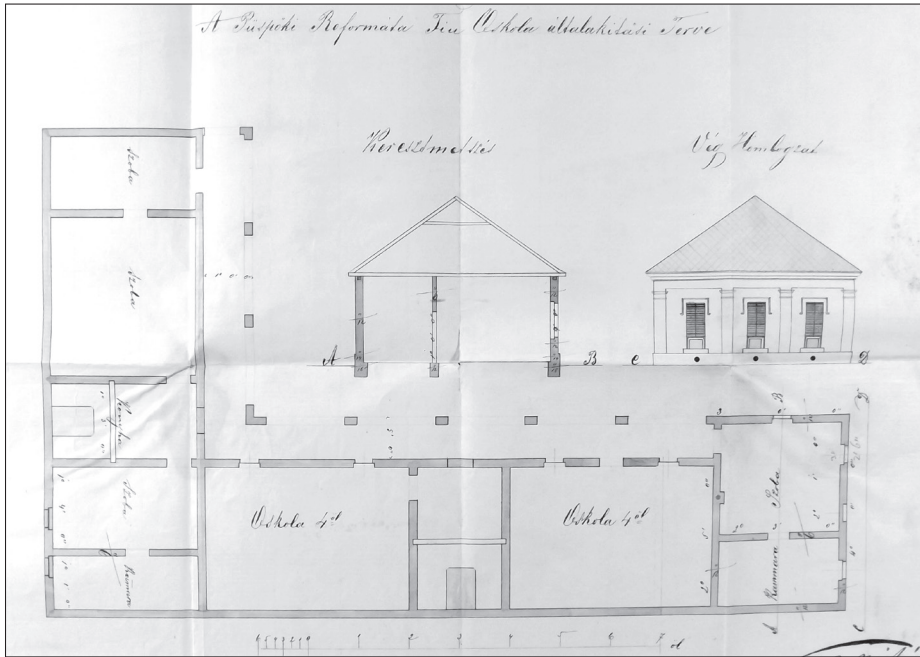
Legkésőbb a 17. század utolsó évtizedétől a 18-19. század fordulójáig Püspökiben középfokú iskola, poétikai és retorikai osztállyal megkoronázott gimnázium működött. A Debreceni Református Kollégiumból kiküldött és egymást kétesztendőnként váltó rektorok a gimnázium ötödik és hatodik osztályát helyben végző praeceptorok közreműködésével tanítottak. E praeceptorok mintegy 60%-a az itteni tanulmányok végeztével a debreceni kollégium felső tagozatának diákja lett. A „Schola Püspökina” gimnáziumi titulusa tehát elsősorban az ismeretlen számú 1703 előtti, és mindösszesen 170-180 főnyi 1720 utáni praeceptoroknak, iskolai törvényeket aláíró és tógát öltő deákoknak köszönhető. Az alsóbb osztályokban a település lélek-

¹⁰³ CSERNÁK, *i. m.*, 54-61, 99-103.

¹⁰⁴ GERE-KATONA, *i. m.*, 32, 34-35, 37-39.

¹⁰⁵ Ifj. TÓTH, *i. m.*, 577-579, 588, 600.

¹⁰⁶ SZEREMLEI, *i. m.*, 473.

Az 1773-ban épült újabb biharpüspöki fiúiskola
átalakítási tervrajza 1867-ből

számának megfelelően évente 100–150 kisdíák tanult, ebből a gimnázium alsóbb lépcsőfokaira, a grammatikai és syntaxista osztályokra kéttucatnyian jutottak.

Jogosan nevezhetnénk nagygimnáziumi rendszerűnek az iskola 1693–1703 és 1720–1789 közötti működését, ugyanis a költői és retorikai osztályokat benépesítették az iskola tógásai és diaktanítói. Levéltári adatok megerősítik Nagy Sándor vélekedését, miszerint Bihaarüspökiben „szerény keretek között” és szerény létszámmal működő, de teljes gimnáziumi rendszerben tanító iskola működött évtizedeken át. 1789 után a helyi praeceptorokat Debrecenből érkező, ott már korábban subscribált első- vagy másodéves deákok, majd állandó tanítók váltották. A püspöki iskolai anyakönyv 1810 utáni megszakadása az intézmény rangvesztését, a poétikai és retorikai osztályok végleges megszűnését is jelezte. Az 1820-as években már csak két- vagy hároméves kisgimnáziumi rendszerben oktattak a rektorok és altanítók, a reformkor végére az iskola gimnáziumi jellege is megszűnt.

MELLÉKLET

Az alábbiakban az iskola rektoraira és tógás deákjaira vonatkozó adatainkat közöljük. Az 1660–1720 közötti időszakra a jelzett szakirodalmi és levéltári forrásokra, az 1720–1810 közötti időszakra pedig elsősorban az iskolai anyakönyv információira támaszkodtunk. Középre zárva, félkövérrel szedve szerepelnek a rektorok neve (r.) és rektori szolgálatuk időszaka. Az iskola törvényeit aláíró tógás diákok balra zártan, ugyancsak félkövérrel jelennek meg, a beiratkozás időpontjának feltüntetésével (szögletes zárójelek között a csak feltételezett időpontok). Minden név mellett/alatt dőlt karakterekkel, kerek zárójelek között jelennek meg a szakirodalmi forrásaink. Az iskolai anyakönyvben szereplő, származásra, előző iskolákra, pályafutásra vonatkozó bejegyzéseket minden esetben közöljük. Jeleztük a külföldi peregrinációt is.¹⁰⁷

- **Martinus Mogyorósi r. 1662 után** – 1666-ban Borsra ordinálták (BOR. 644, THURY II, 131, *Debrecen subscr. 1660, Zsinati iratok*, 231)
- **Stephanus J. Ladányi r. 1664 után** – 1671-ben Váncsodra ordinálták (BOR. 647, THURY II, 133, *Debrecen subscr. 1662, Zsinati iratok*, 239)
- **Stephanus Csákvári r. 1667 után** – 1671-ben Nagyürögdre ordinálták (BOR. 648, THURY II, 134, 137, *Debrecen subscr. 1665, 1666, Zsinati iratok*, 239)

¹⁰⁷ Ld. a 20. és 21. lábjegyz. szereplő forrásokat, valamint: EMÓDI András, *Az Érmelléki Református Egyházmegye történeti névtára 1849-ig*, Debrecen, TtREL, 2022 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 25).

- **Georgius [Maros]Vásárhelyi r. 1667 után** – akadémita,¹⁰⁸ 1675-ben Püspökibe ordinálták (*BOR. 649, Püspöki Anyakönyv, Debrecen subscr. 1665, Zsinati iratok, 243*)
- **Georgius Körmöndi r. 1668 után** – akadémita,¹⁰⁹ 1675-ben Hegyközújlakra ordinálták, 1684-től püspöki, később enyedi lelkész lett (*BOR. 649, THURY II, 137, Debrecen subscr. 1666, Zsinati iratok, 243*)
- **Thomas Tarpai r. 1670 után** – 1675-ben Kismarjára ordinálták (*BOR. 649, THURY II, 139, Debrecen subscr. 1668, Zsinati iratok, 243*)
- **Demetrius Újvárosi r. 1673 után** – akadémita¹¹⁰ (*THURY II, 142, Debrecen subscr. 1671, Zov. 665*)
- **Andreas Vérvölgyi r. 1673 után** – akadémita,¹¹¹ 1679-ben Fugyivásárhelyre ordinálták (*BOR. 651, THURY II, 143, Debrecen subscr. 1671, Zov. 687, Zsinati iratok, 254*)
- **Johannes P. Szeremlyei r. 1675 után** – akadémita¹¹² (*THURY II, 146, Debrecen subscr. 1673*)
- **Johannes Szikszai r. 1676 után** – meghalt Püspökiben (*THURY II, 146, Debrecen subscr. 1674*)
- **Paulus Nógrádi r. 1676 után** – később lelkész (*THURY II, 147, Debrecen subscr. 1674*)
- **Matthaeus P. Szomódi r. 1679 után** – 1686-ban Bojtra ordinálták (*TÓTH I. 63, THURY II, 151, Debrecen subscr. 1677, Zsinati iratok, 285*)
- **Samuel N. Szathmári (Szathmárnémethi) r. 1679–1680** – akadémita¹¹³ (*THURY II, 154, Debrecen subscr. 1679, Zov. 578*)
- **Johannes Borsvai ? Por[...]i? (rektor? 1681 után)** – meghalt Püspökiben (*THURY II, 154, Debrecen subscr. 1679*)
- .
- **Stephanus Debreczeni r. 1693-tól** – akadémita,¹¹⁴ 1700-ban Túrra ordinálták (*Püspöki Anyakönyv, TÓTH I. 80, FARAGÓ, Debrecen subscr. 1687 v. 1690, Zsinati iratok 317*)
- **Melchior Fejes Bátkai r. 1695-től** (*FARAGÓ, Debrecen subscr. 1692*)

¹⁰⁸ Odera-Frankfurt 1672, Marburg 1672, Heidelberg 1673.

¹⁰⁹ Odera-Frankfurt 1673, Marburg 1673.

¹¹⁰ Franeker 1680, Leiden 1681.

¹¹¹ Utrecht 1677, Leiden 1678.

¹¹² Marburg 1681.

¹¹³ Utrecht 1680, Leiden 1680, Franeker 1682.

¹¹⁴ Franeker 1696.

- **Johannes Győri r. 1697-től** – elbocsátották,
1701-ben ordinálták Szalárdra
(TÓTH I. 81, FARAGÓ, *Debrecen subscr.* 1695, *Zsinati iratok* 321)
 - **Johannes Vas Szoboszlai r. 1697-től**
(FARAGÓ, *Debrecen subscr.* 1696)
 - **Johannes Hegyi (Hidas) Tatai r. 1699-től** – korábban
Hajdúböszörményi rektor
(FARAGÓ, THURY II, 171 és 176, *Debrecen subscr.* 1693 vagy 1697)
 - **Georgius Néki (Nyéki) r. 1701-től**
(FARAGÓ)
- [1701/1702] **Stephanus Matolcsi senior** (FARAGÓ) – 1713-tól biharsályi lelkész (?) (*Zsinati iratok* 367)
- [1701/1702] **Johannes Szentjóni** – később diószegi rektor (FARAGÓ, *Debrecen subscr.* 1703, EMÓDI)
- [1701/1702] **Michael Czégényi** (FARAGÓ)
- [1701/1702] **Georgius Liszkai** – később diószegi rektor és érmelléki lelkész (FARAGÓ, *Debrecen subscr.* 1704, EMÓDI, *Zsinati iratok* 380)
- [1701/1702] **Valentinus Újvárosi** – később mezőtúri jegyző (FARAGÓ, *Debrecen subscr.* 1705)
- [1701/1702] **Andreas Somlyai (Szilágyi)** – akadémita,¹¹⁵ később püspöki lelkész (1720–1738) (*Püspöki Anyakönyv*, FARAGÓ, *Debrecen subscr.* 1704, CZIBULA)
- 1702.03.25. **Johannes Sülye Püspöki** – akadémita,¹¹⁶ később mezőtúri és kisújszállási lelkész, (FARAGÓ, OLÁH, *Debrecen subscr.* 1706)
- [1701/1702] **Petrus Pécsi** – püspöki származású (FARAGÓ)
- [1701/1702] **Samuel L. Harsányi** – később püspökladányi lelkész (FARAGÓ, *Debrecen subscr.* 1706)
- [1701/1702] **Ladislau Szilágyi** (FARAGÓ, *Debrecen subscr.* 1706)
- **Debreczeni Magas Péter r. 1703-tól** – 1705-ben Tépére ordinálták
(TÓTH I. 85, FARAGÓ, *Debrecen subscr.* 1696, *Zsinati iratok* 338)
 - **Stephanus Kabai r. 1711–1712** – 1713-ban ordinálták
(*Aranykönyv*, TÓTH I. 95, *Debrecen subscr.* 1699?, *Zsinati iratok* 367)
 - **Samuel P. Vecsei r. 1719**
(THURY II, 197 *téves adatokkal!*, *Debrecen subscr.* 1714, 1719)

¹¹⁵ Franeker 1712.

¹¹⁶ Odera-Frankfurt 1713.

[*Alább a püspöki református schola subscriptiós
jegyzőkönyvének adatai:*]

- **Stephanus P. Polgári r. 1720.06.28.–[1722]** – akadémita¹¹⁷
(*Debrecen subscr. 1714*)
1720.06.28. **Franciscus Szilj** (*Debrecen subscr. 1723*)
1720.06.28. **Matthias Gyulay** (*Debrecen subscr. 1723*)

- **Johannes Nánai r. 1723.03.16.–[1724]** – akadémita¹¹⁸
(*Debrecen subscr. 1716, CZIBULA*)
1723.03.16. **Franciscus Körmendy**
1723 **Stephanus Körmendí** (*Debrecen subscr. 1725*)
[1723/1724] **Michael Nagy**
[1723/1724] **Joannes Körmendí**

- **Stephanus K. Császári r. [1724–1725]** – akadémita¹¹⁹
(*Debrecen subscr. 1716 és 1719, ZOV. 121, CZIBULA*)
1724.05.14. **Georgius Bajomi**
1724.06.26. **Stephanus Polgári** (*Debrecen subscr. 1728 vagy 1730*)
1724. **Johannes Buday**
1725.03.21. **Beniaminus Huszti**
1725.03.21. **Johannes Piskolti**

- **Daniel Csát(h)i r. 1726.02.20.–[1727]** – akadémita¹²⁰
(*Debrecen subscr. 1718, CZIBULA, ZOV. 121*)
1726.02.20. **Samuel Makai** (*Debrecen subscr. 1728*)
1726.02.20. **Michael Burján** (*Debrecen subscr. 1728*)

- **Andreas Domány(i) r. 1728.03.26.–[1730]** – akadémita¹²¹
(*Debrecen subscr. 1719*)
1728.03.26. **Andreas Jármí**
1728.03.26. **Andreas Huszti** (*Debrecen subscr. 1730*)
17[40?] **Joannes Szabó**
[?] **Varga**

¹¹⁷ Utrecht 1723.

¹¹⁸ Utrecht 1725.

¹¹⁹ Groningen 1726, Bern 1728 és Oxford 1729.

¹²⁰ Bréma 1728, Franeker 1729.

¹²¹ Franeker 1731, Utrecht 1731.

{I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI}

1730.03.10. Franciscus Ö[tvös] Rátzkevi (*Debrecen subscr. 1731*)

1730.03.10. Stephanus Bihari (*Debrecen subscr. 1732*)

- [Stephanus] Földesi r. [1730–1731] – akadémita¹²²
(*Debrecen subscr. 1720, EMÓDI*)

1730.04.08. Michael Szalacsi (*Debrecen subscr. 1732*)

1731.02.23. Ladislaus Vári

- Johannes Sárai r. 1732–[1733]
(*Debrecen subscr. 1723*)

1732.04.12. Samuel Bajomi

1732.05.04. Petrus Óvári eliminatus

1733.03.04. Michael Szilágyi (*Debrecen subscr. 1735*)

1733.03.30. Franciscus Némethi (*Debrecen subscr. 1734*)

- Paulus Szoboszlay r. 1734.03.03.–[1735]
(*Debrecen subscr. 1723*)

1734.03.14. Ladislaus Hardicsai (*Debrecen subscr. 1735, EMÓDI*)

1734.03.14. Gregorius Köbölkúti

<1734.03.14. Josephus Szent-Andrási> (*Debrecen subscr. 1736*)

<1734.05.14. Franciscus Szalacsi> (*Debrecen subscr. 1736*)

1735.09.28. Johannes Erdélyi (*Debrecen subscr. 1736*)

- Josephus Kenesei r. 1736.03.09.–[1737]
(*Debrecen subscr. 1726, EMÓDI*)

1736.05.09. Andreas Boros (*Debrecen subscr. 1738*)

1736.05.09. Petrus Kenesei (*Debrecen subscr. 1738*)

1736.05.09. Joannes Rosnyai (*Debrecen subscr. 1737*)

173(7).03.09. Stephanus Takács (*Debrecen subscr. 1737*)

[?] Michael Szabó (*Debrecen subscr. 1737?*)

- Andreas [Szabó] Kabai r. 1738–[1739] – akadémita¹²³
(*Debrecen subscr. 1729*)

1738.04.05. Andreas Béka [Béke]

1738.04.05. Johannes Szilágyi (*Debrecen subscr. 1740*)

1738.04.05. Andreas Takács

¹²² Bréma 1733, Franeker 1733, Utrecht 1734.

¹²³ Utrecht 1741.

• **Benedictus Keresztúri r. 1740.04.16.–[1742]**

(*Debrecen subscr. 1730*)

1740.05.25. **Ladislaus Kállai**

1740.05.25. **Antonius M. Félegyházi** (*Debrecen subscr. 1743*)

1740.06.03. **Michael Balog** (*Debrecen subscr. 1744*)

1741.05.14. **Joannes Szabó** (*Debrecen subscr. 1742 vagy 1744*)

1742.02.26. **Georgius Keszi** (*Debrecen subscr. 1744*)

• **Michael Major r. 1742 – akadémia¹²⁴**

(*Debrecen subscr. 1734 vagy 1736*)

• **Michael P. Debretzeni r. 1743–[1744]**

(*Debrecen subscr. 1735*)

1743.03.09. (–04.20.) **Antonius Félegyházi**

1743.03.09. (–04.20.) **Michael Balog**

1743.03.09. (–1744.04.17.) **Georgius Keszi**

1743.04.26. **Georgius Sollymosi**

1743.06.12. **Samuel Szentpéteri** (*Debrecen subscr. 1744*)

1744.04.17. **Franciscus Csatári** (*Debrecen subscr. 1745*)

1744.04.23. **Andreas Gyöngyösi** (*Debrecen subscr. 1746 vagy 1748*)

1744.09.20. **Ladislaus Torjai**

• **Josephus Szathmári r. 1745–[1746] – akadémia¹²⁵**

(*Debrecen subscr. 1736*)

Andreas Gyöngyösi

Franciscus Csatári

Ladislaus Torjai

1745.06.01. **Michael Rétei** (*Debrecen subscr. 1748*)

1745.06.01. **Andreas Biró**

1746.04.17. **Joannes Gyarmati**

1747.07.01. **Andreas Szántó**

1747.07.[01.] **Joannes Ladányi**

1747.03.16. **Joannes Jámbor**

¹²⁴ Utrecht 1744.

¹²⁵ Franeker 1744.

{I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI}

- **Josephus Budai r. [1747–1748]** – akadémita¹²⁶
(*Debrecen subscr. 1740, EMÓDI*)

Andreas Szántó

Joannes Jámbor discessit, eliminatus

Joannes Ladányi discessit, eliminatus

1748.04.25. **Stephanus Váradi** (*Debrecen subscr. 1752?*)

- **Paulus Bojti r. 1749–1750** – akadémita,¹²⁷
püspöki lelkész három hónapig 1750-ben
(*Püspöki Anyakönyv, Debrecen subscr. 1741*)

Andreas Szántó status amplexus secularis

Stephanus Váradi

1750.04.28. **Joannes Tzeglédi**

- **Joannes Markó r. 1751–** ?
(*Debrecen subscr. 1743*)

- **Samuel Tsúzi r. 1753–[1754]**
(*Debrecen subscr. 1745*)

[1753/1754] **Michael Nagy** (*Debrecen subscr. 1756*)

- **Joannes Vikár r. [1755–1756]**
(*Debrecen subscr. 1746*)

Michael Nagy

1755.03.07. **Andreas K. Szalárdi**

1755.03.07. **Joannes Dénis** (*Debrecen subscr. 1757*)

1756.03.24. **Franciscus Somodi** (*Debrecen subscr. 1757*)

1758(!).02.05. **Samuel Demeter Bagoiensis**

- **Samuel Szokolai r. 1757–1758** – akadémita¹²⁸
(*Debrecen subscr. 1748*)

1757.03.04. **Joannes Vásárhellyi**

1757.03.04. **Stephanus Szokolay** (*Debrecen subscr. 1760*) – akadémita¹²⁹

1757.03.04. **Samuel Asztai**

¹²⁶ Utrecht 1750.

¹²⁷ Groningen 1751.

¹²⁸ Bázél 1760.

¹²⁹ Franeker 1769.

• **Petrus Sándorffi r. 1759.03.02.–1761.03.04.**

(*Debrecen subscr. 1750*)

Samuel Asztai pro Ludi Magistro Borsinum deductus

Stephanus Szokolai

1759.03.06. **Josephus Vátzi** †1760.02.01.

1760.02.15. **Stephanus Kászoni**

1760.02.15. **Ladislaus Pap** (*Debrecen subscr. 1762*)

1760.02.15. **Franciscus Orbán** (*Debrecen subscr. 1762*)

1760.04.27. **Stephanus Simoni** (*Debrecen subscr. 1762*)

• **Samuel Sz[ent]Miklósi r. 1761.03.04.–1763.03.02. – akadémita¹³⁰**

(*Debrecen subscr. 1751*)

Stephanus Kászoni in patriam rediit

Ladislaus Pap

Franciscus Orbán

Stephanus Simoni

1762.04.02. **Georgius Sziogyártó** magister Vadasiensis factus

1762.04.02. **Joannes Nagy** venit in Collegium Debrecinense (*Debrecen subscr. 1763*)

1762.05.08. **Joannes Sallai** in Collegium Debrecinense professus (*Debrecen subscr. 1763*)

1762.05.08. **Franciscus Göde**

[1762/1763] **Joannes Borbély** (*Debrecen subscr. 1764*)

• **Franciscus Hétyi r. 1763.03.02.–1765.03.24.**

(*Debrecen subscr. 1754*)

Franciscus Göde <dux Daroczi, sequere Kopátsi>

1763.03.02. **Joannes Bodai** (*Debrecen subscr. 1765*)

1763.03.02. **Petrus Somogyi**

1763.03.02. **Andreas Buzi** (*Debrecen subscr. 1765*)

1764.03.09. **Martinus Boros** (*Debrecen subscr. 1765*)

1764.03.09. **Martinus Hubay** (*Debrecen subscr. 1765*)

• **Bátorkeszi F. Franciscus r. 1765.03.24.–[1767] – akadémita¹³¹**

(*Debrecen subscr. 1756*)

1765.04.18. **Georgius Kassay** venit in Collegium Debrecin. (*Debrecen subscr. 1766*) – akadémita¹³²

¹³⁰ Bern 1763.

¹³¹ Bern 1768.

¹³² Bázél 1777.

{I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI}

- 1765.04.18. **Michael Halmi** venit Debrecinum (*Debrecen subscr. 1767*)
1765.04.26. **Paulus Szuhai** venit Debrecinum (*Debrecen subscr. 1767*)
1765.04.26. **Stephanus Nagy** venit Debrecinum (*Debrecen subscr. 1767*)
1766.04.09. **Michael Hidjed** (*Debrecen subscr. 1768*)

- **Stephanus Váradi** r. 1767.03.16.–[1769] – akadémita¹³³
(*Debrecen subscr. 1759*)?

- [1767.03.16.] **Michael Futó** venit Debrecinum (*Debrecen subscr. 1769*)
[1767.03.16.] **Georgius Dömjén** venit Debrecinum (*Debrecen subscr. 1769, EMÓDI*)
[1767.03.16.] **Stephanus Tsató** venit Debrecinum (*Debrecen subscr. 1769, EMÓDI*)
1768.04.27. **Franciscus Nagy de Sztárna**

- **Georgius Mindszenti** r. 1769.04.03.–[1771]
(*Debrecen subscr. 1760*)

Michael Futó

Georgius Dömjén

Stephanus Csató

Franciscus Nagy de Sztárna

1769.04.03. **Daniel Jenei** abiit

1769.04.03. **Andreas Ary** (*Debrecen subscr. 1774, EMÓDI*)

1769.04.03. **Josephus Dévay**

1769.05.31. **Stephanus Mészáros** venit Debrecinum (*Debrecen subscr. 1770*)

1770.05.30. **Joannes Pollya** venit Debrecinum, factus dein rector T. Földváriensis, dein T. Sz. Miklósiensis (*Debrecen subscr. 1772*) – akadémita¹³⁴

- **Josephus Szokolai** r. 1771–1772 – akadémita¹³⁵
(*Debrecen subscr. 1763*)

1771.04.05. **Michael Feltóti** (*Debrecen subscr. 1773*)

1771.04.05. **Gabriel P. Debretzeni** (*Debrecen subscr. 1773*)

1771.04.05. **Albertus Molnár** venit Debrecinum, factus dein Rector Scholae Beregszasziensis, postea Pastor Halmiensi in Co[mi]t[at]u Ugocensi (*Debrecen subscr. 1773*)

¹³³ Marburg 1770, Franeker 1770.

¹³⁴ Heidelberg 1783.

¹³⁵ Marburg 1775.

• **Stephanus Fazekas r. 1773–1774 – akadémita(?)¹³⁶**
(*Debrecen subscr. 1764*)

- 1773.03.09. **Joannes Bán** Balkányiensis
1773.03.09. **Michael Áts** Szalontaiensis
1773.03.09. **Joannes Kiss** Püspökiensis (*Debrecen subscr. 1775*)
1773.03.09. **Stephanus Somodi** Nagy Igmándiensis
1774.04.27. <**Samuel Szkárosi** Almásiensis>

• **Joannes Fodor r. 1775–1776 – akadémita¹³⁷**
(*Debrecen subscr. 1765 vagy 1767*)

- <1775.03.08. **Michael Király**>
<1775.03.08. **Michael Megyaszai** Szikszoviensis>
1775.06.18. **Michael Megyaszai** Szikszoviensis
1775.06.18. **Samuel Szkárosy** Almasiensis
1775.06.18. **Michael Király** Nemesdediensis
1776.03.17. **Andreas Mészáros** Husztiensis (*Debrecen subscr. 1777*)
1776.03.17. **Ludovicus Győri** Vitkaiensis (*Debrecen subscr. 1780*)
1776.03.17. **Michael Barta** Károlyiensis

• **Michael Fóris r. [1777–1778]**
(*Debrecen subscr. 1769*)

- 1777.03.16. **Andreas Székely B.** Böszörményiensis, venit Debrecinum (*Debrecen subscr. 1778*)
[1777] **Joannes Simon** Ketskemetiensis, venit Debrecinum (*Debrecen subscr. 1778, EMÓDI*)
[1777] **Franciscus Veres** Hathaziensis (*Debrecen subscr. 1778*)
1778.03.12. **Joannes Istvádi T. Sz.** Miklósiensis, venit Debrecinum (*Debrecen subscr. 1780, EMÓDI*)
[1778] **Michael Szakáts** Gyomaiensis, venit Debrecinum (*Debrecen subscr. 1780*)
[1778] **Michael Bojtor** Bakonszegiensis

• **Samuel Péczeli (Szikszóviensis) r. 1778.08.04.–1780.03.18.**
– akadémita¹³⁸
(*Debrecen subscr. 1771*)

Joannes Istvádi
Michael Szakáts
Michael Bojtor

¹³⁶ Göttinga 1775.

¹³⁷ Utrecht 1778?, Erlangen 1778, Marburg 1779, Heidelberg 1780.

¹³⁸ Utrecht 1782.

{I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI}

- 1779.03.06. **Georgius Szabó** Gentsiensis, sponte sua discessit et rediit in Collegium (*Debrecen subscr. 1782*)
1779.03.06. **Georgius Beretzki** Szalonthaiensis
1779.03.06. **Ludovicus Almási Sz.** Sámsoniensis
1779.04.14. **Andreas Pümkösti** Püspökiensis
1780.03.17. **Michael Ambrus** H. M. Vásárhelyiensis, hic anno 1782, post honestum suum cursum Scholarem matrimonium contraxit
1780.03.17. **Joannes Koszta** Nagyariensis, in Collegium unde venerat redire coactus fuit
1780.03.17. **Georgius Ambrus** H. M. Vásárhelyiensis, venit in I. Collegium Debrecinense (*Debrecen subscr. 1782*)

• **Josephus Váradi** r. 1781–1782

(*Debrecen subscr. 1773*)

- 1781.04.30. **Andreas Halábori** Félegyháziensis, venit in I. Collegium Debrecinense (*Debrecen subscr. 1783*)
1782.03.13. **Gedeon Ambrus** N. Oltsaiensis, eiectus est [részeges volt]
1782.03.13. **Georgius Szathmári** Forgolányiensis, obiit die 30. novembris anni 1783 in patria Forgolány

• **Josephus Gózon** r. 1783–1784

(*Debrecen subscr. 1775*)

- 1783.03.06. **Michael Szilágyi** Őriensis (*Debrecen subscr. 1787*)
1783.03.06. **Samuel Igaz** Püspökiensis (*Debrecen subscr. 1786*)
1783.09.14. **Franciscus Porubszki** (*Debrecen subscr. 1785, EMÓDI*)

• **Michael Dikó** r. 1785.03.01.–1787.03.11.

(*Debrecen subscr. 1777*)

Samuel Igaz Püspökiensis

Michael Szilágyi Őriensis

1785 **Michael Nyikos** Püspökiensis (*Debrecen subscr. 1788, EMÓDI*)

1786 **Michael Szilágyi** Őriensis, sup. specificatus sequentes de novo subscripserunt uti videre est

1786.04.09. **Andreas Tóth** Ér-Adoniensis (*Debrecen subscr. 1787*)

1786.04.09. **Michael Nagy** Szentesiensis (*Debrecen subscr. 1786 vagy 1788?*)

- **Joannes Veress r. 1787.03.12.–1789.03.15.** – akadémita¹³⁹
(*Debrecen subscr. 1781*)

Michael Nagy

[1787] **Joannes Leely** Ekliensis

[1787] **Ladislaus Fekete Kis** Varsányiensis (*Debrecen subscr. 1789*)

1788.01.20. **Michael Tóth** Fejertoiensis

[1789] **Michael Soltész** 2di anni studiosus, T. Sz. Imreiensis (*Debrecen subscr. 1788 és 1790*)

[1789] **Stephanus Détzeg** 2di anni studiosus, M. Csaholyiensis (*Debrecen subscr. 1788 és 1789*)

- **Stephanus Molnár G. K.** Salloviensis (C. N. Hont) r. – akadémita?
1789.03.22.–1791.03.13.
(*Debrecen subscr. 1783*)

Michael Soltész, [...] Hunc suavitas et amor Studiorum ad maiora alliciendo, ad hucdum in I. Collegio detinet

Stephanus Détzeg, [...] Invitatus pro Rectore, [...] Újlakini nunc quoque officio Scholae Rftae Rectoris defungitur

Michael Tóth, [...] ex consensu Ecclae remansit [...] rediit in Patriam suam ubique sedem fixit

[1790] **Michael Balog B.** Ujvárosiensis, [...] redierunt ac amplexi sunt Almam Matre unde egressi fuerant (*Debrecen subscr. 1789*)

[1790] **Andreas Vad H.** Nánásiensis, [...] redierunt ac amplexi sunt Almam Matre inde egressi fuerant (*Debrecen subscr. 1789 vagy 1790 vagy 1791*)

- **Alexander Somogyi r. 1791.03.06.–1793.03.04.** – akadémikra ment¹⁴⁰
(*Debrecen subscr. 1784*)

[1791] **Joannes Újhellyi** Püspökienensis

[1791] **Ladislaus Beregi** Somjóiensis, mortuus in patria anno 1793

1792.03.12. **Josephus Kiss**

- **Joannes Sas r. 1793.03.04.–1796.03.06.**
(*Debrecen subscr. 1785, EMÓDI*)

Josephus Kis

1795.03.29. **Stephanus Harditsay T.** Fürediensis (*Debrecen subscr. 1794*)

¹³⁹ Erlangen 1790.

¹⁴⁰ Halle 1793.

[• **Andreas Szekeres r. 1796?**]

(*THURY II, 416, Debrecen subscr. 1788*)

• **Alexander Mako r. 1796.03.06.–1799**

(*Debrecen subscr. 1792*)

.
. .
. .

• **Josephus Szikszai r. [1800.04.02.]–1804 – akadémiaiakra ment¹⁴¹**

(*Debrecen subscr. 1795*)

• **Stephanus Verbai r. 1804.04.09.–1807**

(*Debrecen subscr. 1799*)

1804.04.02. **Stephanus Szigeti** (*Debrecen subscr. 1804*)

1804.04.02. **Michael Hartsa**

1804.04.02. **David Kiss**

1805 **Josephus Jónás**

1806 **Josephus Herpai** (*Debrecen subscr. 1807*)

1806 **Andreas Nagy** (*Debrecen subscr. 1807*)

• **Stephanus Végh Diószegiensis r. 1807.03.24.–[1809]**

(*Debrecen subscr. 1801, EMŐDI*)

1807.04.05. **Josephus Füzesi** (*Debrecen subscr. 1806*)

1807.04.05. **Josephus Szabó** (*Debrecen subscr. 1806 és 1808*)

1807.11.22. **Franciscus Kováts** (*Debrecen subscr. 1807 és 1808*)

1808.04.15. **Johannes Dants** (*Debrecen subscr. 1810 és 1812*)

1808.04.15. **Josephus Püspöki** (*Debrecen subscr. 1810*)

• **Daniel Kiss r. [1809–1811]**

(*Debrecen subscr. 1803 vagy 1805*)

1810.03.01. **Josephus Somogyi Nádudvariensis**

1810.03.01. **Andreas Demeter B. Újfaluiensis, hic rediit ad parentes**

1810.05.13. **Samuel Tóth Olthomanyiensis**

1810.05.13. **Josephus Tar Zsadanyiensis**

¹⁴¹ Marburg 1804.

Berecz Ágnes

„...HA VALAKINEK A TANÍTÓKKAL VOLNA BAJA, PAPOT, VAGY KURÁTORT KERESSEN...”

A Técsői Református Egyházközségnek a tanítókkal való egyezségei 1780–1826 között

Técső a fennállásától fogva földrajzi és történelmi gyepűn, Erdély, Magyarország és a szláv birodalom határán, az egykori Máramaros vármegyében, a jelenlegi ukrán–magyar–román határháromszögben helyezkedik el. Trianon óta Ukrajnához tartozik.¹

Az öt privilegizált koronaváros egyike volt, Técső, Hosszúmező, Huszt, Máramarossziget és Visk már az Árpád-házi uralkodók idején is főként a só bányászatával és kereskedelmével foglalkozott. A kiváltságot Károly Róbert 1329-ben adta meg Técsőnek, s évszázadokon át folyt a környéki, főleg aknaszlatinai sóvágó aknák kitermelése. A sóbányászat jelentősége csak a 19. században kezdett csökkenni, addig azonban jólétet és kiváltságot biztosított a koronavárosoknak. Ezt forrásunk, Técső *Protokolluma*² is igazolja. Az 1789-ből való megjegyzés szerint Aknaszlatina rendszeres természetbeni és pénzbeli támogatást adott a gyülekezetnek és iskolájának. „A prédikátoroknak itten fizetések volt, nem csak a mostan élő embereknek értékre,

¹ A régióra, illetve Técsőre vonatkozó szakirodalom egy része sok tekintetben elavult. Tanulmányomhoz a következő irodalmat használtam: SZÖLLŐSY TIBOR, *A Técsői Református Egyház története*, Técső, Técsői Református Egyház, 2000; GLÜCK LÁSZLÓ, *Az öt máramarosi város társadalma a 16–18. században*, (PhD értekezés), Pécs, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2013. <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/14963> (2024. 11. 04.); „Kívül, belől, földben, ládában, papiroson, contractuson...”: *A máramarosi és szabolcsi egyházmegyék vagyonösszeírási jegyzőkönyvei*, 1809, szerk. SZABADI ISTVÁN, Debrecen, TtREL, 2017 (Editiones Archivii Districtus Reformatorum Transbiscani, 20); CSATÁRY GYÖRGY, *A máramarosi öt koronaváros levéltára 1326–1910*, Ungvár, Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2011.

² *A' Técsi Szent Eklézsia Consistoriális Végezéseinek és ezen Sz[ent] Ekléziát néző nevezetesebb dolgoknak Lajstroma*, I, (1780–1826). Técsői Református Egyház irattára. A továbbiakban: *Protokollum*.

de még a régi időkre, és eleinknek emlékezetekre is, az itten való dézsma állott búzából, rozsból, árpából és zabból. Úgy a rectoroknak is abból teriáltott.” Amikor 1776-ban Esterházy Károly püspök a katolikus egyház számára perelte el a dézsmát³, „a Ref[orma]ta eklézsia a prédikátoroknak és rectoroknak fizetését változtatta a naturalékból kész pénzre és rendelt a prédikátoroknak 200 v[onás] forintot esztendőre. A' rectoroknak 100at, melylyek a proportione lepartíaltatván a lakosokra, fize[tü]nk közönségesen.”⁴ A korszakban igen ritka volt még a lelkészek készpénzjavadalma, erre méltán lehetett büszke az egyházközség. A lakosság anyagi jóléte minden esetben fontos feltétele annak, hogy a közösség rendelkezhessen saját intézményeiről, azaz megélje és gyakorolja a helyi autonómiát.

A *Protokollum* minden bizonnyal nem az első, hanem egy hosszabb szünet után újraindított széria első fennmaradt kötete, ettől kezdve folyamatosan dokumentált a gyülekezeti élet. A hosszabb szünetet az bizonyítja, hogy a *Protokollum* bevezető fejezetei megpróbálják rekonstruálni a múltat, legelőször a donátorokat, 1710-ig visszamenően; a földbirtok-adományokat szintén 1710-ig visszamenően (említve egy 1640-es hagyatékot is). Ezután a templom, a harangok és a temető státusza kerül sorra. Ezzel összefüggésben egy szokatlanul harcias állítást olvashatunk: „Pro sempiterna memoria protestáltatik, hogy soha Técső városában plebanus nem volt, és még az eleinktől is nem hallottuk; hanem leg elsőben introducatatott Hagymási Nep[omuki] János ugyan 1780dik eszt[endő] áprilisnak 15ő napján”⁵ – vagyis hogy ott sohasem éltek katolikusok. Az állítás nem egészen alaptalan, ha a reformáció kezdetétől számítjuk az időt, mivel Máramaros és Ugocsa földesurai szinte egyidejűleg álltak a reformáció mellé, először a lutheránus, majd a kálvini irányt követve. Técső temploma 1546-tól dokumentáltan a református hívek használatában volt. A templom középkori eredetű, számos (egy esetben név szerint is ismert) plébánossal; de az 1780 körül betelepülő katolikusok nem vitatták a használat jogát, inkább új templomot építettek maguknak. Az újkeletű római és görög katolikus lakosság mellett a protokollum elszórt megjegyzései szerint, a 18. század végére tehető az „oros” (szláv ajkú, ortodox), „oláh” (román ortodox), valamint a zsidó családok megtelepedése. Arányuk a vizsgált időszak végéig, 1826-ig, elenyésző maradt. Técső lakossága ebben az időben túlnyomó többségben magyar anyanyelvű és református vallású volt.

A *Protokollum* bevezető fejezetei után időrendben rögzítették az egyházközségi tanácsulések jegyzőkönyveit, amelyek tartalmazzák a lelkészek, rektorok, tanítók és a belső egyházközségi tisztségviselők megválasztását,

³ Ebben az időben a máramarosi római katolikusok az egri püspökség alá tartoztak.

⁴ *Protokollum*, 12–13.

⁵ *Protokollum*, 11.

javadalmazását; a templom és az egyházközség épületeinek felújításait, a toronyóra megrendelését és minden nevezetesebb eseményt, többek között II. József látogatását, az egyházmegyei vizitációkat és így tovább. Rendkívül nagy teret kaptak a házassági vizsályok rendezésére tett erőfeszítések. Ilyen ügyek folyamatosan napirenden voltak: amint a közösség észlelte, hogy baj van egy házassági életközösséggel, rögtön presbiteri gyűlés elé idézte a feleket. Az esetek döntő többségében sikerrel járt a békítés, kevés ügy került tovább a városi magisztrátusra vagy végződött válással. Técső református gyülekezete figyelemmel kísérte az egyháztagok magánéletét, és nem engedett meg az erkölcsi normákkal és az egyházi törvényekkel szembehelyezkedő magatartást.

A továbbiakban a *Protokollum* iskolaügyekre, a rektorokra és a tanítókra vonatkozó részeit összegezzük.

Már a feljegyzések kezdetén, 1780-ban működött Técsőn a református elemi fiú- és leányiskola. A fiúiskolában a rektor és egy praeparator tanított. 1791–1803 között, majd 1820-tól újra egy további praeparator is alkalmaztak. Vizsgált korszakunk végén, 1826-ban utalás található arra, hogy a két praeparatoron kívül is vannak még „oskolai tanítók” – feltehetőleg a létszám emelkedése miatt ebben az időben vált szükségessé az életkorok szerinti bontás. A továbbtanulás lehetőségét a fiúk számára a közeli Máramarosziget gimnáziuma biztosította.

A vonatkozó törvényi háttérből a *Protokollum* az aktuális uralkodói, egyházi és saját hatáskörben hozott rendeletekre hivatkozik. 1786-ban említik az ünnepi kántálás uralkodói tilalmát. Ezzel kapcsolatosan az eklézsia gyűlése határozatot hozott a praeparatorok javadalmazásának kiigazításáról, hiszen a kántálás addig rendszeres jövedelmi forrást jelentett; azonban hosszú távon nem építették be a tanítói fizetésekbe, mert mellékesnek tekintették. (Az ünnepi kántálás gyakorlata még hosszú időre fennmaradt, de a készpénzadományt fokozatosan felváltotta a csemegékkel való kínálás.)

1787. április 23-án jegyzik fel, hogy az egyházkerület kötelezi a német nyelv tanítására az iskolafenntartó gyülekezeteket (nyilvánvalóan II. József 1784-es nyelvrendeletének következményeként), és Técsőn is megkezdődött a némettanítás. Nem lehetett zökkenőmentes, mert a következő évben az akkori rektort, Tegzes Istvánt továbbképzésre küldték Debrecenbe, hogy szerezzen képesítést prédikálásra és a német nyelv tanítására.

1788. augusztus 3-án az egyházközség tanácsa elfogadta (helyben hagyta és életbe léptette) Az *oskola mesterek magok viselése, öltözetek, és az eklézsiaiban vagy templomban értelmes és okos Isteni szolgálattokról, éneklésekről* kelt egyházkerületi rendeletet.

1789. február 25-én az egyházközségi tanács határozatot hozott arról, hogy a gyülekezet tagjai bármilyen iskolai panasz esetében közvetlenül a lel-

kipásztorhoz vagy a kurátorhoz forduljanak (ezt idézi tanulmányom címe). A szülők részéről elsősorban a tanítók által alkalmazott testi fenytések; a tanítók részéről a nem megfelelő természetbeni és pénzbeli javadalmazás, valamint az iskolába nem járatott gyerekek ügye okozott problémát. Megjegyzendő, hogy a gyülekezet felügyelőket (inspectorokat) is választott az iskolai ügyek kontrollálására. Először 1788 márciusából maradt fenn adat Móricz Imre és Mészáros István megválasztásáról. 1814-ben Villás János lelkipásztor négyre bővítette a felügyelők számát, kötelességükké téve „hogy arra reá vigyázzanak kik azok a szülék akik igen ritkán vagy éppen tellyességgel gyermekeiket az oskolába nem akarják jártatni azokat fel jegyezvén a' venerabile Consistoriumnak adják bé”.⁶

Az 1819-ben kelt *Presbiteriumok Instructiója* külön pontban erősíti meg, hogy minden presbiter feladata „vigyázni az oskolákra, a' fiú és leány gyermekek taníttatására hogy senki közzül, oskolába való járás, és oktatás nélkül fel ne nevedjék. Mely végre a' szegény sorsúakról oly rendelést szükség tennie, hogy azok ingyen tanítódjanak.”⁷ Ezek rendkívül fontos megállapítások: noha már a Ratio Educationis szorgalmazta a kötelező iskolai oktatást, II. József rendeletei pedig szankcionálták azokat a szülőket, akik 6–11 éves korú gyermekeiket nem küldték iskolába; mindezek fogantatásához szükség volt az iskolafenntartó egyházak együttműködésére. A Máramarosi Református Egyházmegye utasítása nemcsak minden gyermek kötelező iskoláztatását irányozta elő, hanem ennek ingyenes biztosítását is a rászorultak körében. Ezzel megvalósította Eötvös József jóval későbbi, 1868-as népiskolai törvényének legfontosabb célkitűzéseit.

A técsői református iskolát a legerősebb kapcsolat a máramarosszigeti gimnáziumhoz fűzte, amely kollégiumi rendszerben működött 1701-től 1845-ig, azaz teológiai képzést is folytatott. Így nemcsak a técsői diákok tanulhattak ott tovább, hanem sok rektor és praeceptor is érkezett Szigetről. Az ősi iskolát Técső céladományokkal támogatta az ünnepek alkalmával. 1793. augusztus 4-én az egyházközségi tanács jövedébeli állandó gyakorlatként határozta meg, hogy a kollégiumok nyári legátusait, „mind a' particulákból, úgy mint Lossonczról és Szigetről eklézsiánkhoz ki bocsátott személyeket” 1 rajnai forint 8 krajcár támogatásban részesíti, valamint „az is meg határozatott, hogy felsőbb országokba vagyis Académiákra igyekező és eklézsiánkat meg kereső személyeknek adjon eklézsiánk curatora vagy is egyházfia három máriást azaz 51 krajcárt”.⁸

⁶ *Protokollum*, 58.

⁷ *Protokollum*, 91.

⁸ *Protokollum*, 34.

[BERECZ ÁGNES: „...*ha valakinek a tanítókkal volna baja, papot, vagy kurátort keressen...*”]

A rektori, praeceptorai és leánytanítói alkalmazásokról külön táblázatot készítettem (lásd a *Mellékletet*), rögzítve az időpontokat, a neveket és a helyneveket is, ahol volt adat arról, hogy honnan érkeztek, illetve hová távoztak. A fennmaradt adatok szerint Máramarosszigetről 6, Kolozsvárról 5, Debrecenből 1 rektor érkezett Técsőre. Ténylegesen jóval többen voltak, de az arányok talán jól tükrözik a preferált kollégiumokat. A gyülekezet a „marasztás” gyakorlatát folytatta; azaz általában év végén vagy év elején menesztettek küldöttséget az egyházközség belső hivatalú személyeihez (a tanítókon kívül a lelkipásztorhoz, egyházfihoz is) a hosszabbítás ügyében. Az érintettek ilyenkor gyakran kértek fizetésjavítást, de ezt az esetek többségében nem kapták meg. A tanítók esetében a nyári szüneti hónapjaira sem járt fizetés.

A leánytanítók kivételével igen sűrűn cserélődtek a rektorok és a praeceptorok, 1780 és 1826 között 39 nevet jegyez fel a *Protokollum*, de ennél sokkal többen voltak. Egyrészt vannak hiátusok (1801–1807, aztán 1808–1812 között nincs iskolai adalék a jegyzőkönyvekben); másrészt a látszólagos pontosság és következetesség ellenére nem rögzítettek minden alkalmazást és távozást, és gyakran előfordul, hogy egy-egy marasztás tényéből derül ki, hogy az illető már az elmúlt időszakban is Técsőn tanított. A leánytanítók szembevetően hosszabb ideig maradtak hivatalban, amelynek oka az, hogy ők általában a pályán maradó rektorok közül kerültek ki, és szolgálati házzal és földdel rendelkeztek, azaz tartósan letelepedtek a községben. A jegyzőkönyvek rögzítik az ingatlanon végzett felújításokat: 1785-ben renoválták, 1793-ban istállót és kamarát építettek hozzá, 1798-ban bővítették, 1818-ban ismét tatarozták és fedélcseré is volt. A praeceptorokat három évnél tovább nem is marasztathatták, ezután vagy a tanulmányaikat folytatták, vagy rektori meghívást kaptak. A rektorok is mehettek még külhoni képzésre, vagy dönthettek a lelkészi hivatás mellett.

1821-ben a gyülekezet leánytanítónak hívta meg Mákk Istvánt Sárköz-újlakról, aki el is fogadta volna a hivatalt, de Nánási Mihály máramarosi esperes consensushoz, azaz illetékfizetéssel járó engedélyhez kötötte a másik egyházmegye területéről történő alkalmazást. Az esperes feltétele nagy felzúdulást keltett a técsői eklézsiában. Hivatkoztak számos korábbi példára, amikor consensus nélkül alkalmaztak tanítókat, valamint arra, hogy az egyházjog sem ismeri ezt a fogalmat, és ragaszkodtak a szabad választás jogához. Mákk István ebben a helyzetben visszalépett, és maga helyett ajánlotta Kováts Sándor újvárosi rektort, akit a técsői egyházközség elfogadott és be is iktatták, csak hogy az ő esetében is 5 forint illetékkal járó consensust kért az esperes. Az egyházközségi tanács fenntartotta, hogy nem ismeri el a követelés jogosságát és megtagadta a pénz kifizetését. (Kováts Sándor alkalmazásában maradt, a consensus dolgáról nincs több feljegyzés.)

A tanítók gyakran külön feladatokat is elláttak az egyházközségben. Temetési szolgálatokat rendszeresen vállaltak, olykor kántorságot is. 1820. január 2-án arról határozott a tanács, hogy az „új zsoltárbeli énekeket” (feltehetőleg az 1813-ban megjelent Benedek Mihály-féle református énekeskönyv kevésbé ismert darabjait) a rektor vagy a praeceptor, vagy egy alkalmas diák „diktálja” elő a templomban. E gyakorlat megszüntetését az 1822-ben hivatalba lépett új lelkipásztor, Csányi József az első intézkedései között kérte, hivatkozva az ekörüli sok zűrzavarra. Eleinte a tanítók gondoskodtak a harangozásról és a templom körüli gyakorlati teendőkről, míg 1798-tól egyházi alkalmazásáról nem döntött az egyházközség. 1822-ben Szoboszlay György leánytanító kényszerűségből betöltötte a jegyzői tisztséget is, mivel azonban hivatala és a jegyzői tisztség összeférhetetlennek számított, hamarosan gondoskodtak másik személyről.

Egészen kivételes esetekben került sor arra, hogy a tanítók lelkészi szolgálatot töltsenek be. 1813-ban történt, hogy „Tiszteletes Balog Pál úr [...] a' mindeneken szabadosan uralkodó Mennyei Felség által elmebéli meg háborodással meglátogatandván, tovább szolgálatját nem folytathatta, hanem helyette Jakab Pál úr leányok tanítója vitte egész Sz[ent] György napig kinek is azon fáradsága jutalmául huszon öt R[ajnai] forinttal attingáltatott”.⁹

1821 novemberében elhunyt Villás János lelkipásztor, akinek tíz hónapja külön élő felesége, Ladányi Borbála önhatalmúlag kinevezte káplánnak Kováts Sándor leánytanítót. Az eset botrányt keltett a gyülekezetben, elérve az egyházmegyei előjárók szintjét is, ahol nem értették, hogy miért nem megfelelő átmeneti megoldás a lelkész-leánytanító beugrása. A presbitérium kifejtette, hogy szeretett lelkipásztorukat a felesége úgy hagyta el, hogy magával vitt minden mozdítható értéket; betegségében nem ápolta, halála után viszont további követeléseket támasztott, s ezért Ladányi Borbálát hitesszegtnek és nem özvegy papnének tekintik. Kováts Sándor szolgálatával eddig sem volt elégedett a gyülekezet, és átmenetileg sem kívánják lelkésznek. Inkább élnek azzal a felajánlással, hogy Nánási esperes úr szolgáltassa ki a sacramentumokat, amíg új lelkészt választanak. Kováts Sándor jobbnak látta másik állás után nézni, és 1822. február 20-án benyújtotta lemondását.

A rektorok, praeceptorok, leánytanítók pénzbeli és természetbeni javadalmasításáról – összefüggésben a napóleoni háborúk okozta gazdasági válsággal és inflációval, amely felborította a korábbi idők gyakorlatát, azaz a készpénz szórványos emelését – 1816. január 28-án rendelkezett az egyházközség tanácsa. Ennek értelmében járt:

⁹ *Protokollum*, 55.

[BERECZ ÁGNES: „...*ha valakinek a tanítókkal volna baja, papot, vagy kurátort keressen...*”]

1. Kézpénz: 100 rajnai forint a rektornak, 60 a praeceptornak, 30 a leánytanítónak;
2. Élelmezés: „soron való” főzés a rektornak és a praeceptornak;
3. Természetbeni juttatás tanítványonként: 1 véka málé, 1 nyári csirke vagy 15 krajcár, országos vásárokon 3 pénz – a rektornak, a praeceptornak és a leánytanítónak;
4. A három nagy ünnepen kántálásért kapott ajándék – a rektornak és a praeceptornak;
5. Tüzelő: 18 szekér fa a rektornak, 14 szekér fa a praeceptornak, 12 szekér fa a leánytanítónak;
6. Temetésenként 16 krajcár a rektornak, 8 krajcár a praeceptornak;
7. Egy kijelölt gyümölcsös a rektornak.

1819-ben ez csak annyiban változott, hogy a gyümölcsösből egy kisebb részt a praeceptornak is juttattak, ezután a vizsgált időszak végéig érdemben nem változtak a kondíciók. A leánytanító szerényebb javadalmazásához hozzá kell tennünk a szolgálati házat és a művelésre, haszonvételre adott földet.

Az egyházközség részéről azonnali felmondással járt, ha a rektor vagy a praeceptor házasodni kívánt. Nem a házasság ellen volt kifogásuk, hanem a fiatal legényember rektornak vagy praeceptornak elegendő volt egy szoba és a soron főzéses megoldással biztosított étkezés, de egy családnak ugyanez már nem felelt volna meg. Mindezzel az érintettek is tisztában voltak, így általában kerülő úton jutott az egyházközség tudomására a tervezett frigy. Mint például 1816 márciusában, amikor tanács elé idézték Czébely Mihály rektort, hogy igaz-e a hír; s a megerősítés után nyomban új rektort kerestek. 1823 májusában Debreczeni Balog György rektor maga jelentette be házassági szándékát, mire az eklézsia azt kérte, hogy legalább halassza el év végéig. Erre Debreczeni Balog György hivatalvesztés terhe mellett sem volt hajlandó. Mivel az időzítés nagyon szerencsétlen volt, végül abban állapodtak meg, hogy amíg új rektor nem tud beállni, addig folytatja munkáját (ez lényegében a félév befejezését jelentette). 1824. január 11-én Fülep János praeceptor „jelentí véletlen ’s hirtelen meg lepett házasságra ki ütött köteleztetését, ’s erre nézve Sz[ent] György napig való maradhatását instállya”¹⁰ – a fogalmazás nem hagy kétséget afelől, hogy a nem tervezett gyermekáldás miatt válhatott olyan sürgőssé és kötelezővé a házasság. A tanács nem is fogadta el a kérést, és nem engedélyezte a Szent György-napig (április 24.) való maradáást.

Annak ellenére, hogy a rektorok és praeceptorok alkalmazásukkor aláírták az iskolai törvényeket, és beiktatásukkor a gyülekezet előtt fel is esküdtek azok betartására, folyamatosan napirenden voltak a velük kapcsolatos élet-

¹⁰ *Protokollum*, 139.

vitelbeli és szakmai problémák. Az egész vizsgált korszakban visszatérő kifogás, hogy a rektorok és a praeceptorok kocsmáznak, részegeskednek, éjszánkánként „kóborolnak”, sőt iskolán kívül hálnak. 1820-ban Pikoltz Márton praeceptor „szüntelen madarászni és puskázni jár”¹¹, rója fel az egyházközségi jegyzőkönyv, de még ez a legkevesebb, mert azonkívül veri és kínozza a gyermekeket. A gyermekek verése szintén többször felmerülő panasz volt az idők során, s ezt úgy kell értelmeznünk, hogy ezekben az esetekben túlságba vitt, különösen brutális verésről van szó, mivel néhány ütés, pofon, pálcázás még a korabeli pedagógia elfogadott eszközei közé tartozott. A másik részről, a rektorok és tanítók oldaláról is merültek fel kifogások. A fizetést 1803-tól kezdve folyamatosan kevesellték (az időpont egybeesik a napóleoni háborúk gazdasági következményeivel, s a jegyzőkönyvek is „szűk idők”-ként jellemzik a korszakot). Visszatérően panaszolták a „soron étkeztetés” mennyiségét és minőségét is – sorban mindig más háziasszony főzött a rektorra és a praeceptorra – olyannyira, hogy 1814. január elsején a tanács határozatban rögzítette, hogy a kifogásolt ételeket vizsgálatra azonnal be kell mutatni a kúratornak vagy az egyházfinak, vagy a lelkipásztornak. Az iskolába nem járatott gyerekek ügye is visszatérő gond volt, valamint az is, hogy a nehéz időkben sok szülő nem fizette meg a gyerekek után járó tiszteletdíjat a tanítóknak.

Néhány példa a komolyabb zavart okozó esetekre. 1800. május 3-án a tanács maga elé idézte Bodnár Mihály rektort, akivel már korábban is problémák voltak (teljesítményével sem voltak elégedettek; január-február folyamán tűzifának használta fel az iskola és a cinterem kerítését), és komoly intésben részesítették. Bodnár Mihály önként ajánlotta, hogy ezután meg fog felelni hivatalának, és erről kéthetenként küldöttség előtt tanúságot is tesz. Két héttel később azonban az egyházközség küldöttsége azt állapította meg, hogy semmi változás sem történt. El is bocsátották volna, de Bodnár Mihály ezt megelőzve odébbállt.

Az 1815-ös *canonica visitatio* alkalmával a fiúiskolákat, különösen a kisebb gyermekekét „szerfelett rossz lábonn állani tapasztalták”,¹² és ennek következtében Bogdán Mózes praeceptornak rögtön felmondtak, Czébely Mihály rektort pedig feddésben részesítették. Czébely Mihály a feddés miatt lemondott hivataláról, amit az eklézsia el is fogadott, de mivel hamarjában nem találtak másik rektort, ismét meghívták, átgondolva a feltételeket: „hogy az oskolát jó fenyték alatt tartsa, és [...] maga tetzése szerint hívhasson maga mellé az ígért fizetés szerint kisebb tanítót olyat akit tetzése szerint regulázhasson, a' gyerekekkel együtt véllek minden jó rendet meg tartathasson és maga is meg tartson”.¹³

¹¹ *Protokollum*, 99.

¹² *Protokollum*, 63.

¹³ *Protokollum*, 66.

[BERECZ ÁGNES: „...ha valakinek a tanítókkal volna baja, papot, vagy kurátort keressen...”]

1818. január elsején az egyházközségi tanács tárgyalta a Debreczeni Imre rektort illető sok kifogást. Ezek között szerepeltek a rektor „helytelen szerte széjjel való éjjeli nappali járkálásai”, továbbá, hogy nem vette figyelembe a tanács intéseit, előljáróival engedetlen volt, a templomból rendre elkésett, a gyerekeket kínozta. Úgy kapott marasztást, hogy köteleznie kellett magát hibái elhagyására. Július 12-én a tanács nyomatékos határozatot hozott: „A' sok rossz esetek el kerülésére nézve, hogy oskolai tanítók a komaságoktól, mosó, 's fonó vendégségektől, és házaktól el tiltassanak.”¹⁴ Kevés foganatja lehetett, mert november 15-én Boszor Lajos praeceptort paráznsággal vádolták meg, s az ügy kivizsgálása után meg kellett követnie az eklézsia tanácsát. Ezután megerősítették a felügyelői rendszert, és „hogy t.i. az oskolai tanítók nevezetesen az éjszakai kóborlásoktól el fogattassanak az határozatott, hogy ha valaki alkonyadat után, és akárki is, akár a' Rectort akár a' Praeceptort az oskolán kívül látja, adja bé a' Tiszt. Praedikator úrnak ez a' V. Consistoriumnak, így osztán először 1 Rftra, 2szor két Rftra 3szor 4 Rftra, és 4szer osztán ki tsapatással büntetessenek meg”.¹⁵ Debreczeni Imre rektor azonban továbbra sem változtatott életmódján, nyíltan szembeszegült a tanács határozataival, és kijelentette, hogy inkább kész lemondani hivataláról. 1819. január elsején nem is marasztotta őt az eklézsia, sőt testimonium nélkül való elbocsátásáról döntött, de még sokáig húzódott az új rektor keresése és alkalmazása.

Ez alatt az idő alatt történt, hogy:

„panaszképpen bé jelentődött, hogy Rector Debretzeni Imre úr, Jankó Gáspár ő k[egye]lme fiát oly kegyetlenül meg kínozta, hogy gatyá kötésétől fogva egész lábai ináig, nem tsak hogy meg nem volt feketülve teste a' gyermeknek, hanem nagyon meg volt dagadozva is, a'mint meg is visgáltatott. Ezen panaszra a' Rector úr habozva úgy menti magát, hogy a' gyermeket kintelen volt meg verni, mert az oskolába járnai nem tsak nem akar, de tanulni sem; sőt azt mondja, hogy inkább kész két, három veszőt el szenvedni, mintsem a' szánkázást el hagyni. Ezenn feladás, és habozó mentségre, sok beszélgetések után meg Határozatott: Mivel a' többször említett Rector úr magát helyyesen, mint máskor most sem tudja menteni, hanem tsak a' régibb vakmerő és kegyetlenkedő vad indulatyát még is követi, most semel pro semper négy Rftig, úgy büntettetik meg, hogy ha ennek utána leg kissebbet hibázik is [...] mint megjobbíthatatlan ki tétetik.”¹⁶

¹⁴ *Protokollum*, 83.

¹⁵ *Protokollum*, 85.

¹⁶ *Protokollum*, 90.

Február 21-én Jankó Gáspár ismét panaszolta, hogy gyermekét a rektor ki-
lökte az iskolából. A vizsgálat során a rektort megintették, de kiderült az is,
hogy a szülő sokáig nem járatta iskolába a gyermeket, és emiatt zavar támadt
akörül, hogy a nagyobbak vagy a kisebbek közé sorolják (a kisebbeket oktat-
ta a praepceptor, a nagyobbakat a rektor).

1821. január elsején a kurátor azt tárta a tanács elé, hogy az éppen elbo-
csátás alatt álló Bakó Gábor rektor jelezte, hogy sok szülő nem járatta iskolá-
ba gyermekét. Amikor ő ennek utánajárt, kiderült, hogy a rektor kegyetlenül
(12 vesszőcsapásig) verte a gyermekeket az éneklés miatt, holott maga sem
tudott énekelni; és a gyermekek emiatt nem akartak iskolába járni. Március-
ban azért panaszkodtak a szülők, hogy a rektor nem fűtött az osztályterem-
ben és a gyermekek nagyon fáztak (a rektoroknak volt saját tűzifakészletük,
tehát valószínűleg értékesíteni szeretne volna a gyermekek részét). Az áldat-
lan állapotnak az vetett véget, amikor áprilisban megérkezett az új rektor.

1823. szeptember 15-én Szoboszlay György leánytanító jelentette be, hogy
a haszonvételbe adott földjéről a betakarítás előtt álló málját ellopták.
A tanácsnak volt valami gyanúja a dologban,¹⁷ de erről többet nem árul el a
tanácsülési jegyzőkönyv, csak annyit, hogy az elloptott málé később meglett
ugyan, de nem került vissza jogos tulajdonosához. Szoboszlay György kárta-
lanítása csak másfél évvel később, 1825 márciusában történt meg 10 rajnai
forint értékben, és akkor is módosítást kellett kérnie a pontos mennyiség és
érték alapján. Végül 20 rajnai forintot kapott.

Forrásunk, a técsői *Protokollum* első kötete 1826-ban zárult (ekkor le-
hetett egy kezelhető méretű kötetbe kötni a kéziratos lapokat) de felfogható
korszakhatárnak is. Az utolsó évek feljegyzései növekvő számú oktatót, azaz
növekvő számú gyermeklétszámot jeleznek. Ezzel párhuzamosan merült fel
a más vallású gyermekek hitoktatásának kérdése is (nyelvi problémáról még
nem esik szó), valamint számos iskolai beruházás (kerítésjavítás, szekérbeál-
ló szín, fásszín) igénye.

Zárásul fontosnak tartom kiemelni, hogy az egyházközségi tanácsülések
jegyzőkönyvei nyilvánvalóan a megoldandó gondokkal, bajokkal, problé-
mákkal foglalkoznak, és kevesebb szó esik arról, ha jól vagy kiemelkedően
jól végezték dolgukat a tanítók. Az eklézsia néhány esetben a marasztások
alkalmával jelezte elégedettségét, de még inkább a marasztások ténye árul-
kodik erről.

¹⁷ „[M]eg kell keresni Tek[intetes] Pogány Károly Fő Nemes Família Bíró urat ezen meg-
károsítatásunk ki fürkészésére, és ezen esetben hogy útban utasítani méltóztasson meg-
kérni instatialiter, úgy is minden gyanúnk Űrmezőre mutat”. Lásd: *Protokollum*, 137.

MELLÉKLET

A Técsőn szolgált tanítók névsora
(1785–1826)
(A *Protokollumban* rögzített adataik nyomán)

{I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI}

ISKOLAMESTEREK (REKTOROK)	PRAECEPTOR I
1785. április 27.: Gyarmati Ádám Kolozsvárról – 1786. október 4-ig (ekkortól segédlelkész Técsőn, 1787. április 23-ig)	Szendrei András 1786. október 4-ig (máshová hívják)
1787. április 23.: Tegzes István – 1788-ig (Debrecenben továbbtanul)	1787: Mészáros Péter (1788-ban marasztják) – 1789-ig
1788. április 24.: Szabó Mihály Debrecenből – 1788. november 1-ig (Úrmezőre hívták prédikátornak)	
1788. november: Bahut Mihály Máramaroszigetről – 1789. január 23.: marasztják – 1789. október 30.: marasztják – ? távozása dátuma és oka ismeretlen; még 1789-ben jött új rektor, Hodosy István	1789. január 23.: marasztják; de meghívást kapott rektori hivatalra, ezért elbocsátották 1789 eleje: Kovács Mihály – 1789. október 30.: „kollégiumba szándékozván” elbocsátják
1790. január 1.: Hodosy István marasztják	1790. január 1.: Ungi Pál egy esztendőre
1791: nem marasztják tovább 1791. május 3.: Fizessi András Kolozsvárról – 1793. október 22-ig	1791 (dátum nélkül) „ Gyulai ” praeceptor nem marasztják, mert ezentúl két praeceptor kell. 1791. május 3.: Nagy Mihály Kolozsvárról – ?
1794. április 24.: Beke József Kolozsvárról – 1794. október 9.: marasztják – ?	1794. április 24.: Zalányi István Kolozsvárról – 1794. október 9.: marasztják – ?
1796. április 24.: Jámbor Károly Máramaroszigetről – 1798. március 11.: marasztják – ?	1798. március 11.: két új praeceptor legyen a következő tanévre is
1799. október 28.: Bodnár Mihályt marasztják (tehát év elején jöhetett)	?
1800. május 3.: intést kap – május 22.: elbocsátának, de ezt megelőzve felmond – 1800 nyara: Hutasi András Máramaroszigetről	?
[Ettől kezdve 1807-ig nincs adat.]	1803. február 20.: ettől kezdve egy rektort és csak egy praeceptor alkalmaznak
1807. április 24.: Jakab Pál Máramaroszigetről – 1813 előtt, leánytanítóként folytatta	?
[Ettől kezdve 1812-ig nincs adat.]	
1813. január 1.: rektort és preceptor keres a gyülekezet	?

{BERECZ ÁGNES: „...*ha valakinek a tanítókkal volna baja, papot, vagy kurátort keressen...*”}

PRAECEPTOR 2	LEÁNYTANÍTÓK
György András 1786. május 7-ig (ekkor lett emeritus)	„N. N.” – 1786. január 1-ig György András 1786. május 7-től (emeritus praeceptorként) –
–	
	1789. január 23.: marasztják – 1789. október 30.: marasztják
	1790. január 1.: marasztják
1791. május 3.: Szakáts Ferenc Kolozsvárról – ?	1791 (dátum nélkül): marasztják 1793. október 22.: marasztják
1794. április 24.: Kutasi András Kolozsvárról – 1794. október 9.: marasztják – ?	1794. október 9.: marasztják
	?
?	?
?	?
–	?
–	?
–	1812 vagy előbb: Jakab Pál volt rektor leánytanítóként folytatta –
–	1813 decembere – 1814. április 24. között helyettes lelkipásztor –

{I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI}

ISKOLAMESTEREK (REKTOROK)	PRAECEPTOR I
1814. április 8.: Czébely Mihály Máramaroszigetről	1814. április 8.: Bogdán Mózes Máramaroszigetről –
1815. január 1.: marasztják – február 2.: vizitáció után intést kap, emiatt felmond – március 27.: mivel nem találnak utódot, ismét meghívják átgondolt feltételekkel –	1815. január 1.: marasztják – február 2.: vizitáció után kiteszik hivatalából – 1815. (?) Nagy Ferenc –
1816. január 28.: marasztják, de lemond – február 29.: marad – március 17.: házassági szándéka miatt elküldik 1816. március 31.: Debreczeni Imre Kolozsvárról –	1816. január 28.: marasztják, de lemond 1816. március 31.: Szoboszlai György Kolozsvárról –
1817. október: zálogvetés miatt panaszkodnak rá –	
1818. január 1.: életvitеле, viselkedése, kegyetlensége miatt intik, de marasztják – november 23.: életmódja miatt többször intették, de ő nem fogadja el, inkább lemondana (ami ebben az időpontban nem lehetséges) –	1818. január 1.: marasztják – ? Aranyosmedgyesre mehetett rektornak 1818. július 12.: Boszor Lajos Máramaroszigetről – november 15.: eklézsiakövetés paráznság miatt
1819. január 1.: testimonium nélküli elbocsátásról határoznak. 1819. január 17.: Kis István meghívása Máramaroszigetről (közben: Debreczeni Imre bántalmazott egy gyermeket) – 1819. február 21.: Debreczeni Imre ismét bántalmaz egy gyermeket 1819. április 25.: Debreczeni Imre testimoniummal távozik	1819. január 1.: nem marasztják (1819. április 25.: testimoniummal távozik) 1819. január 17.: Csolosz Pál (1818 karácsonyán legátus volt) –
1820. január 2.: Kis Istvánt marasztják, de nem vállalja 1820. január 16.: Szász István Máramaroszigetről – május 22.: megintik – ? távozik, mert még 1820-ban új rektor jön, Bakó Gábor	1820. január 2.: marasztják, de ő tovább akar tanulni 1820. január 16.: Pikoltz Márton Máramaroszigetről – május 22.: megintik – június 25.: újra megintik
1821. január 1.: nem marasztják 1821. február 4.: Debreceni Balogh György Kolozsvárról jön – május 7-én foglalja el hivatalát; közben: 1821. március 2.: panasz: Bakó Gábor nem fűt az iskolában	1821. január 1.: nem marasztják 1821. február 4.: Pap József tógátus deák Kolozsvárról jönne – nincs adat a továbbiakról 1821. május 7.: Fülöp János –

{BERECZ ÁGNES: „...ha valakinek a tanítókkal volna baja, papot, vagy kurátort keressen...”}

PRAECEPTOR 2	LEÁNYTANÍTÓK
	1815. január 1.: marasztják
	1816. január 28.: fizetésrendezést kér
	1818. január 1.: megintik, de marasztják
	1819. január 1.: marasztják – 1819. január 17.: külön javadalomért a kántorságot is vállalja
1820. január 16.: „preceptornak ígérkezett” Katona József ; de alkalmazásáról nincs adat	1820. január 2.: marasztják
	1821. január 1.: marasztják, de ő csak fizetésemeléssel maradna 1821. február 4.: Mákk István Sárközüjlakról jönne, február 18-án kiderül, hogy ehhez consensus kellene az egyházmegyétől – április 8.: Mákk István maga helyett újvárosi Kováts Sándort küldi. 1821. április 29.: Kováts Sándor lelkipásztor megkezdí leánytanítói hivatalát. 1821. november 25.: az elhunyt lelkipásztor külön élő özvegye kinevezi őt káplánnak a presbitérium tiltakozása ellenére

{I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI}

ISKOLAMESTEREK (REKTOROK)	PRAECEPTOR I
1822. január 5.: Debreceni Balogh Györgyöt marasztják, de nem maradna (az 1823-i feljegyzésekből kiderül, hogy mégis maradt 1822-ben) –	(Fülöp János)
1823. január 17.: Debreceni Balogh György felmond a pappal való konfliktusa miatt; április 24-ig kötelezik a szolgálatra. – Január 19-én visszavonja a felmondást. 1823. május 4.: kiderül, hogy házasodni készül, ami nem megengedett – május 8.: úgy dönt, hogy hivatalvesztéssel is házasodni akar (a félévet valószínűleg ő zárta).	(Fülöp János)
1824. január 1.: Lajos András rektort marasztják (1823 szeptemberében kezdett). 1824. december 31.: marasztják	1824. január 11.: Fülöp János házasodni akar, április 24-ig maradna, a vizitációig kap rá engedélyt – ? 1824. december 31.: (az új praeceptort, valószínűleg Szilágyi Istvánt) marasztják
1825. december 31.: marasztják	1825. december 31.: marasztják
1826. január 1.: marad	1826. január 1.: marad

{BERECZ ÁGNES: „...ha valakinek a tanítókkal volna baja, papot, vagy kurátort keressen...”}

PRAECEPTOR 2	LEÁNYTANÍTÓK
	1822. február 20.: Kováts Sándor felmond, mert jobb ajánlatot kapott (elfogadják) 1822. március 10.: Szoboszlai György aranyosmedgyesi rektor elfogadja a leánytanítói állást (valószínűleg ő volt preceptor 1816-ban Técsőn) – 1822. december 28.: „egy darab időtől” jegyzői tisztsége is van
	1823. szeptember 15.: ellopták a máléját – az ügy folyamatban 1823. december 7.: bepanaszolja Szűts Györgynét az ellene elkövetett becstelensége miatt – december 14.: a felek megbékélnek a gyűlés előtt; Szűts Györgyné büntetést fizet.
1824. január 1.: új praepceptort keresnek a kisebb fiúk mellé – nincs adat, hogy lett-e	1824. július 11.: még mindig vár a máléja megtérítésére. 1824. december 31.: marasztják
1825.: valószínűleg van 2. praepceptor 1825. december 31.: marasztják	1825. március 7–13.: az ellopott málé kárrendezése 1825. november 10.: memoriálist nyújt be iskolai ügyekben 1825. december 31.: marasztják, fizetésemelést kér
1826. január 1.: marad	1826. január 1.: marad 1826. február–május: építési kérései vannak, de elutasítják

Éliás János

„...IN MUNERE RECTORIS SCHOLAE
REFORMATAE KUNHEGYESIENSIS
SUCCESSI...”¹

Kunhegyesi iskolamesterek 1764 és 1821 között

Pál Gergely lelkész az anyakönyv első oldalára leírt, *De rebus Ecclesiae Reformatae Kunhegyesiensis* című feljegyzésében azt írja – az egyházkerületi jegyzőkönyvekre hivatkozva –, hogy „a Reformatiótól fogva mindég Szabad Reformata Ekklesia volt itt”.² A kunhegyesi református iskolával kapcsolatban egy 1721-ben keletkezett vallatási jegyzőkönyvre hivatkozik: „Kotzó István Ur, kérdeztetvén azt fatealta (vide Acta Commissionis et ibidem plura testimonia) hogy miolta eszit tudja, mindég emlékezik reá, hogy Kunhegyesen Kalvinista Eklésia, Templom, Predikátor, [Iskola]Mester volt.”³ A lelkész szerint tehát a 17. század közepén már működött iskola a településen (a tanú 80 éves volt, amikor a vallomását felvették). Az iskola alapítása a múlt kódébe vész, az első ismert rektor neve 1764-ből maradt fenn.

A Nagykunsági Református Egyházmegye egyházközségei a török hódoltság idején elnéptelenedtek, és csak a Rákóczi-szabadságharcot követően népesültek be újra (Kunhegyes 1713 körül).⁴ Az újjászerveződés során valamiféle oktatási intézmény létrejött, mivel Tóth Dezső szerint szinte azonnal fogadtak fiú- és leánytanítót.⁵ Barcsa János szerint csak a 18. század közepétől működött debreceni partikulaként a kunhegyesi iskola,⁶ így

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

² *Kunhegyesi Református Egyházközség keresztelési (1738–1782), esketési (1754–1782) és halotti (1754–1782) anyakönyve*, Kunhegyesi Református Egyházközség Irattára, 1.

³ Uo.

⁴ TÓTH Dezső, *A Hevesnagykunsági Református Egyházmegye multja: Az egyházi élet hétköznapjai*, II, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1942, 128.

⁵ Uo., 132.

⁶ BARCSA János, *A Debreceni Kollégium és partikulái*, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1905, 45.

a tanúvallatáskor emlegetett „mester” minden bizonnyal csak egy alsóbb szinteken oktató „ludimagister” volt, aki nem is feltétlenül volt debreceni diák.

Tóth Dezső szerint Kunhegyes a Debreceni Református Kollégium partikulája volt 1743-ban.⁷ Eszerint a tanerőt a Kollégiumtól kapták, a tananyag, a törvények, a módszerek és a nevelési elvek megegyeztek az anyaiskoláéval, a kiemelkedő tanulói Debrecenben folytathatták a tanulmányaikat.⁸ A források hiánya azonban egy későbbi időpontra teszi a magasabb szintű partikuláris iskola létrejöttét Kunhegyesen: a Dankó Imre által megalkotott anyaiskola–partikula kapcsolat igazolhatóan csak később jön létre.

A kunhegyesi iskola történetének rekonstruálásához segítséget nyújthatnak az egyházközségi irattárban őrzött protocollumok,⁹ a Debreceni Református Kollégium anyakönyvei és iratai,¹⁰ illetve a *Diarium hocce alterum in rationem Scholae Reformatae Kunhegyesiensis* címet viselő iskolai anyakönyv.¹¹ Ez utóbbi 1773-tól sorolja a rektorok neveit, amelyet további források bevonásával sikerült 1764-től kezdve kibővítenünk három iskolamester névvel. Eszerint az 1760-as évektől érkezett tanerő Debrecenből, s az anyaiskola tananyagát is csak ekkortól kezdve alkalmazták az iskolában. Az anyakönyvek tanúsága szerint kunhegyesi diákok 1766-tól kezdve iratkoztak be a debreceni Kollégiumba, 1766 és 1821 között összesen huszonnyolc főnél jegyezték fel, hogy Kunhegyesről érkeztek.¹² Tehát a partikula utánpótlás-jellegét is csak 1766-tól bírja a helyi iskola.

⁷ TÓTH, *i. m.*, 132.

⁸ DANKÓ Imre, *A Kollégium partikularendszere = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Debrecen, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 776.

⁹ *Kunhegyesi Református Egyházközség Currensék Protocolluma*, I, 1775–1799, Kunhegyesi Református Egyházközség Irattára; *Kunhegyesi Református Egyházközség Currensék Protocolluma*, II, 1799–1818, Kunhegyesi Református Egyházközség Irattára. (Jelzet nélküli iratok.)

¹⁰ *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I–II, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013; THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, II, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1908; *Főiskolai növendékek névsora, 1588–1791*, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TrREL) II.28.a; *Kollégium diákjai és professzorai, 1552–1844*, TrREL II.28.e.

¹¹ Az iskolai anyakönyvet 1806-ban kezdték vezetni, azonban már 1773-tól tartalmaz adatokat. Az iskolamesterek és praceptorok neveit 1773 és 1840 között sorolja, életrajzi adatok közlése nélkül. 1806-tól minden diák nevét felsorolják. Tartalmazza még az iskola törvényeit és a félévente oktatóanyagot. – *Kunhegyesi alsófokú iskolák iratai, 1772–1847*, Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: MNL JNSzVL) VIII, 132. 1.

¹² Simon István (1766); Tóth Ferenc (1768); Csató István (1769); Ujfalusi Sámuel (1776); Bujáki János (1776); Sári József (1779); Béneyi József (1780); Mészáros János (1782);

A kunhegyesi partikula és működése

Az iskola az 1760-as évek során fejlődésnek indult, a Debrecenből hozott iskolamesterrel beindult a partikuláris oktatás. A tanerő ettől kezdve a rektorból és az őt segítő praeceptor publicus-okból állt. Az iskola vezetése a rektor feladata volt, aki rendszerint az anyaiskolában már végzett, jellemzően 20–24 esztendőös diákként vállalta a 2–3 évre megállapított fizetéssel járó hivatalt.¹³ Az iskolamesterek két fő ok miatt igyekeztek egy-egy iskola vezetésére: egyrészt, ha külföldre szerettek volna menni valamely egyetemre, meg kellett keresniük ennek költségeit, vagy a jól végzett rektorság alatt kapcsolatokat építhettek ki a helyi gyülekezet vagy a település vezetésével egy későbbi lelkészi vagy jegyzői állás reményében.¹⁴ A rektor 1772-től kettő, a 19. század elejétől már három praeceptor publicus-szal együtt tanított. Ez utóbbiak az alsóbb évfolyamokból kerültek ki, 15–19 évesek lehettek, és a rektorhoz hasonlóan őket is Debrecenből kérték fel szolgálatra egy-két évre. Időnként a tehetségesebb helyi tanulókból is válhatott segédtanító.

Az iskola tanmenete követte a debreceni Kollégium útmutatását, a *Methodus*-t.¹⁵ Az alsóbb osztályokban az olvasást és az írást gyakorolták a diákok. A tanulás mechanikus módon, szó szerinti memorizálással és csoportos kórusos ismétléssel történt. Az alsóbb évfolyamokon a tananyag olvasásból, alapszintű számolásból, vallásoktatásból állt. Az idősebb diákok latin nyelvet is tanultak, így lehetőségük nyílt a Debrecenben vagy Sárospatakon való továbbtanulásra.¹⁶ Az iskolában állandó jelleggel hat classis működött (sextariusok, declinisták, coniugisták, grammatisták, novitius, veteranus syntaxisták osztálya), a 19. század első évtizedéig a felsőbb osztályokban latinul folyt az oktatás. A latin nyelv tanulása sok gyermeknek nehézséget okozott. A megoldást Budai Ézsaiás debreceni professzor 1807-es tanterve

Jákó Mihály (1783); Bota János (1785); Simon József (1786); Béneyi Dániel (1786); Szabó Márton (1786); Szűcs András (1789); Szabó Mihály (1794); Józsa Péter (1797); Mészáros Mihály (1797); Nagy Ferenc (1797); Matolcsi János (1797); Szalós Mihály (1799); Kis Gábor (1801); Ujfalusi Sámuel (1803); Szabó Ferenc (1803); Kerékjártó István (1804); Szanna Sándor (1804); Bene Mihály (1805, 1807); Szilágyi Lajos (1811); és Elek Sándor (1813). Lásd: SZABADI, *i. m.* alapján.

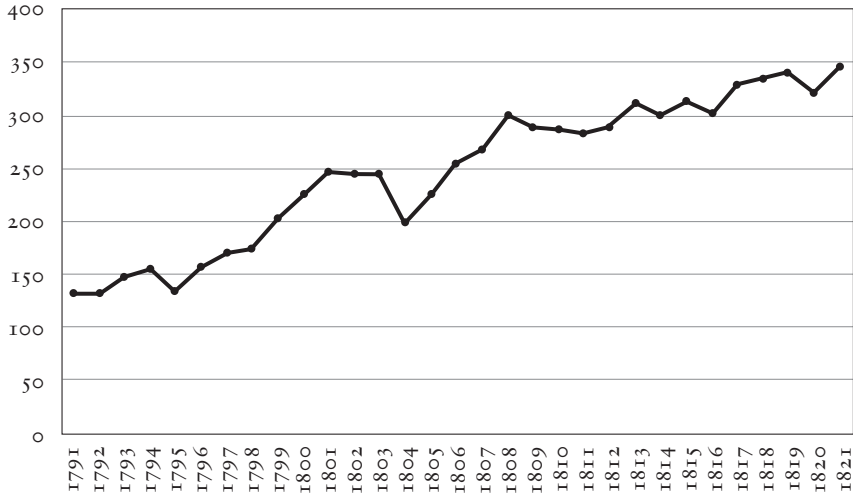
¹³ BARCSA, *i. m.*, 97.

¹⁴ DANKÓ, *i. m.*, 776–777.

¹⁵ Az 1791. évi *Methodus* szövegét Szabadi István fordításában lásd: G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a „pedagógia századában”: Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 1996, 310–362.

¹⁶ SZABÓ Lajos, *A kunhegyesi iskola redempció utáni története = Zounuk: A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*, 15, szerk. ZÁDORNÉ ZSOLDOS Mária, Solnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2000, 96.

jelentette, amelyben az első két elemi iskolai szint elvégzése, tehát az írás és olvasás elsajátítása után két ágra választotta a tananyagot, azok számára is biztosítva a tanulás lehetőségét, akik nem szerettek volna latint tanulni.¹⁷ A latin nyelv elengedése pozitívan hatott az iskolába járó diákok létszámára. 1791 és 1821 között évente 130–345 diákja volt a kunhegyesi iskolának (átlagosan 246 diák évente).

Diákok évenkénti létszáma a kunhegyesi iskolában 1791 és 1821 között.
Az egyházkerületi egyházlátogatási jegyzőkönyvek¹⁸ alapján.

A rektorok leginkább a fizetés miatt mentek a vidéki iskolákba tanítani. Céljuk volt, hogy minél több pénzt gyűjtsenek a külföldi egyetemeken való tanuláshoz. Kunhegyesen (ahogyan más településeken is) a rektorok és praepceptorok javadalmazása részben pénzbeli, részben természetbeni juttatások formájában történt. A rektor a fizetését többek között készpénz, gabona és tűzifa formájában kapta, ezenfelül részesült a diákok tandíjából és a temetési szolgálataiért járó fizetéséből. A jegyzőkönyvek alapján látható, hogy ezek a juttatások valamelyest növekedtek, azonban a fizetés egésze gyengébb volt, mint amit a tehetősebb egyházközségek (pl. Mezőtúr, Karcag¹⁹) tudtak biztosítani. Emiatt a kunhegyesi iskola nem volt academia promotiós hely.

¹⁷ Uo., 103.

¹⁸ *Egyházlátogatási iratok, Heves-Nagykunsági egyházmegye 1767–1911*, TtREL I.1.s.20.

¹⁹ *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 1791–1822*, A Nagykunsági Egyházmegye iratai, TtREL I.33.c.1, 2. sz. irat.

Conventiója /Rector/ é szerént vagyon:

Késpénz	25 Rh. frt. 30 xr.
Intertentiójárá	25 Rh. frt. 30 xr
Szalonnára	4 Rh. frt. 15 xr
Búza	kétszeres 16 Posoni mérő
Árpa	szintén annyi
Intertentiójárá	12 Posoni mérő búza
Egy mázsa hús helyett	5 Rh. frt.
50 font Só helyett	1 Rh. frt. 40 xr
10 font fagyú helyett	1 Rh. frt.
Két szekér fa	

Minden gyermektől fizetnek a' szülék 17 Xrt és egy véka búzát a' millyen terem magoknak

Prédikáziós halottól 12 xr

Ének szóstól 6 xr

Tizenkét Posoni mérő búza örlés

Minden gyermektől tiz tiz kéve nád vagy kóró

Két köből akár őszi akár tavaszi maga alá való szántott föld

A kunhegyesi iskolamester fizetése az 1792. november 29-én kelt díjlevél szerint.

Az egyházmegyei egyházlátogatási jegyzőkönyvek²⁰ alapján.

A kunhegyesi iskolamesterek

1764 és 1821 között huszonnégy iskolamesterről van adatunk, mindnyájan legalább kollégiumi végzettséggel rendelkeznek. A származási helyük igen változatos képet mutat, az összes egyházkerületből érkeztek ide iskolamesterek, szinte mindegyikük más településről. A legnagyobb arányban a Tiszántúli Református Egyházkerületből származtak (összesen 12 fő). A Dunántúli Református Egyházkerületből 5, a Dunamellékiből 3, a Tiszáninneniből és az Erdélyiből 1-1 fő érkezett. A származási helyeket vármegyei szinten vizsgálva a Rácz István által leírt ún. gyűű-elmélet²¹ érvényesül, amely szerint

²⁰ TtREL I.33.c.1, 2. sz. irat. A leírásban szereplő pénznemek: Rh. frt = Rhenensis (Rajnai) forint, xr = krajcár.

²¹ Rácz szerint a legnagyobb arányban Bihar, Szabolcs, Szatmár, Békés és Heves–Külső-Szolnok vármegyéből, valamint Hajdú- és Hármaskerületből képviseltették magukat diákok a Kollégiumban, de kiemeli még a dunántúli Komárom, Fejér, Veszprém és Somogy vármegyéket is. Lásd: RÁ CZ István, *Az ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, Debreceni Református Gimnázium, 1995, 32.

a Debrecenhez közel eső régiókból érkeztek a legnagyobb arányban diákok a Kollégiumba, és fordítva: e helyekre bocsátották ki a legtöbb tanítót. Ennek megfelelően 4 iskolamester Szatmár vármegyéből, 3-3 Bihar vármegyéből és a Hajdú Kerületből, 2-2 Fejér és Komárom, 1-1 fő pedig Baranya, Békés, Borsod, Heves és Külső-Szolnok, Közép-Szolnok, Pest–Pilis–Solt és Somogy vármegyéből, illetve a Jász Kerületből érkezett Kunhegyesre szolgálni.²²

A társadalmi állapotukat tekintve változatos megoszlást mutatnak a kunhegyesi iskolamesterek. Tizenegy rektor közrendű volt, négy lelkészcsaládból származott, csupán egy esetben fordul elő a nemes, városvezető apa. Hat rektor esetében pedig nem ismert a társadalmi státuszuk. A gyermekek vagy folytatják az apjuk hivatását, vagy maguk is köztisztletnek örvendő állást választottak. A közrendűek számára az alsóbb rétegekből való kitörés lehetősége volt a kollégiumi tanulás után a lelkészi vagy a tanítói pályára lépés.

A rektorok tanulmányai, későbbi pályafutása

A kunhegyesi rektorok – más kollégiumi tanulókhöz hasonlóan – az oktatás több szintjén bővítették tudásukat:

1. Elsőként a szülővárosukban működő elemi iskolákban sajátították el az alapszintű készségeket (írás, olvasás, alapvető hittételek).
2. A partikuláris iskolában megszerzett ismereteiket bővíthették a Debreceni Református Kollégium tanterve nyomán, kiemelten tanulva a latin nyelvet, teológiát, történelmet, földrajzot és éneklést.²³ Ezen a szinten már jellemző volt, hogy másik településen tanultak, nem lévén kellően fejlett iskola a szülővárosukban. A kunhegyesi rektorok alsóbb iskoláinak helyei változatos képet mutatnak. A legtöbben (9 fő) Debrecenben végezték az alsóbb tanulmányokat, de több kisebb gimnázium is szerepel a lelkészek tanulmányai közt, 2-2 fő tanult Hajdúböszörményben, Hajdúszoboszlón, Kecskeméten és Mezőtúron. Biharpüspökiben, Csurgón, Komáromban, Nagykőrösön vagy Zilahon tanult 1-1 fő, ahová a szülővárosuk iskolájának fejletlensége és egy erős gimnázium közelsége miatt irakoztak be.

²² Szatmár vm.: Csenger (1), Fehérgyarmat (1), Kántorjánosi (1), Nagyecsed (1); Bihar vm.: Debrecen (3); Hajdú Kerület: Hajdúböszörmény (1), Hajdúsámson (1), Hajdúszoboszló (1); Fejér vm.: Magyaralmás (1), Mány (1); Komárom vm.: Hetény (1), Lábatlan (1); Baranya vm.: Siklós (1); Békés vm.: Mezőberény (1); Borsod vm.: Sajóvámos (1); Heves és Külső-Szolnok vm.: Mezőtúr (1); Közép-Szolnok vm.: Zilah (1); Pest–Pilis–Solt vm.: Kecskemét (1); Somogy vm.: Kutas (1); Jász Kerület: Jászkisér (1).

²³ G. SZABÓ, *i. m.*, 310–362.

3. A partikuláris iskolák után a kollégiumi felsőbb osztályokba iratkoztak be. Az itteni tananyag többé-kevésbé megegyezett a partikuláris iskoláéval. A kunhegyesi iskolamesterek mind Debrecenben tanultak, a Kollégium bocsátotta ki őket tanítónak. A tanulmányaik alatt összesen kilencen vállaltak kollégiumi tisztséget (jellemzően többet is), leginkább tanítói feladatokat ellátva. Nyolc rektor praeceptor publicus-ként oktatta az alábbi évfolyamokat, egy diák inspector (osztályfelügyelő) és esküdt, egy pedig a kenyérellátást felügyelő praebitor volt.

A kollégiumi diákok gyakran 2-3 évig tartó vidéki tanítóságot vállaltak megszabott díjazásért, többnyire külföldi egyetemekre készülve. A diákok igyekeztek egy-egy kiemelt fizetséget biztosító academica promotiós helyre kerülni, hogy az egyetemjárás költségeit előteremtsék. A kunhegyesi iskolamesterség nem számított jól fizető állásnak. A vizsgált személyek ennek ellenére (Kocsis Istvánt kivéve) nem vállaltak a kunhegyesi után más településen iskolamesterséget, hogy a vagyonukat gyarapítsák. A rektorok Kunhegyesen két (9 eset) vagy három (13 eset) évig szolgáltak az iskolában.

A kollégiumi tanulmányokat végeztek előtt két út állhatott, ugyanis a hazai kollégiumok felsőbb tagozatai nem adtak egyetemi diplomát. Mivel a Nyugat-Európában tanult diákok jobb karrierre számíthattak, mint a hazai kollégiumban végzett domidoctusok, a hallgatók törekedtek arra, hogy kijussanak egy-egy külföldi egyetemre. Az egyetemjárás rendkívül sok pénzbe került, így a diákok többnyire csak egy-két évet töltöttek külföldön.²⁴ A huszonnégy kunhegyesi iskolamester közül kilencen iratkoztak be európai egyetemre, ahol átlagosan 1,8 évet töltöttek. Egy esetben több egyetemet is meglátogatott az iskolamester. A legnépszerűbbek a német egyetemek (Marburg, Göttingen, Jéna, Wittenberg) voltak, összesen hat peregrinus írta alá a törvényeiket. Holland egyetemeken (Franeker, Utrecht) két, svájci egyetemen (Bázel) és Bécsben egy-egy diák tanult. Csak azok az iskolamesterek mentek egyetemre, akik később lelkészként szolgáltak.

A későbbi hivatalvállalásról elmondható, hogy a szokásos pályát futották be a vizsgált iskolamesterek. Tizennégy fő lelkész lett, akik közül hatan huzamosabb vagy rövidebb ideig a Nagykunsági Református Egyházmegyében helyezkedtek el. Hárman világi pályát választottak: ketten ügyvédként praktizáltak (Erős József, Fábián Gábor), egyikük (Kulcsár József) gazdálkodó lett. Két iskolamester a rektori szolgálat közben vagy utána korán meghalt (Karancsi Varga Mihály, Tóth Mihály), három iskolamester további életútja ismeretlen.

²⁴ RÁCZ, *i. m.*, 233–248.

A legsikeresebb pályát a hetényi származású Matolcsi Sándor futotta be, aki 1813 és 1816 között szolgált Kunhegyesen, a helyi egyházi vezetés megalapítására.²⁵ A komáromi alsó iskola elvégzése után Debrecenben subscribált 1805-ben, ahol inspector, esküdt diák, 1811 és 1812 között pedig a grammatisták praeceptora volt. Ezt követően három évig a kunhegyesi iskolában tanított, majd a göttingeni egyetemen gyarapította a tudását (1816–1817). Hazatérte után Nagybajomban volt segédlelkész (1818), majd Lábodon (1818–1826), végül haláláig Kadarkúton (1826–1858) szolgált lelkészként. A Belső-Somogyi Egyházmegyében az alesperesi tisztségig vitte, előtte aljegyző, tanácsbíró és jegyző is volt.²⁶

Összegzés

A tanulmány célja a kunhegyesi iskolamesterek működésének bemutatása és életrajzi adattárának elkészítése volt az 1764 és 1821 közötti időszakra vonatkozóan. A vizsgált rektorok heterogén csoportot alkottak, különböző társadalmi háttérrel és származási hellyel. A képzettségük viszont azonos volt, mindannyian a Debreceni Református Kollégiumban tanultak, s annak szellemiségét örökítették tovább Kunhegyesen.

Több iskolamester a szolgálata után külföldi egyetemeken folytatta tanulmányait, annak ellenére, hogy a fizetésük nem volt a legjobb az egyházmegyében. Közülük többen lelkési karriert futottak be, míg néhányuk világi pályára lépve ügyvéddé vagy gazdálkodóvá vált. A kunhegyesi református iskola, habár elmaradt Mezőtúr vagy Karcag iskolája mögött, mégis nagy szerepet játszott a helyi közösség, illetve a Nagykunsági Református Egyházmegye oktatásának fejlődésében. Az iskolamesteri adattárral újabb adalékokkal szolgálhatunk az egyházmegye archontológiáját és prozopográfiáját feldolgozó munkához és a traktus életének társadalmi és kulturális összefüggéseinek feltárásához.

²⁵ „Jól tanít, marad, panassza nints.” – TtREL I.33.c.1, 17. sz. irat.

²⁶ A *Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, II, 1761–1849, szerk. KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2018, 63, 754–755.

MELLÉKLET

I. A kunhegyesi rektorok életrajzi adattára (1764–1821)²⁷

1764–1767 **Kocsis István.** Szárm.: Magyaralmás (Fejér vm.); Szül.: Magyaralmás (Fejér vm.), 1740 k.; Als. isk.: Debrecen (Bihar vm.); Subsc.: Debrecen, 1757. 3. 28.; Rektor: Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1764–1767; Komárom (Komárom vm.), 1769–1773; Egyéb: Kunhegyesi rektori hivatala után két évre (1767–1769) Losoncra ment, hogy elsajátítsa a német nyelvet. Megj.: További életútja ismeretlen.²⁸

²⁷ Terjedelmi korlátok miatt az egyes anyakönyvi adatokat nem hivatkozunk külön, az évszámok alapján könnyen kikereshető az anyakönyvi bejegyzés. A rövidítések feloldása: Szárm.: a lelkész származási helye. Szül. hely, idő: a lelkész születési helye, ideje. Als. isk.: a diák alsóbb iskolájának helye. Subs.: a lelkész kollégiumi beiratkozásának helye és ideje. Coll. tiszt.: a lelkész kollégiumban viselt tisztsége és ideje. Praeceptor: a lelkész által vállalt praeceptor hivatalt helye és ideje. Rektor: a lelkész által vállalt rektori hivatal helye és ideje. Academia: a lelkész peregrinációjának helye és ideje. Fogl.: a lelkész szolgálati helyei és azok ideje. Házasság: a lelkész által kötött házasság(ok), a feleség neve, a házasságkötés helye és ideje. Gyermekek: a lelkész gyermekei, azok születési évével. Halál: a lelkész halálának helye és ideje. Egyéb: egyéb forrásban feltüntetett információ a lelkészről. Megj.: a szerző megjegyzése.

²⁸ SZABADI, *i. m.*, 467; TtREL II.28.a.2, 357; TtREL II.28.e.1, 142; THURY, *i. m.*, 246; KÖBLÖS–KRÁNITZ, *i. m.*, 1371.

1767–1769 Borbély István. *Szárm.:* Hajdúszoboszló (Hajdú Kerület); *Szül.:* Hajdúszoboszló (Hajdú Kerület), 1740. 7. 19.; *Szülők neve, állapota:* Borbély István közrendű és Szerepi Katalin; *Als. isk.:* Hajdúszoboszló (Hajdú Kerület); *Subsc.:* Debrecen, 1759. 4. 29.; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1767–1769; *Academia:* Basel (CH), 1769–1770; *Fogl.:* Gálospetri (Bihar vm.) lelkész, 1771–1774; Éradony (Bihar vm.) lelkész, 1774–1776; Kóly (Bihar vm.) lelkész, 1776–1784; Kiskereki (Bihar vm.), 1784–1790; Gálospetri (Bihar vm.) lelkész, 1790–1798; *Egybm. tiszt.:* tanácsbíró (Érmelléki Egyházmegye), 1783–1790; *Halál:* Gálospetri (Bihar vm.), 1798. *Megi.:* Házasságára és családi életére nincs adat.²⁹

1769–1772 Szilágyi Mihály. *Szárm.:* Debrecen (Bihar vm.); *Szül.:* Debrecen (Bihar vm.), 1742. 4. 8.; *Szülők neve, állapot:* Szilágyi István közrendű; *Als. isk.:* Debrecen (Bihar vm.); *Subsc.:* Debrecen, 1760. 4. 24.; *Coll. tiszt.:* praeceptor quartariorum, 1768–1769; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1769–1772; *Academia:* Franeker (NL), 1772–1774; Marburg (D), 1774; *Fogl.:* Rév (Bihar vm.) lelkész, 1774–1790; vacans lelkész, 1790–1791; Rév (Bihar vm.) lelkész, 1791–1804; *Halál:* Rév (Bihar vm.), 1804 k.; *Megi.:* További élete nem ismert. Életútjába beleillik a révi szolgálat, bár névegyezésről is lehet szó.³⁰

1772–1774 Sallai János. *Szárm.:* Mezőberény (Békés vm.); *Szül.:* Mezőberény (Békés vm.), 1745 k.; *Als. isk.:* Biharpüspöki (Bihar vm.); *Subsc.:* Debrecen, 1763. 4. 29.; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1772–1774; *Egyéb:* A kunhegyesi iskolai anyakönyvben tévesen Sallai Mihályként szerepel. *Megi.:* További életútja nem ismert.³¹

²⁹ SZABADI, *i. m.*, 474; THURY, *i. m.*, 253; TtREL II.28.a.2, 375; TtREL II.28.e.1, 145; TtREL I.1.s.20, 1. sz. irat; EMÓDI András, *Az Érmelléki Református Egyházmegye történeti névtára 1849-ig*, Debrecen, TtREL, 2022, 184; HEGYI Ádám, *Szögi László, Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon, 1526–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2016, 67.

³⁰ SZABADI, *i. m.*, 481; TtREL II.28.a.3, 14; TtREL II.28.e.1, 146; THURY, *i. m.*, 257; SINKA Sándor, *A tanárok teljes névsora = A Debreczeni Ev. Ref. Főgymnasium értesítője az 1894–95. iskolai évről*, szerk. DÓCZI Imre, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1895, 182–203, 193; *Rectorok és praeceptorok kibocsátási jegyzéke 1767–1813*, TtREL II.1.f.1, 5; BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007, 117; TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2004, 268; *Személyi adattár (16–21. sz.)*, TtREL I.8.d.24, 332.

³¹ SZABADI, *i. m.*, 492; TtREL II.28.a.3, 43; TtREL II.28.e.1, 152; TtREL II.1.f.1, 13; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 1; THURY, *i. m.*, 266.

1774–1777 Szána István. *Szárm.*: Kecskemét (Pest–Pilis–Solt vm.); *Szül.*: Kecskemét (Pest–Pilis–Solt vm.), 1747. 12. 17.; *Szülők neve, állapota*: Szána István közrendű; *Als. isk.*: Kecskemét (Pest–Pilis–Solt vm.); *Subsc.*: Debrecen, 1767. 5. 1, 1769. 3. 22.; *Rektor*: Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1774–1777; *Academia*: Utrecht (NL), 1777–1779; *Fogl.*: Dévaványa (Heves–Külső-Szolnok vm.) lelkész, 1779–1790; *Házasság*: Dékány Zsuzsanna, Dévaványa (Heves–Külső-Szolnok vm.), 1779. 5. 27.; *Gyermekek*: Lőrinc (1780), Benedek (1782), Mária (1784), Julianna (1786); *Halál*: Dévaványa (Heves–Külső-Szolnok vm.), 1790.; *Megj.*: 1790. február 26.–március 17. között hunyt el.³²

1777–1780 Ecsedi János. *Szárm.*: Csenger (Szatmár vm.); *Szül.*: Csenger (Szatmár vm.), 1752.; *Szülők neve, állapot*: Ecsedi János közrendű és Nagy Julianna; *Als. isk.*: Debrecen (Bihar vm.); *Subsc.*: Debrecen, 1769. 4. 27.; *Rektor*: Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1777–1780; *Fogl.*: Nagyrév (Heves–Külső-Szolnok vm.) lelkész, 1783–1790; Törökszentmiklós (Heves–Külső-Szolnok vm.) lelkész, 1791–1801, Hajdúszoboszló (Hajdú Kerület) interimalis lelkész, 1801–1802; Tunyog (Szatmár vm.) lelkész, 1802–1805; Nagygéc (Szatmár vm.) lelkész, 1805–1807; Kispaleske (Szatmár vm.) lelkész, 1807–1808; Egri (Szatmár vm.) lelkész, 1808–1810; Pettyén (Szatmár vm.) lelkész, 1810–1811; *Házasság*: I. Csete Terézia, Tiszaabád (Heves–Külső-Szolnok vm.), 1781. 2. 20.; II. Peterdi Julianna, ism. helyen, 1787.; *Gyermekek*: Gábor (1782), Sándor (1783), Mihály (1784), Terézia (1786), Zsuzsanna (1787), Dániel (1788), János (1790), Julianna (1792), Lajos (1793), Pál (1795), György (1797), Sándor (1799), János (1800), László (1802), Péter (1804), József (1806), Dina (1808); *Halál*: Pettyén (Szatmár vm.) lelkész, 1811 után; *Megj.*: A második feleségével kötött házasságát nem találtuk meg. Mivel az első felesége 1787-ben halt meg, a második feleségétől 1788-ban gyermeke született, így a második házasságát 1787-re tesszük. Tóth szerint egyetemre ment, ez azonban nem lehetséges, ugyanis 1781-ben házasodott Tiszaabádon, első gyermekük pedig 1782-ben született Kunhegyesen. 1811-ben biztosan befejeződött pettyéni szolgálata, ezt követően nyomát veszítjük.³³

³² TÓTH, *i. m.*, 287; SZABADI, *i. m.*, 507, 517; THURY, *i. m.*, 279; TtREL II.28.a.3, 81; TtREL II.28.e.1, 159; BOZZAY-LADÁNYI, *i. m.*, 161; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 1.

³³ TÓTH, *i. m.*, 166–167, 214; SZABADI, *i. m.*, 521; THURY, *i. m.*, 289; TtREL II.28.a.3, 103; TtREL II.28.e.1, 164; TtREL I.8.d.22, 193; TtREL I.8.d.23, 255; TtREL I.8.d.24, 317; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 1; VADAI Ferenc, *Történeti visszapillantás egyházunk*

1780–1782 **Karancsi Varga Mihály.** *Szárm.*: Siklós (Baranya vm.); *Szüil.*: Karancs (Baranya vm.), 1755.; *Szüilők neve, állapota*: Karancsi Varga János lelkész; *Als. isk.*: Kecskemét (Pest–Pilis–Solt vm.); *Subsc.*: Debrecen, 1772. 5. 1.; *Coll. tiszt.*: praeses (arithmetica), 1776–1777; *Rektor*: Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1780–1782; *Halál*: Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1782. 5. 9. *Egyéb*: A kunhegyesi halotti anyakönyv szerint ő volt az első, akit az új temetőbe temettek. *Megi.*: 1772-es beiratkozásakor a származási helyeként feltüntetett Siklóson Karancsi Varga János volt a lelkész, aki az édesapja lehetett. A születési évében, 1755-ben Köblös és Kránitz szerint Karancsi Varga János Karancson teljesített szolgálatot. A helyi keresztelési anyakönyv azonban csak 1756-tól tartalmaz bejegyzéseket, így Karancsi Varga Mihály bejegyzését nem találtuk meg benne.³⁴

1782–1785 **Kálmándi Pap János.** *Szárm.*: Debrecen (Bihar vm.); *Szüil.*: Debrecen (Bihar vm.), 1756. 11. 17.; *Szüilők neve, állapota*: Kálmándi Pap Imre közrendű és Rabló Sára; *Als. isk.*: Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok vm.); *Subsc.*: Debrecen, 1775. 4. 27.; *Rektor*: Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1782–1785; *Fogl.*: Bácsfeketehegy (Bács vm.) lelkész, 1785–1791; Tiszaabád (Heves–Külső-Szolnok vm.) segédlelkész, 1791–1792; Tiszaabád (Heves–Külső-Szolnok vm.) interimalis lelkész, 1792–1793; *Házasság*: Nagy Zsuzsanna, Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1786. 6. 21.; *Gyermekek*: [Bácsfeketehegyen született] Benjámín (1791); *Egyéb*: Az 1792-es nagykunsági vizitáció idején 35 éves volt, és Bácsfeketehegyről „visszajöven ide applicaltatott káplánságra 1791ben”. Csete Mihály esperes halála után még egy évre marasztják az esztendeje kitöltésére. *Megi.*: További életútját és a Bácsfeketehegyen született gyermekeit nem ismerjük. A tiszabádi lelkészsége után nyomát veszítjük.³⁵

és templomunk multjára, templomunk 100 éves fennállásának öröm- és hálaünnepén, Mezőtúr, Gyikó K., 1889, 28; KISS Kálmán, *A szatmári reform. egyházmegye története,* Kecskemét, Tóth László, 1878, 634, 865; SZABÓ Előd, *Csenger város családjai,* Csenger, Csengeri Ifjúsági Egyesület, 2022, 95.

³⁴ SZABADI, *i. m.*, 554; THURY, *i. m.*, 307; TtREL II.28.a.3, 132; TtREL II.28.e.1, 170; TtREL I.8.d.3, 115; TtREL I.8.d.4, 221; SINKA, *i. m.*, 194; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 1; KÖBLÖS–KRÁNITZ, 2022, 932.

³⁵ SZABADI, *i. m.*, 574; TtREL II.28.a.3, 163; TtREL II.28.e.1, 176; TtREL I.33.c.1, 2. sz. irat; THURY, *i. m.*, 321; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 1; *Egyházi névtár MDCCCXLVIII-dik évre,* szerk. BATHORY Gábor, Kecskemét, Szilády Károly, 1848, 9.

- 1785–1788 **Szatmári Ferenc.** *Szárm.:* Zilah (Közép-Szolnok vm.); *Szül.:* Zilah (Közép-Szolnok vm.), 1760 k.; *Als. isk.:* Zilah (Közép-Szolnok vm.); *Subsc.:* Debrecen, 1777. 4. 21.; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1785–1788; *Fogl.:* Tasnád (Szatmár vm.) lelkész, 1794–1797; *Megi.:* További életútja nem ismert, a tasnádi lelkészége után nyoma vész.³⁶
- 1788–1790 **Kulcsár József.** *Szárm.:* Hajdúsámson (Hajdú Kerület); *Szül.:* Hajdúsámson (Hajdú Kerület), 1764. 1. 4.; *Szülők neve, állapota:* Kulcsár András nemes és Gerő Mária; *Als. isk.:* Debrecen (Bihar vm.); *Subsc.:* Debrecen, 1781. 4. 26.; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1788–1790; *Fogl.:* Hajdúsámson (Hajdú Kerület) gazdálkodó, 1790–1812; *Házasság:* I. ism. feleség, ism. helyen, 1793 k.; II. Komlósi Klára, Komlós (Bereg vm.), 1797. 10. 27.; III. Tordai Katalin, Hajdúsámson (Hajdú Kerület), 1806. *Gyermekek:* József (1795), Dániel (1798), János (1807), Mária (1810); *Halál:* Hajdúsámson (Hajdú Kerület), 1812. 2. 12.; *Megi.:* Az első és a harmadik házassági bejegyzését nem találtuk az anyakönyvekben.³⁷
- 1790–1793 **Berhidai Keresztes Sámuel.** *Szárm.:* Kántorjánosi (Szatmár vm.); *Szül.:* Anarcs (Szabolcs vm.), 1762 k.; *Szülők neve, állapota:* Berhidai Keresztes Mihály lelkész; *Als. isk.:* Debrecen (Bihar vm.); *Subsc.:* Debrecen, 1782. 4. 25.; *Coll. tiszt.:* praebitor, 1789–1790; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1790–1793; *Academia:* Wien (A), 1793–1794; *Fogl.:* Siklós (Baranya vm.) segédlelkész, 1794–1795; Vörösmart (Baranya vm.) lelkész, 1795–1813; *Egyhm. tiszt.:* tanácsbíró (Alsóbaranyai Egyházmegye), 1808–1813; *Halál:* Vörösmart (Baranya vm.), 1813. *Megi.:* Apja, Berhidai Keresztes Sámuel a fia születésekor Anarcs szolgálatott, ahol ekkor még nem vezettek anyakönyveket. Vörösmarton csak 1827-től vannak anyakönyvek. Mivel a vörösmarti szolgálatát követően nincs róla adat a kerületi jegyzőkönyvekben, ezért feltételezzük, hogy 1813-ban meghalt. Házasságáról és gyermekeiről sincs adat.³⁸

³⁶ SZABADI, *i. m.*, 636; TtREL II.28.a.3, 239; TtREL II.28.e.1, 190; THURY, *i. m.*, 360; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 1; TtREL I.8.d.15, 343.

³⁷ SZABADI, *i. m.*, 636; TtREL II.28.a.3, 239; TtREL II.28.e.1, 190; THURY, *i. m.*, 360; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 1; KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, VI, Bp., Grill Károly, 1913, 290.

³⁸ SZABADI, *i. m.*, 648; TtREL II.28.a.2, 315; TtREL II.28.a.3, 257; TtREL II.28.e.1, 193; THURY, *i. m.*, 369; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 1; BATHORY, *i. m.*, 13; MÁNDOKI László, *Egyház- és oktatástörténeti adatok Siklósról = Baranyai helytörténetírás 1981: A Ba-*

1793–1796 Cibány István. *Szárm.:* Mány (Fejér vm.); *Szül.:* Mány (Fejér vm.), 1768.; *Szülők neve, állapota:* Cibány János közrendű; *Als. isk.:* Hajdúszoboszló (Hajdú Kerület); *Subsc.:* Debrecen, 1787. 4. 26.; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1793–1796; *Academia:* Jena (D), 1796–1799; *Fogl.:* Tizsaszentimre (Heves–Külső-Szolnok vm.) lelkész, 1799–1805; *Házasság:* Ernestus Mária, Tizsaszentimre (Heves–Külső-Szolnok vm.), 1801 k.; *Gyermekek:* Klára (1803); *Halál:* Debrecen (Bihar vm.), 1805. 3. 20.; *Megi.:* A mányi anyakönyv 1770-től kezdődik, Cibány István 1768-ban született, így a szülei neve nem bizonyos. A keresztelés dátumát figyelembe véve három ember is számításba jöhet az apa személyére. Cibány Istvánnak 1772-ben született egy István nevű gyermeke, ami kizárja, hogy ő legyen a lelkészünk apja. Cibány András csak 1775-ben, 23 évesen házasodott meg, első gyermeke is ebben az évben született. Az apa Cibány János (közrendű) lehetett. Házassági bejegyzését az anyakönyvekben nem találtuk, a felesége nevét a gyermeke keresztelési bejegyzése tartalmazza, házasságkötésükre a gyermek keresztelési évéből következtethetünk. A debreceni halotti anyakönyv szerint 45 évesen halt meg, de valószínűbbnek tartjuk a tizsaszentimrei anyakönyv állítását, miszerint 37 évesen hunyt el.³⁹

1796–1799 Hermányi Pető Gáspár. *Szárm.:* Nagyecsed (Szatmár vm.); *Szül.:* Nagyecsed (Szatmár vm.), 1772.; *Als. isk.:* Hajdúböszörmény (Hajdú Kerület); *Subsc.:* Debrecen, 1788. 4. 18; 1789. 4. 2; 1790. 3. 13; 1791. 5. 8.; *Coll. tiszt.:* praeceptor septimariorum, 1795–1796; *Praeceptor:* Nádudvar (Szabolcs vm.), 1789–1790; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1796–1799; *Academia:* Wittenberg (D), 1800–1802; *Fogl.:* Kenderes (Heves–Külső-Szolnok vm.) lelkész, 1802–1814; Tiszaug (Heves–Külső-Szolnok vm.) lelkész, 1814–1827; *Házasság:* I. Tóth Zsuzsanna, Kenderes (Heves–Külső-Szolnok vm.), 1802.; II. Marjalaki Zsuzsanna, Dévaványa (Heves–Külső-Szolnok vm.), 1813. 2. 25.; *Gyermekek:* Dániel (1803), József (1804), Lajos (1807), Julianna (1810), Zsuzsanna (1814), József (1816), Julianna (1818), Katalin (1820), Lajos (1823), Benjámin (1826); *Halál:* Tiszaug

ranya megyei Levéltár évkönyve, szerk. SZITA László, Pécs, Baranya megyei Levéltár, 1982, 166.

³⁹ TÓTH, *i. m.*, 194; SZABADI, *i. m.*, 696; THURY, *i. m.*, 404; TtREL II.28.a.3, 311; TtREL II.28.e.1, 202; SZÓGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2001, 329; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 2.

(I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI)

(Heves–Külső-Szolnok vm.), 1827. 9. 12.; *Megi.*: A kollégiumi praeceptorok névsorában nem szerepel. Az első házasság bejegyzése nincs az anyakönyvekben, az esküvő helyére és idejére az első gyermek keresztelési dátumából következtettünk.⁴⁰

1799–1802 **Tóth István.** *Szárm.*: Hajdúböszörmény (Hajdú Kerület); *Szül.*: Hajdúböszörmény (Hajdú Kerület), 1774. 2. 26.; *Szülők neve, állapot:* Tóth András közrendű; *Als. isk.*: Hajdúböszörmény (Hajdú Kerület); *Subsc.*: Debrecen, 1792. 4. 28.; *Coll. tiszt.*: praeceptor syntaxistarum novitiarum, 1797–1798; *Rektor*: Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1799–1802; *Megi.*: A kunhegyesi iskolamesterség után nyoma vész.⁴¹

1802–1804 **Takács István.** *Szárm.*: Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok vm.); *Szül.*: Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok vm.), 1779. 1. 12.; *Szülők neve, állapot:* Takács Mihály közrendű; *Als. isk.*: Mezőtúr (Heves–Külső-Szolnok vm.); *Subsc.*: Debrecen, 1795. 4. 24.; *Coll. tiszt.*: praeceptor grammatarum, 1801–1802; *Rektor*: Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1802–1804; *Academia*: Marburg (D), 1805–1807; *Fogl.*: Tiszabura (Heves–Külső-Szolnok vm.) lelkész, 1807–1822; *Házasság*: Marjalaki Eszter, Tiszabura (Heves–Külső-Szolnok vm.), 1807. 11. 23.; *Gyermekek*: Julianna (1809), Zsófia (1810), Borbála (1811), Lajos (1814), Benjámín (1816), Áron (1818), Rozália (1820); *Halál*: Tiszabura (Heves–Külső-Szolnok vm.), 1822. 11. 19.; *Egyéb*: Több helyütt is Cs. Takács Istvánként szerepel. *Megi.*: Tóth szerint 1791-ben született, de akkor már 16 évesen megkezdte volna a lelkészi szolgálatát. Köblös és Kránitz a kunhegyesi rektor Takács Istvánt tévesen azonosította a tanyi származású nemesócsai, kolozsnémai és csilizradványi lelkésszel. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint mezőtúri származású volt, így a későbbi tiszaburai lelkészeiről van szó.⁴²

1804–1807 **Bóné Tamás.** *Szárm.*: Jászkisér (Jász Kerület); *Szül.*: Jászkisér (Jász Kerület), 1780. 1. 15.; *Szülők neve, állapot:* Bóné Mihály közrendű és Sülye Sára; *Als. isk.*: Nagykőrös (Pest–Pilis–Solt vm.);

⁴⁰ TÓTH, *i. m.*, 111, 273; SZABADI, *i. m.*, 711, 726, 728, 752; THURY, *i. m.*, 417; TtREL II.28.a.3, 328; TtREL II.28.e.1, 205; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 2; SZÓGI, *i. m.*, 494.

⁴¹ SZABADI, *i. m.*, 794; TtREL II.28.e.1, 214; SINKA, *i. m.*, 197; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 2.

⁴² TÓTH, *i. m.*, 36; SZABADI, *i. m.*, 806; TtREL II.28.e.1, 220; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 2; SZÓGI, *i. m.*, 431; SINKA, *i. m.*, 197; KÖBLÖS–KRÁNITZ, *i. m.*, 980.

Subsc.: Debrecen, 1798. 4. 24.; Rektor: Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1804–1807; Fogl.: Tiszavárkony (Heves–Külső-Szolnok vm.) lelkész, 1810–1823; Házasság: Gerendai Ráhel, Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1810. 11. 27.; Gyermekek: Pál (1812), Julianna (1814); Halál: Tiszavárkony (Heves–Külső-Szolnok vm.), 1823. 10. 3.; Egyéb: Kunhegyesi szolgálata után három évig Vonza Böszörményi Pál korábbi debreceni főjegyző fiainak nevelője volt Tiszavárkonyon.⁴³

1807–1809 **Gacsályi Csányi József**. Szárm.: Sajóvamos (Borsod vm.); Szül.: Sajóvamos (Borsod vm.), 1782. 4. 3.; Szülők neve, állapota: Gacsályi Csányi Sámuel lelkész és Óri Fülöp Mária; Als. isk.: Debrecen (Bihar vm.); Subsc.: Debrecen, 1802. 8. 21.; Rektor: Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1807–1809; Fogl.: Sajószentpéter (Borsod vm.) segédlelkész, 1812; vacans lelkész, 1813–1814; Nagybánya (Szatmár vm.) lelkész, 1814–1822; Técső (Máramaros vm.), 1822–1841; Egyhm. tisztt.: tanácsbíró (Nagybányai Egyházmegye); jegyző (Nagybányai Egyházmegye); Halál: Técső (Máramaros vm.), 1841.; Megj.: További életútja nem ismert, técsői lelkésziségének idejére csak utalásokat találtunk.⁴⁴

1809–1811 **Erős József**. Szárm.: Lábatlan (Komárom vm.); Szül.: Lábatlan (Komárom vm.), 1787. 2. 24.; Szülők neve, állapota: Erős István lelkész és Kis Éva; Als. isk.: Debrecen (Bihar vm.); Subsc.: Debrecen, 1803. 4. 30; 1807. 12. 17.; Rektor: Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1807–1809; Fogl.: Pest (Pest–Pilis–Solt vm.) ügyvéd; több vármegye táblabírója; Egyhm. tisztt.: világi tanácsbíró (Dunántúli Egyházkerület), 1833-ig; Házasság: Kazai Krisztina, ismeretlen helyen, 1823 előtt; Gyermekek: József (1823), Krisztina Emília (1826), Cecília Eszter (1830); Halál: Felsőmocsolád (Somogy vm.), 1833. 9. 19. Egyéb: 1831-ben tagja volt a somogyi kolerajárvány-bizottságnak.⁴⁵

⁴³ SZABADI, *i. m.*, 828; TtREL II.28.e.1, 229; TtREL I.8.d.5, 255; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 2; BÁTHORY, *i. m.*, 36; *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő*, VI, szerk. CZELDER Márton, Kecskemét, Tóth László, 1884, 172.

⁴⁴ SZABADI, *i. m.*, 862; TtREL II.28.e.1, 242; TtREL I.8.d.19, 232; TtREL I.8.d.23, 250; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 3; SOLTÉSZ János, *A nagybányai reformált egyházmegye története*, Nagybánya, Molnár Mihály, 1902, 66, 200; FODOR Gusztáv, *Református múltunk kezesség*, I, *Adattár kárpátjai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz 1523–2016*, Tiszaszentimre, Narancsik Imre Kutatói Műhely, 2016, 722.

⁴⁵ SZABADI, *i. m.*, 864, 910; TtREL II.28.e.1, 242; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 3; *A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861*, szerk. KOBLÓS József, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2006, 573.

1811–1813 **Varga András.** *Szárm.:* Debrecen (Bihar vm.); *Szül.:* Debrecen (Bihar vm.), 1787. 11. 5.; *Szülők neve, állapota:* Varga András közrendű és Döbröndi Sára; *Als. isk.:* Debrecen (Bihar vm.); *Subsc.:* Debrecen, 1804. 9. 19.; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1811–1813; *Academia:* Göttingen (D), 1814–1816; *Fogl.:* Debrecen (Bihar vm.) lelkész, 1819–1832; vacans lelkész, 1832–1854; *Házasság:* Kovács Terézia, Hajdúböszörmény (Hajdú Kerület), 1823. 3. 11.; *Gyermekek:* Zsuzsanna (1824); *Halál:* Hajdúböszörmény (Hajdú Kerület), 1854 k.; *Egyéb.:* Bakóczi János szerint „Nagyon részeges vólt, még vasárnap reggel sem papolt a részegség miatt”. *Megj.:* A debreceni lelkészség után nyoma vész, botrányai miatt vacans lelkész lehetett. Halotti bejegyzését nem találtuk, a halála időpontjához az özvegye halotti bejegyzése nyújt támpontot.⁴⁶

1813–1816 **Matolcsi Sándor.** *Szárm.:* Hetény (Komárom vm.); *Szül.:* Hetény (Komárom vm.), 1790. 1. 21.; *Als. isk.:* Komárom (Komárom vm.); *Subsc.:* Debrecen, 1805. 9. 19.; *Coll. tisztt.:* inspector; esküdt diák; praceptor grammatarum, 1811–1812; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1813–1816; *Academia:* Göttingen (D), 1816–1817; *Fogl.:* Nagybajom (Somogy vm.) segédlelkész, 1818; Lábod (Somogy vm.) lelkész, 1818–1826; Kadarkút (Somogy vm.) lelkész, 1826–1858; *Egyhm. tisztt.:* aljegyző (Belső-Somogyi Egyházmegye), 1824–1828; tanácsbíró (Belső-Somogyi Egyházmegye), 1826–1844; jegyző (Belső-Somogyi Egyházmegye), 1828–1844; tanácsbíró (Dunántúli Egyházkerület), 1829–1850; alesperes (Belső-Somogyi Egyházmegye), 1844–1848; *Házasság:* Kossa Mária, Máriagyúd (Baranya vm.), 1819. 9. 14.; *Gyermekek:* Sándor (1820), Zsuzsanna (1822), Pál (1823), Mária (1827), Julianna (1831), halva szül. leány (1837), Zsófia (1840); *Halál:* Kadarkút (Somogy vm.), 1858. 12. 15. *Megj.:* Keresztelési bejegyzését nem találtuk, a hetényi református anyakönyvek csak 1821-től kezdődnek.⁴⁷

⁴⁶ SZABADI, *i. m.*, 874; TtREL II.28.d.1, 589; TtREL II.28.e.1, 246; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 4; SZÖGI, *i. m.*, 233; ZELIZY Dániel, *Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása*, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1882, 338.

⁴⁷ SZABADI, *i. m.*, 884; TtREL II.28.e.1, 252; TtREL I.8.d.3, 120, 154; TtREL I.8.d.7, 110; TtREL I.8.d.8, 149; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 4; KÖBLÖS–KRÁNITZ, *i. m.*, 63, 754–755; SZÖGI, *i. m.*, 235; SINKA, *i. m.*, 199.

- 1816–1819 **Tóth Mihály.** *Szárm.:* Kutas (Somogy vm.); *Szül.:* Kutas (Somogy vm.), 1789. 5. 21.; *Szülők neve, állapota:* Tóth József közrendű és Kalmár Erzsébet; *Als. isk.:* Csurgó (Somogy vm.); *Subsc.:* Debrecen, 1808. 9. 19; 1809. 11. 25.; *Coll. tiszt.:* praepceptor quartariorum, 1814–1815; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1816–1819; *Egyéb:* Demjén János adattára szerint „Meghólt mint theol. Candidatus”, halálának helye és ideje nem ismert.⁴⁸
- 1819–1821 **Fábián Gábor.** *Szárm.:* Fehérgyarmat (Szatmár vm.); *Szül.:* Fehérgyarmat (Szatmár vm.), 1791.; *Als. isk.:* Debrecen (Bihar vm.); *Subsc.:* Debrecen, 1810. 9. 19.; *Coll. tiszt.:* praepceptor coniugistarum, 1817–1818; *Rektor:* Kunhegyes (Nagykun Kerület), 1819–1821; *Fogl.:* Fehérgyarmat (Szatmár vm.) ügyvéd, 1821–1863; *Házasság:* I. Domján Zsuzsanna, Fehérgyarmat (Szatmár vm.), 1825. 2. 15.; II. Pap Rozália, Fehérgyarmat (Szatmár vm.), 1846. 4. 25.; *Gyermekek:* Rozália (1850); *Halál:* Fehérgyarmat (Szatmár vm.), 1863. 10. 31. *Megj.:* Keresztelési bejegyzését nem találtuk a fehérgyarmati anyakönyvekben.⁴⁹

⁴⁸ SZABADI, *i. m.*, 914, 924; TtREL II.28.e.1, 262; SINKA, *i. m.*, 199; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 5.

⁴⁹ SZABADI, *i. m.*, 930; TtREL II.28.e.1, 267; SINKA, *i. m.*, 200; MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 5.

2. A kunhegyesi praeceptorok (1772–1821)⁵⁰

Tamási István	1772–1773
Szőke János	1772–1773
Szalós János	1774–1776
Szűcs Miklós	1774–1776
Szarka János	1777–1779
Patkó István	1777–1779
Enyedi Mihály	1779–1781
Pataki István	1779–1781
Pető Ferenc	1781–1782
Kálmánci János	1781–1783
Szalóki Márton	1782–1784
Szabó György	1783–1784
Bese Ferenc	1784–1786
Rétei István	1784–1786
Farkas János	1786–1788
Kallós Ferenc	1786–1788
Kádár Gábor	1788–1790
Pataki Zsigmond	1788–1790
Kéri Gábor	1790–1792
Hatvani Sándor	1790–1792
Szentesi Sámuel	1792–1793
Dömök Sándor	1792–1793
Diószegi István	1793–1795
Szabó András	1795–1796
Szalós János	1796–1799
Püspöki Mihály	1796–1797
Boros Mihály	1797–1798

Császi Imre	1797–1802
Csávási Ferenc	1799–1800
Vince József	1802–1803
Bödök István	1802–1810
Laki István	1803–1807
Mészáros Sándor	1807–1809
Szekeres István	1808–1809
Verebélyi József	1809–1810
Szabó József	1810–1811
Kalmár Benjámín	1810–1811
Zámbori Mihály	1811–1812
Kőszegi János	1811–1812
Kocsi György	1811–1812
Sós Lajos	1812–1813
Nyitrai János	1812–1813
Parti Mihály	1812–1813
Fráter Sámuel	1813–1814
Bakos László	1813–1814
Miklósi Boldizsár	1813–1821
Kóta Sámuel	1814–1815
Búsi János	1814–1818
Kovács Dániel	1814–1816
Bajó Pál	1816–1818
Kovács György	1818–1820
Pólyik János	1818–1820
Aranyi Sándor	1820–1821
Gacsályi Pál	1820–1821

⁵⁰ Lásd: MNL JNSzVL VIII. 132. 1, 1–5.

Mucsi András

AZ ENTWURF HATÁSA ÉS AZ ÖNÁLLÓ BÉKÉSI KÖZÉPISKOLA LÉTREJÖTTE

A békési Szegedi Kis István Református Gimnázium elődjének alapítását 1552-re teszik. Bár Szegedi Kis Istvánt rektornak hívták el a már működő intézménybe, ettől függetlenül a hagyomány szerint ő volt a város kálvini szellemű reformátora, és a református iskola kezdeteit is hozzá kapcsoljuk.

Az iskola történetét elsőként Séllei Péter dolgozta fel, írása 1896-ban jelent meg az intézmény értesítőjében. Durkó Antal doktori disszertációként írta meg az iskola történetét, munkája megjelent az értesítőben (1935), majd Békés nagyközség történetében (1939). Az 1980-as évek végén egy alapos, forráskutatáson alakuló dolgozatot készített Darvas Tibor, amely a tervezett várostörténeti monográfia része lett volna, de végül csak 1996-ban jelent meg Juhász János kiegészítésével. A legátfogóbb iskolatörténeti monográfia e sorok írójának tollából látott napvilágot 2024-ben.

Dolgozatomban az iskola történetének egy speciális szeletét, az önálló békési középiskola 1861-es létrehozását szeretném bemutatni, beillesztve az országos oktatási reformfolyamatok közé, valamint a helyi egyházközség modernizációs törekvéseinek keretébe. Az iskolafejlesztés Hajnal Ábel esperes-lelkipásztor nevéhez kapcsolódik.

Az Organisationsentwurf

1849-ben az osztrák oktatási törvényt a magyarokra is ráerőltették. Thun Leo miniszter dolgozta ki az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich* (Ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve) című dokumentumot. Az *Organisationsentwurf* (vagy röviden: *Entwurf*) a nyelvi-történelmi-irodalmi irányultság mellett a matematikának és

a természettudományoknak is kiemelt helyet biztosított a középiskolai tantervekben. A középiskolákban a passzív befogadás helyett az aktív ismeret-elsajátítást szorgalmazta. A korábbi hatosztályos gimnáziumot és a két évfolyamos akadémiát nyolcosztályos gimnáziummá egyesítették. Az iskolák lehettek nyilvánosak vagy magánjellegűek. Csak a nyilvános iskola adhatott ki államilag elismert érettségi bizonyítványt. A tanulóknak az érvényes bizonyítvány vagy érettségi vizsga megszerzése érdekében nyilvános gimnáziumban kellett vizsgázni. A törvény létrehozta a reáliskolákat is, amelyek a klasszikus műveltségi tantárgyak (latin–görög) helyett a természettudományos ismereteket oktatták.¹

A jogszabály 1. §-a szerint „a gimnáziumok célja: 1. a magasabb általános műveltség nyújtása a régi klasszikus nyelvek és azok irodalmának lényegi felhasználásával, és 2. ezáltal egyúttal az egyetemi tanulmányokra való előkészítés”. Egyetlen intézmény sem viselhette a gimnázium nevet, ha a berendezése nem felelt meg minden lényeges előírásnak (2. §). A nyolc évfolyamos gimnázium fő- és algimnáziumra oszlott, a főgimnázium „az oktatást magasabb tudományos szinten folytatja és az egyetemre felkészítő speciális iskola (5. §)”. A jogszabály megengedte azt is, hogy a gimnázium tanulmányi nyelve a tartományban beszélt nyelv legyen, és arra is volt lehetőség, hogy egyes lakosság esetén két nyelven oktassanak. Az állami gimnáziumok mellett a törvény elismerte az egyházi gimnáziumok működését is. A gimnáziumi tantárgy volt a vallás, a nyelvek (latin, görög, anyanyelv, a tartományban használt nyelvek az intézmény nyelve mellett), a német, egyéb élő nyelvek (francia, angol stb.), a történelem, a földrajz, a matematika, a természetrajz, a fizika, a filozófiai alapelemek, a szépírás, a rajz, az ének és a gimnasztika. Fontos előrelépés volt, hogy a jogszabály 66. §-ának 5. pontja előírta, hogy az iskolának a tanulók előmeneteléről a tanulók szüleinek be kell számolnia félévente. Ezentúl: „a tanárok [...], jelesül az osztályfőnök és az igazgató a szülők ilyen kívánságait mindig a legnagyobb készséggel fogadják, s teljesítését tekintsék kötelességüknek”. Az *Entwurf* érettségi vizsgája volt a belépő az egyetemre. Az írásbeli vizsga zárthelyi dolgozatokból állt, ennek része volt az 5 óra fogalmazás anyanyelven, 2 óra fordítás latinból, 3 óra fordítás görögből, 3 óra fordítás latin nyelvre, és a 4 órás matematikadolgozat. A szóbeli vizsgán anyanyelvi irodalomból, latin nyelv- és irodalomból, görög nyelv- és irodalomból, történelemből, földrajzból, matematikából, természetrajzból, fizikából és esetleg egy második élő idegen nyelvből kellett számot adni. A 91. § rendelkezett arról is, hogy az általános műveltséget csak olyan tanár közvetíthet, aki maga is rendelkezik azzal, így csak az taníthatott gim-

¹ MÉSZÁROS István, NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*, Bp., Osiris, 2002, 451–454.

náziumban, aki a megfelelő tanárképesítő vizsgát letette. A gimnáziumokban 12 tanárt kellett alkalmazni, akik legfeljebb heti 20 órát taníthattak. Az igazgató óraszámra 8–10 volt. Érdekes a vallásstanárokkal kapcsolatos megjegyzés (92. § 4. pont), amely szerint „kívánatos, hogy a vallásoktatás ne maradjon mind a nyolc éven át egy kézben, mind az oktatásra való képesség különbözősége miatt, – amit a fő-, illetve algimnázium igényel –, mint pedig azért, mert bizonyos határok között a tanárok váltása a tanulókat védi a kifáradástól”.²

A szaktanári rendszer kiépítése, a középiskolai intézményhálózat modernizálása még évtizedeket vett igénybe. A törvény haszna elsősorban az volt, hogy a megváltozott igényekhez igazodó, a kiépülő polgári állam számára hasznos, sokoldalú szakembereket képző rendszer irányába indultak el a korábbi klasszikus műveltséget adó középiskolák.

A professzori iskola

A város újratelepülésével (1711) a református gyülekezet is megalakult, majd legkésőbb 1716-tól kezdve már Debrecenből érkezett tanító működött a békési iskolában, amely a mai zeneiskola helyén állhatott.³ A református iskola történetének 1711 és 1796 közötti időszakáról keveset tudunk. Ismerjük a rektorok neveit, a javadalmakról is van összeírás, de a tanulók névsorát, a felszerelést, az alkalmazott módszert, a használt tankönyveket nem. A tanítás nyelve a latin volt. 1757-ből van egy adatunk: a praceptor által tanított két elemi osztályon kívül négy „deák” osztályt tanított a rektor. Az iskola fenntartását a község viselte. 1798-ban a tanulók nagy része tanult latint, a többiek csak magyart, de a latinon és a hittanon kívül egyéb ismereteket is elsajátíthattak. Békésen sokáig fennmaradt a tanárok elnevezése: a negyedik osztályt tanítót rektornak, a harmadikosok tanítóját korrektornak nevezték.⁴

1839-ben került ismét Békésre Hajnal Ábel, aki már szolgált az iskola rektoraként. A presbitérium 1838. április 1-jén tartott jegyzőkönyve szerint őt akarták tanárnak meghívni, mert nagyon elégedettek voltak a korábbi mun-

² *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve: (Organisationsentwurf) = Neveléstörténet szöveggyűjtemény*, szerk. MÉSZÁROS István, NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, Bp., Osiris, 2003, 441–454.

³ S. TURCSÁNYI Ildikó, *A 460 éves békési gimnázium nagy korszakai = Magvetés Református Konferencia: Előadások 2008–2017*, szerk. MUCSI András, Békés, Békési Református Egyházközség, 2017, 163.

⁴ DURKÓ Antal, *A békési református reálgimnázium története = A Békési Ref. Reálgimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről*, összeáll. BOZZAI Gyula, Békés, Petőfi Ny., 1935, 9–11.

kájával.⁵ Az állandó professzori állás mellett lelkészi állást is ajánlottak neki. Hajnal Ábel nem volt ugyan békési, de a felesége Sipos József tiszteletes lánya volt. Hajnal Debrecenben tanult jogot és teológiát, majd 1831-től Békésen volt rektor. Jénában, Lipcsében és Halléban is tanult. 1839-ben Békésen ismét elvállalta a professzori állást, bár a makóiak is mindent megtettek annak érdekében, hogy ott maradjon náluk.⁶

⁵ „[...] közös óhajtás lett, hogy ezentúl a tanítói hivatalok fiúiskoláinkban is állandó láb-
ra állíttatnának s a tanítók az eddigi divatozó szokás szerint a változásnak ne lennének
alávetve. Noha azonban közös volna az a kívánság, hogy általjában oskolánk minden
egy tanítói, kik minden idejeket, igyekezeteket ezen célra szenteltek fel állandók le-
hetnének: mindazáltal egyedül abban tétett határozat, hogy midőn oskolánk mostani
érdemteljes rektora ideje eltelne, a rektor helyében állandó professor hozasson, kinek
a majdan meghatározandó tanulmányok taníttatásán kívül kötelessége leend a többi
tanítókra is felügyelni s egyszóval oskoláink virágoztatására a körében eső kötelességet
pontosan teljesíteni. A professori fizetés ugyan most meg nem határoztatik, mindazon-
által a majdan meghivandó individuum biztosítatik a felől, hogy fizetése a mostani
rektori fizetésnél, ha több nem is, de kevesebb semmi esetre sem leend, szinte a tisztes-
séges kvártélyról is biztosítatik, addig is míg az állandó professori lak megépül. Ezen
határozat folytában a most érintett állandó professori hivatalra több presbyterialis ér-
demes tagok által Tiszt. Tud. Hajnal Ábel úr, makói rendes professor ajánltatván: te-
kintve egy részt azon érdemekre, melyeket a megnevezett tisztelt professor úr, ekklézsi-
ánk kebelében töltött rektorsága ideje alatt, mind a tanítói pályán kitüntetett ügyessége
által, mind jeles társasági magaal alkalmazása által, magának szerzett, másrészt tekintve
azon buzgó igyekezetre s szorgalomra, mely által most is egy nevezetes oskolát dicsé-
retesen vezérel és virágoztat, ezen ajánlat, nemhogy csak egyetlen egy ellenmondóra
talált volna, sőt egylelkű megegyezéssel a közös öröm kitörésével elhatároztatott, hogy
az érintett hivatalra tiszt. professor úr hívasson meg s kérettessen meg, hogy a benne
helyezett bizodalmat meg ne vesse. [...] azon esetre, ha tisztelt professor úr érintett
hivatalt szives leend elfogadni (a mostani T. T. predikátor urak előítélete nélkül legyen
mondva) az első nyílással, ha kívánja, a predikátori hivatallal megtiszteltetik, s ezennel
biztosítatik.” Lásd: *Jegyzőkönyv a békési helvét hitvallású ev. ref. egyház presbité-
riuma 1838. április 1-jén tartott üléséről*. Békési Református Egyházközség irattára,
XIX. századi presbitériumi iratok.

⁶ Hajnal Ábel „Sipos József lelkipásztorhoz igen közel állott, a mennyiben annak leányát
birta nőül és nagyon valószínű, hogy az iránta érzett tiszteletet és rokonszenvet fokozta
a presbyterium tagjaiban az egyház idősb lelkipásztorával való ezen összeköttetése. De
hogy a tisztelet a makói iskolának és az iskola professorának hírnevén, a rokonszenv
pedig a Békésen harmadfél évet töltött ifjura való visszaemlékezésén alapult, semmi
sem bizonyíthatja inkább, mint az a 40 év, mely alatt Hajnal Ábel, mint a békési hely.
hitv. egyház lelkipásztora élt és munkált. [...] mikor a makóiak megtudták békési pro-
fessorrá lett elválasztatását, egyesek adakozás utján 2/4 telek földet szándékoztak ré-
szére vásárolni s egy makói polgár szintén 2/4 telek föld használatát ajánlotta fel neki,
ha tovább is városukban marad s midőn azt a kijelentést vették tőle, hogy adott szava
köti a békésiek ajánlatának elfogadásához, a makói helv. hitv. egyház elöljárósága az-
zal a kérelemmel kereste meg a békési presbyteriumot, hogy mentse fel a kedvelt férfiut
adott szava alól!” Vö.: SÉLLEI Péter, *A békési ev. ref. gymnasium története = A Békési
Evang. Reform. VI. osztályú gymnasium 1895/6. évi értesítője*, közli OSVÁTH Ferenc,
Békés, Povázsay László, 1896, 12.

Professzori működésében kettős célt tűzött ki maga elé: egyfelől, amennyire lehetséges volt, a harmadik és negyedik nemzeti iskolában tanított reáltárgyak oktatását szerette volna fejleszteni, másrészt az utolsó években szünetelő gimnáziumi osztályokat is vissza akarta állítani.⁷ Apósa halála után őt választotta meg lelkésznek a gyülekezet, s a kegyeleti év letelte után, 1842-ben iktatták be hivatalába.⁸ Mindjárt a beiktatása utáni első évében sikerült elérnie, hogy a birtokarányos adózást és a szabad iskolázást életbe léptessék Békésen. A nemesség ekkor még adómentes volt, így ez nagy előrelépésnek számított, és így a református egyházon belül gesztust gyakoroltak a reformeszmék követői felé. Addig az egész város ifjai a mai főtéri iskolába jártak. A lelkész elérte, hogy a presbitérium az első- és másodéves fiúknak három városrészben (tizedben) iskolát állítsanak fel. 1842-ben Bakó Lajos városi jegyző kezdeményezésére Hajnal Ábel és Elekes András lelkészek megnyitották az első óvodát is Békésen. Három évvel később gróf Wenckheim József Antal földesúr az addigi temetőkhöz 70 hold földet, gyümölcsöskertnek 10 holdat, füzesnek 10 holdat ajándékozott.⁹

Hajnal Ábel szakított a rektori intézménnyel, és az iskolát „professzori” iskolává fejlesztette. Hajnal és Elekes András már 1840-ben igyekeztek megfelelő professzort megtalálni, aki tovább tudja vinni a megkezdett reformokat. A debreceni kollégium rektora Demeter József papjelöltet ajánlotta, akinek a megválasztását az esperes is megerősítette. 1841. január 31-én Demetert

⁷ SÉLLEI, *i. m.*, 13–14.

⁸ Hajnal kezdeményezésére alakult meg 1840-ben a Békési Olvasó Társaság (később: Kaszinó), melynek keretében a Zenepártoló Egylet is működött. A városban az olvasóköri tagjai értesültek elsőként a Pesti Hírlapból az 1848. március 15-i pesti eseményekről. Hajnal a szabadságharc idején adakozásra és a haza védelmére buzdította a híveit, a harcokban személyesen is részt vett. A szabadságharc leverése után elérte, hogy ismét engedélyezzék a Békési Olvasó Társaság működését. 1852-ben a kezdeményezésére felújították a templomot, 1872-ben orgonát épített a gyülekezet. 1858-ban a Békés-Bánáti Református Egyházmegye aljegyzőjévé, 1862-ben esperesévé választották, a tisztséget 1876-ig töltötte be. Támogatta őt a környék földesura, gróf Wenckheim József Antal. Az 1842. évi alapításától a munkatársa volt a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapnak, írt a Pesti Naplóba, a Magyar Protestáns Figyelmezőbe, a Protestáns Figyelőbe, az Evangéliumi Protestáns Lapba. Egy prédikációját az *Egyházi beszédekben* (Pest, 1845) is leközölték. Jó barátságban volt Arany Jánossal, Albert fia egy időben Aranynál volt kosztos diák. Albert és István fia orvos lett, Antal mérnök, Elek lelkész. 1868-ban a Ferenc József-rend lovagkeresztjével ismerték el a munkásságát. 1874-től a Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat tagja volt. Az 1882-ben bekövetkezett halála után hat évvel készült róla Jantyik Mátyás festménye. Lásd: S. TURCSÁNYI Ildikó, *Hajnal Ábel emlékezete = Békési Újság Kalendárium*, 2012, szerk. SZEGFŰ Katalin, Békés, Családért Alapítvány, 2011, 92–95.

⁹ TÓTH Julianna, *A Békési Református Gyülekezet küzdelmes évszázadai: A békési református gyülekezet története a kezdetektől 1948-ig*, Békés, Békés Város Önkormányzata, 2002, 38–42.

meghívták professzornak.¹⁰ Az 1841/42. tanévben 29 nemzeti iskolásból 23 tanult latin nyelvet is, a syntaxista osztályból 5, a veteranus sytanxista osztályból 4, a grammatista osztályból 23. Az egyház vezetői és az új profeszszor között ígéretes együttműködés kínálkozott, Demeter mégis lemondott az állásáról az alá- és fölrendeltség értelmezésében kialakult vita miatt. A professzor az egyházmegyei visitatio alkalmával bepanaszolta a lelkészetet, mire a bizalom megszűnt, és mennie kellett.¹¹

1842-ben Kis Károly, 1845-ben Keresztesi József lett a rektor. Ők az elemi (nemzeti) iskolában jól forgolódtak, de a középiskolából alig maradt valami. 1846-ban már nem is jelölték a névsorban, hogy ki tanult latint. 1846-ban Hajnal Ábel Ladányi Áront nyerte meg magántanítónak, aki latint és németet tanított a magasabb iskolába készülőknek. Az esperes kérte, hogy a latint és a németet külön osztályban, külön tanító oktassa, és a presbitérium külön tanszéket állított fel erre a célra. Ladányi Áront 1847-ben a presbitérium konrektornak is megválasztotta, nyelvtanárnak Gere Ferencet hívták meg. A fejlődési szakasz végén már hat állandó tanára volt az iskolának. A kollégiumban a rektor, a konrektor és a gimnáziumi pályára készülők külön osztálya lett elhelyezve. A tananyagban egyre több reáltudomány kapott helyet.¹²

Az iskola ügyét Hajnal Ábel mindig a szíven viselte. A célja az volt, hogy a tanintézetet reálgimnáziummá minősítsék át. Megkövetelte a modern és alapos tudás elsajátítását. A nádfedeles földszintes épület helyére egy modernebb, egyemeletes iskola építését szorgalmazta a község főterén. Gróf Wenckheim József Antal 1838-ban 300 holdnyi birtokrészének háromévi jövedelmét ajánlotta fel az új épület költségeihez. Békés vezetői és lakói is

¹⁰ A meghívólevél szerint az iskolában „fő tanítani valók leendnek honi nyelven azon tudományok, melyek egy jó, hasznos s művelt polgárnak a társas életben nélkülözhetetlenek, melyek közé számítjuk a hittudományon kívül az u.n. reáltudományokat: formák s illetőleg mathesis, természet-, gazdaság-, mesterségtudomány, fűvészet, stb., melyekre nézve tiszt. prédikátor urak, mint iskolai főfelügyelők, részint utasítást, részint segédkezet nyújtanának. Mivel pedig iskolánkat [...] idővel gymnasialis karra szándékozunk emelni, a latin nyelv is, mint a melyet emelkedő honi literaturánk mellett is, honfinak a felébb emelkedhetésre még sok ideig szükségesnek vélünk, mellékesen ugyan, de a keze alatt levő gyermekek közül mindenkinek tanítandó leend [...]. [P]rofessorunk a helybeni iskolai főfelügyelőkkel, a tiszt. prédikátor urakkal egyetértőleg határozandja el minden iskolai év kezdetével a tanítani valókat. Mivel professorunk keze alá az évenként elébbvitel – promotio – által, tanítványok az alsóbb iskolákból kerülnek, ezen alsóbb iskolákra, s illetőleg az azokban tanítók erkölcsi viselete s czélszerű s okos tanításuk módjaira, a gyermekekkel szelid bánásra, legközelebb Tiszt. úr hivatalos kötelességében fog állani felügyelni, a nagyobb kihágások, az előre tett bejelentés mellett, tiszt. prédikátor urak s az előjáróság tudtával s befolyásával levén mindenkor elintézendők.” Közli: SÉLLEI, *i. m.*, 17–18.

¹¹ SÉLLEI, *i. m.*, 21–22.

¹² SÉLLEI, *i. m.*, 23–26.

az ügy mellé álltak. 1842-ben megkezdték az építkezéshez a téglák égetését, 1844–1846-ban felépült az új zsindeletetűs középiskola. A békési iskolának továbbra is a Debreceni Kollégium volt az anyaiskolája, erre utal a békési közbeszéd elnevezése is az épületre: „kollégium”. A földszinten helyezték el az elemi iskolai tagozat osztályait, a gimnazisták az emeleten tanultak. Az épületben helyet kapott az egyház tanácsterme és levéltára, a gondnoki hivatal és az igazgatói szoba is. 1845-ből rendelkezésre áll a rektorok és korrektorok fizetéséről szóló dokumentum, pénzben és természetben kapták meg a járandóságukat.¹³ A „kollégiumnak” nevezett épületben folyt fél évszázadig a gimnáziumi oktatás, majd a református elemi iskolai osztályok tanultak itt. Az 1948. évi államosítás után a 3. számú általános iskola működött benne.¹⁴

Hajnal Ábel iskolája a szabadságharc bukása után a megszűnés szélére került. 1852-ben már csak 45 tanulója volt. A kormány felszólította az egyházat, hogy az *Entwurf* szerint alakítsák át az intézményt, mert ha nem, akkor elveszíti a nyilvánossági jogát. A fenntartó presbitérium úgy döntött, hogy magániskolát tartanak fenn, de a debreceni anyaintézmény tanítási programját szorosán követik. Gere Ferencet 1854 októberében Nagyszalonta lelkészévé választották, így a professzori hivatalban Szabó Gábor lelkész lett az utódja. Őt a tanári pálya nem vonzotta, az iskola tovább csúszott lefelé a lejtűn. 1858-ban már csak nyolc tanulója volt a gimnáziumi tagozatnak. Amikor Szabót megválasztották dévaványai lelkésznek, a professzori állást nem töltötték be,¹⁵ mert Hajnal komolyabb iskolává szeretne volna fejleszteni az intézményt. A „gymnasiumot, mint intézményt, szeretne és Békésre nézve nélkülözhetetlennek tartotta, de a gymnasiumi tantárgyak tanítását oly ismeretek nyújtásával kívánta kezdetűl fogva egybekapcsolni, a melyeket a mellett, hogy bizonyos foki műveltséget adtak, az életben való boldogulhatásra általában szükségesnek vélték. Ezt a célűt a professzori iskola alig, hogy megközelítette.”¹⁶ A professzori iskola jelentősége Séllei Péter szerint az volt, hogy „azoknak a tanulóknak, a kik tudományos pályára kívántak lépni, elégséges alapot adott a tovább haladásra. Azokat, a kik benne végezték tanulói pályájokat, ismeretekben gazdagabbakká, szívben lélekben nemesebbé tette, így tényezőként működött közre városunk társadalma értelmi és erkölcsi színvonalának emelésében. És – a mi talán a legfűbb – ébren tartotta

¹³ A rektor fizetése: készpénz 200 pengű forint, 20 köbűl búza, 20 köbűl árpa, 5/8 szántűfűld. A konrektoré: készpénz 100 pengű forint, 20 köbűl búza, 20 köbűl árpa, 4/8 szántűfűld. A fiűiskolai tanár fizetése: készpénz 60 pengű forint, 15 köbűl búza, 15 köbűl árpa, 4/8 szántűfűld. A leánytanítűkű: készpénz 80 pengű forint, 20 köbűl búza, 20 köbűl árpa, 5/8 szántűfűld. Vű.: TűTH, *i. m.*, 42.

¹⁴ S. TURCSÁNYI, *i. m.*, 164–165.

¹⁵ SÉLLEI, *i. m.*, 28–41.

¹⁶ SÉLLEI, *i. m.*, 41–42.

városunk közönségében a mivelődés szükségének érzetét és a békési helv. hitv. egyház kulturális hivatásának tudatát.”¹⁷

1859-ben megkötötték Békésen a legelőfelosztási egyezséget, és a református egyház is kapott egy nagyobb birtokot a felekezeti hovatartozástól függetlenül működő iskola fenntartására.¹⁸ E tekintetben az egyezség 3. pontja fontos számunkra, amely így szól:

„Egy, lehetőleg mielőbb felállítandó s minden hitfelekezeti különbség nélkül s különösen helybeliek által szabadon és díjmentesen látogatható al-reáliskola javadalmára, örökre és megmásíthatatlan és elidegeníthetetlen alapítványkép adományoztatik az alábbi 6. pont alatt kijelölt helyen (az u.n. Kázmánytól Maró felé terjedő tájon) 300 azaz háromszáz osztályozott hold, mégpedig oly módon, hogy mivel az intézet felállításához a helybeli helvét hitvallású protestáns egyház nevezetes erőkkal, u.m. alkalmas iskolai helyiség és két oktatói állomás díjazásával járul: ez intézet létrehozása, fenntartása, gazdasági és belügyeinek célirányos elintézése körüli rendelkezés jogával ugyanezen helvét hitvallású egyház bíztatik meg és ruháztatik fel, azzal a kikötéssel, hogy azt a vallásórák ehhezképesti helyes beosztása mellett minden hitfelekezeti növendékek számára helybelieknek díjmentesen nyitva tartani köteles legyen.”¹⁹

Az egyezség által az egyház szabad kezét kapott az alreáliskola tárgyainak rendezésére. A gimnáziumi és az „életre való” tárgyakat egy intézményben, a reálgimnáziumon belül tanították.²⁰ A népiskolák ügyét is szíven viselte a lelkipásztor. Minden városi kerületben épült 1 tantermes kisiskola, ezenkívül pedig a rosszerdei szórványban is 1 tanterem, ahol fiúk és lányok együtt tanultak. 1863-ra készült el a felső leányiskola, amelyben varrószoza és rizsdaráló is volt. Ekkor egyházunk 14 iskolai épülettel és 20 tanteremmel rendelkezett.²¹ Hajnal Ábelt pedig a legnagyobb békési lelkészek között tarthatjuk számon.²²

¹⁷ SÉLLEI, *i. m.*, 41.

¹⁸ S. TURCSÁNYI, *i. m.*, 165–166.

¹⁹ Idézi: DURKÓ, *A békési református reálgimnázium...*, *i. m.*, 13.

²⁰ *Uo.*

²¹ TÓTH, *i. m.*, 50.

²² A főtéri parókia falán emléktábla őrzi az emlékét, a Petőfi utcai alsó tagozaton pedig a közösségi terem az ő nevét viseli. Családi sírboltja a Rózsa temetőben, a főúton található. Életére lásd: SAS Hajnalka, *Hajnal Ábel élete és munkássága, különös tekintettel a Békés városában töltött éveire*, (Szakdolgozat), Sárospatak, SRTA, 2015.

Az önálló békési középiskola indulása

Amikor már minden adott volt a reálgimnázium felállításához, a presbitérium kiírta az igazgatói pályázatot 1861-ben. A választás Gonda László keresztúri lelkészre esett, aki elvállalta a megbízást. Gonda 1831-ben született Olaszliszkán. Sárospatakon tanult, a szünetekben a környékbeli településeken adott órákat. 1848-ban a gyenge fizikuma miatt a családja kívánságára nem állt be katonának, de a szabadság elkötelezett híve volt. Miskolcon fejezte be tanulmányait. 1850-ben Debrecenbe került, a nagybátyjához, az ottani Kollégiumban jogot és teológiát tanult. A racionalista eszmék támogatója lett, franciául és németül is jól tudott. 1854-ben lelkészi vizsgát tett, majd Debrecenben, később Máramaroszigeten lett tanár. Már ekkor is nagyon érdekelték a természettudományok. Sokat olvasott, fordított, az irodalomnak élt. 1861-ben megválasztották a békési iskola vezetőjének.²³

Gondának a három osztállyal és 25 tanulóval működő magániskolából hatosztályos reálgimnáziumot kellett fejlesztenie, ennek megfelelő tantervvel. Hajnal Ábel elfogadta, hogy a tantárgyak többségét ugyan egy tanár tanítja, de kikötötte, hogy Gonda, amely tantárgyakhoz speciális ismeret és gyakorlás szükséges, szaktanárokat szerezzen. Hajnal mindenekelőtt a német nyelvet, valamint a rajzot akarta meghonosítani az iskolában, de a fejlesztésre rengeteg pénzre volt szükség. Mivel a rajznak elsősorban a mesteremberek vehetik hasznát, a helyi céheket kérte fel arra, hogy adakozzanak a nemes célra. Mivel felismerte, hogy nem fog összejönni a szükséges pénz, ezért azt indítványozta a presbitériumnak, hogy a rajztanárságot kössék össze az orgonista állással. 1862-ben meg is nyerték második tanárnak Szegedi Károly fűzesgyarmati rektort, aki a gyakorlati oktatás terén kiváló eredménnyel működött.

Az 1862/63-as tanévre Gonda László lelkiismeretes munkájának hála, már háromszor annyian iratkoztak be, mint az előző tanév kezdetén. Az első osztályban negyvenen (9 vidéki), a másodikba tizenkilencen (3 vidéki), a harmadikba tízen (4 vidéki), a negyedikbe négyen. Mivel két tanár volt, lehetetlen volt az osztályokra bontás, így több tantárgyat egyszerre tanultak a diákok. A tanári munka súlypontja a házi feladat ellenőrzése volt.²⁴ Mivel számos pályázat érkezett be a nevezett rajztanári állásra, de egyiket sem tartotta megfelelőnek a presbitérium, így a pályázatot meghosszabbították. 1864 elején Somodi József sárospataki teológust választották meg rajztanár-

²³ DARVAS Tibor, *A békési Szegedi Kis István Református Gimnázium története (1552–1987) = A Békési Szegedi Kis István Református Gimnázium története*, szerk. KATONA Gyula, Békés, Békési Református Egyházközség, 1996, 32–34.

²⁴ SÉLLEI, *i. m.*, 50–51.

nak. A rajzterem a kollégiumi rektori szoba lett. Somodi megérkezése után a tanári kari értekezletek is elkezdődtek. A tanárok időnként felolvasásokat is tartottak pedagógiai és didaktikai kérdésekről. Az első értekezleten elfogadták az iskolai rendszabályokat.²⁵

A tanárok gyakran váltották egymást. 1864-ben Somodi mondott le az állásáról, a helyére Clausnitzer Sándor temesvári tanárt választották meg, aki azonban nem tudott még jól magyarul. Megválasztásának feltétele az volt, hogy a magyar nyelvet megfelelően megtanulja. 1864 nyarán a presbitérium olyan határozatot hozott, hogy nem hirdetnek meg nyilvános tanári pályázatokat, hanem az állásokat meghívással töltik be. A temesvári tanár megválasztása kapcsán azt is kimondta a fenntartó testület, hogy ha egy tanár erkölcsé, modora, tanítási módszere nem megfelelő, akkor az állását megüresedettnek nyilvánítja. 1885-ig nem is hirdettek több állást, hanem minden üresedéskor meghívással éltek. Amikor a hatodik osztályt megnyitották, akkor az esperes által javasolt Gere Ferencet hívták meg, aki azonban nemet mondott a felkérésre. Helyette Vincze Sándor battonyai lelkész érkezett az iskolába. Vincze 12 éves tanári tapasztalattal rendelkezett, a tanügyi irodalom terén is jól ismerték, az Iskolai Lap című újságot is szerkesztette. A meghívást elfogadva, 1864. október 12-én, Clausnitzer Sándorral együtt mutatkozott be a templomban.

Az 1864/65-ös tanévre készen állt mind a hat osztály. Az iskola fejlődéséről nyomtatott dokumentumokból is tájékozódhatunk. Az 1864/65-ös tanév végén *Igazgató jelentést* adtak ki nyomtatásban. Az igazgató pozitív hangnemben ír a tanulói létszám növekedéséről. Az adott évben 130 diákja volt az iskolának, az első két osztályt Vincze Sándor, a III–IV. osztályt Szegedi Károly, az V–VI. osztályt Gonda László vezette osztályfőnökként. Clausnitzer a számára megállapított tárgyakat oktatta, Csiszár István rektor volt a hittan tanára, Kovács László konrektor pedig az éneket tanította. A testnevelés ugyan hiányzott, de volt szaktanár az építészettanra és a rajzra. Az egyházkerületben kijelölt könyveket használták az oktatás során, az iskolai könyvtár állománya 220 mű volt 300 kötetben. Létrehozták az Ifjúsági Olvasó Könyvtárat is, amelynek az első évben már 80 darabja volt. A természettudományi szertárak is szépen fejlődtek magánadományokból és egyéni gyűjtésből. Újszerű kezdeményezés volt, hogy a tanárok a diákjaik családjaikat évente egyszer meglátogatták.²⁶ 1865-ben elérkezettnek látták az időt, hogy kérvényezzék a nyilvánossági jogot a helytartótanácsnál. Válasz egyelőre nem érkezett, de a tanítást ez nem zavarta, mert a bizonyítványokat a Tiszántúli Református Egyházkerület minden iskolája érvényesnek ismerte

²⁵ SÉLLEI, *i. m.*, 55–57.

²⁶ *Igazgatói jelentés az 1864/1865. tanévről*, közli GONDA László, Békés, [s. n.], 1865.

el. 1866-ban, Szegedi Károly vezetése alatt már gyorsírást is tanulhattak a diákok, akik szép eredményeket értek el megyei és országos szinteken.²⁷

Ekkor állította fel Hajnal Ábel a tápintézetet, amely alapítványi támogatással 10–12 szegény sorsú gyerekről tudott gondoskodni.²⁸ Az anyagi alapot erre a 130 holdas vargahosszai egyházi föld javadalma jelentette. Ehhez helybeli és vidéki pénzintézetek adományai és a környező egyházközségek felajánlásai szolgáltattak még alapot. A gimnáziumi értesítőkből tudjuk, hogy éveken át segítettek helyi adományozók. Az 1881/82-es tanévben Hajnal István és neje 20 forinttal, a békési népbank 50 forinttal, T. Buzás Lajos kaszaperi földbirtokos 10 forinttal, a temetkezési társulat 5 forinttal, további békési lakosok 60 forinttal támogatták a nemes célt. Ebből az összegből a tanévben három diákot élelmeztek. A következő tanévben Hajnal Ábel és neje 200 forintot adományozott a tápintézetnek. A békési népbank minden évben támogatta a tápintézetet.²⁹

Gonda László igazgató és a presbitérium között idővel elmérgesedett a viszony. Hajnal Ábel támogatta Gondát, de Séllei szerint Gonda nem ismerte az alföldi református iskolákban megszokott rendszert, mely szerint az egyháznak minden iskolát érintő ügyben döntő szava volt. A beiktatása alkalmával Hajnal meghívta Gondát a presbitérium üléseire, amely amúgy is nyílt üléseket tartott. A szigorúság híveként Hajnal rosszalta, hogy az igazgató a diákoknak nagy szabadságot engedett. 1863-ban már arra emlékeztette, hogy a vizsgaidőpontok megállapítása is a presbitérium feladata. Gonda érzékeny ember volt, nehezen tudta kezelni a helyzetet. A presbitérium továbbra is azt gondolta, hogy az iskola ügyeiben neki van döntő szava, Gonda és a tantsület viszont az iskola és az egyház teljes különválasztását szorgalmazta, és azt az álláspontot képviselte, hogy az iskolai ügyekben ők döntenek.³⁰ Gonda 1866. július 13-án elfogadtatta a tanári karral a *Memorandum* című írását, amelyet *Emlékirat a békési reálgimnázium ügyében* címmel az éves igazgatói jelentés is tartalmazott, és így nyomtatásban is olvasható volt. Gonda kérte, hogy az egyházközségi iskolai választmány (iskolaszék, később igazgatótanács) ülésére hívják meg a tanárokat, valamint azt, hogy az ülésekről készüljön jegyzőkönyv, és az iskolai választmány hatáskörét is határozzák

²⁷ A gyorsírás az 1866/67-es tanévben indult az iskolában. Szegedi Károly a három felső osztály növendékeit kezdte tanítani a Gabelsberger–Markovits-féle módszer szerint. Szegedi néhány év múlva lelkész lett, de a gyorsíróköri fennmaradt. 1875-ben Szegedi elnöke alatt gyorsírási társulat alakult. 1892 után Bányai István oktatta a gyorsírást. A Markovits Gyorsírókör 1905-ben alakult meg, vezető tanárai voltak Bayer Artur és Durkó Antal.

²⁸ S. TURCSÁNYI, *i. m.*, 166–167.

²⁹ Lásd: az 1882–1896 között kiadott gimnáziumi értesítőkből.

³⁰ Lásd: SÉLLEI, *i. m.*, 88.

meg. Kérte, hogy egy ötödik tanári állást is létesítsenek, valamint hogy ne legyen különálló vallástanár. Az I–IV. osztályoknak legyenek osztályfőnökei, az V–VI. osztályok pedig maradjanak együtt. Bízzák meg a tanári kart egy új tantervi javaslat kidolgozásával, amely a helyi igényeket is jobban figyelembe veszi. Sokkal nagyobb horderejű és húsbavágóbb kérdés volt, hogy az igazgatónak mi a pontos jogköre, valamint milyen jogai vannak a tanári karnak a presbitériummal, az iskolai választmánnyal és a lelkészi elnökkel szemben. Sajnálatosnak nevezte, hogy az elemi iskolák és a középiskola között nincs együttműködés. Szerinte kár végképp elhanyagolni a testi nevelést, mivel „ez nem a tanári kar mulasztási bűne, sőt nem is az iskolát fenntartó községé, melyről hinnünk kell, hogy megtenné a kellő intézkedéseket e részben is, ha figyelmeztetnék, egyenesen kimondva, azon hibás kormányzati rendszeré, melynél fogva az egyháznak úgy mint iskoláknak ügye oly hitvány papi egyedáruvá alázott helyzetben sínylődik”.³¹ Kemény mondat volt ez Gondától.

A presbitérium erre válaszul olyan döntést hozott, hogy az igazgató személyéről évente fognak dönteni (1867). Együttal az a határozat is született, hogy a 100 forint igazgatói tiszteletdíj a mindenkori igazgatót illeti, és a tanárok a megválasztásuk sorrendje szerint fogják viselni az igazgatói tisztséget. Hajnal Ábel ragaszkodott a reáljelleg erősítéséhez, valamint a debreceni tanterv szoros követéséhez. Gonda teljesen elkeseredett, mert az 1855-ös presbitériumi határozat értelmében a legkisebb iskolai ügyben is a presbitérium döntött. Gonda az iskolai rendszabályokat a presbitériumnak bemutatta, de nem kérte a jóváhagyásukat. 1867-ben a presbitérium megintette az igazgatót,³² majd 1868. február 16-án Asztalos István indítványára lemondására szólította fel Gondát.³³ A helyzetet az oldotta meg, hogy 1869-ben Békés város országgyűlési képviselőjévé választották.³⁴

Az egyház és az iskola gondját növelte, hogy a fenntartói (presbitériumi és igazgatótanácsi), valamint a tanári kari jogkörök nem voltak tisztázva, és a korszakban nem is született olyan egyházi felsőbb jogszabály, amely ezt rendezte volna. Az 1867/68-as tanévben kiderült, hogy a békési iskola tananyaga több ponton eltér a debreceni intézménytől, ezért szükségesnek látták, hogy egy ötödik békési tanszéket is létesítsenek. Ez Hajnal Ábel intézkedése nyomán rendeződött, aki Bán József teológust bízta meg az ötödik tanári állás betöltésével. Gonda után 1867–1868-ban Clausnitzer Sándor, 1868–1869-ben Vincze Sándor, 1869–1870-ben Bihari István, 1870–1871-

³¹ GONDA László, *Emlékirat*. SZKIRG iskolai könyvtár.

³² SÉLLEI, *i. m.*, 91–92.

³³ *Jegyzőkönyv a békési helvét hitvallású ev. ref. egyház presbitériuma 1868. február 16-án tartott üléséről*.

³⁴ DURKÓ Antal, *Békés község közoktatásügye: A református gimnázium = Uő., Békés nagyközség története*, Békés, Petőfi Ny., 1939, 149.

ben Szigeti Lajos, 1871–1872-ben Békési Gyula, 1872–1873-ban Elek Lajos, 1873–1874-ben Bokor Imre, 1874–1875-ben Vincze Sándor, 1875–1876-ban Bihari István, 1876–1877-ben Osváth Ferenc, 1877–1878-ban Rózsa Sándor, 1878–1879-ben Bokor Imre, 1879–1880-ban Török Gábor, 1880–1881-ben Séllei Péter, 1881 és 1885 között Török Gábor, 1885 és 1905 között pedig Osváth Ferenc töltötte be az igazgatói tisztséget.³⁵

Összefoglalás

Az Entwurf jelentős mérföldkő volt a magyar köznevelés történetében, a megváltozott világhoz alkalmazkodó középiskolai rendszer alapjait fektette le. Nem vonhatta ki magát a változások alól a református egyház iskolahálózata sem. A békési iskolaügy kezdetei a reformáció előtti időszakra nyúlnak vissza. A 18. századtól a Debreceni Református Kollégium partikulájaként működött az iskola. A békési intézménnyel párhuzamba állítható Mezőtúr református gimnáziumának története, amelynek eredetét szintén Szegedi Kis István munkásságához köti az emlékezet. Az ottani iskola 1855-ben megszűnt, és nem csekély áldozatok árán 1858-ban indult újra az oktatás. 1864-ben már hat évfolyamon folyt a munka. Békésen nem került sor a kapuk bezárására, mert az egyházközség bölcs és előrelátó lelkésze, Hajnal Ábel esperes megmentette az enyészettől, és 1861-ben önálló középiskolaként indult meg a tanítás a Kollégiumban. A saját iskola fenntartása tetemes költségbe került, így a református egyház mellett Békés mezőváros is komoly áldozatokat hozott az iskola megtartásáért.

³⁵ DURKÓ, *A békési református reálgimnázium...*, i. m., 16.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az *ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve: (Organisationsentwurf)* = *Neveléstörténet szöveggyűjtemény*, szerk. MÉSZÁROS István, NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, Bp., Osiris, 2003, 441–454.
- DANKÓ Imre, *A Kollégium partikularendszere = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988.
- DARVAS Tibor, *A békési Szegedi Kis István Református Gimnázium története (1552–1987) = A békési Szegedi Kis István Református Gimnázium története*, szerk. KATONA Gyula. Békés, Békési Református Egyházközség, 1996.
- DOBSZAY Tamás, *Magyarország kulturális élete a dualizmus idején = Magyarország története a 19. században*, szerk. GERGELY András, Bp., Osiris, 2003, 460–479.
- DURKÓ Antal, *A békési református reálgimnázium története = A Békési Ref. Reálgimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről*, összeáll. BOZZAI Gyula, Békés, Petőfi Ny., 1935, 3–32.
- DURKÓ Antal, *Békés község közoktatásiügye: A református gimnázium = Békés nagyközség története*, Békés, Petőfi Ny., 1939, 139–158.
- DURKÓ Antal, *Békés nagyközség története: Történeti és kulturális monográfia*, Békés, Petőfi Ny., 1939.
- GONDA László, *Emlékirat*. SZKIRG iskolai könyvtár.
- GYÓRI L. János, „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek világosító lámpása”: *A Debreceni Református Kollégium története*, 2. jav. kiad., Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2008.
- Igazgatói jelentés az 1864/1865. tanévről*, közli GONDA László, Békés, [s. n.], 1865.
- JUHÁSZ János, *A békési Szegedi Kis István Református Gimnázium története (1987–1996) = A békési Szegedi Kis István Református Gimnázium története*, szerk. KATONA Gyula, Békés, Békési Református Egyházközség, 1996.
- MÉSZÁROS István, NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*, Bp., Osiris, 2002.
- S. TURCSÁNYI Ildikó, *A 460 éves békési gimnázium nagy korszakai = Magvetés Református Konferencia: Előadások 2008–2017*, szerk. MUCSI András, Békés, Békési Református Egyházközség, 2017, 159–174.
- S. TURCSÁNYI Ildikó, *Hajnal Ábel emlékezete = Békési Újság Kalendárium*, 2012, szerk. SZEGFŰ Katalin, Békés, Családért Alapítvány, 2011, 92–95.
- SÉLLEI Péter, *A békési ev. ref. gymnasium története = A Békési Evang. Reform. VI. osztályú gymnasium 1895/6. évi értesítője*, közli OSVÁTH Ferenc, Békés, [s. n.], 1896, 3–128.
- SERES István, *Békés két pusztulása és két megülése*, Békés, Békés Városi Jantyik Mátyás Múzeum, 2016.
- TÓTH Julianna, *A Békési Református Gyülekezet küzdelmes évszázadai: A békési református gyülekezet története a kezdetektől 1948-ig*, Békés, Békés Város Önkormányzata, 2002.

Kovács Teofil

BALLAGI KÁROLY: EGY KÖZÉPISKOLAI NÉMETTANKÖNYVSZERZŐ A 19. SZÁZADBÓL

Bevezetés

A Debreceni Református Kollégium jelentős alföldi partikulája volt Kecskemét és Nagykőrös. Az utóbbi már a 17. században is bocsátott ki tanítókat Monorra, Tiszaföldvárra, Dömsödre, tehát bizonyos mértékig anyaiskola volt. Mindkét intézmény a Dunamelléki Református Egyházkerülethez tartozott, amely a többi kerülettől eltérően nem rendelkezett önálló kollégiummal, mint a Dunántúl (Pápa), a Tiszáninnen (Sárospatak) vagy a Tiszántúl (Debrecen). Amikor a saját kollégium iránti igény a 19. század első felében egyre erőteljesebben jelentkezett, Kecskemét és Nagykőrös között rivalizálás bontakozott ki.¹ Kecskemét református püspöki székhely, Nagykőrös a kerület legnépesebb egyházközsége volt.² Az anyaiskola létrehozása körüli harc végül úgy oldódott meg, hogy a kollégiumi tagozatokból a teológiát Pest, a jogi kart Kecskemét, a tanítóképzőt Nagykőrös kapta meg. A nagykőrösi tanítóképző anyagai alapjait a helyi egyházközség és az egyházkerület együttesen teremtette meg, azzal a céllal, hogy az egész Dunamelléki Református Egyházkerület számára képezzenek tanítókat.

A szabadságharc leverése komoly változásokat hozott a középiskolai oktatásban is. A korábbi hat- helyett a nyolcosztályos gimnázium követelménye azt jelentette, hogy sok iskola kénytelen volt négyosztályossá alakulni, mivel nem volt képes vállalni a nyolcosztályos képzés működtetésével járó

¹ OSVÁTH Ferenc, *A nagykőrösi református tanítóképző-intézet története*, 1, *Az intézet megalapításától a világháborúig (1839–1914)*, Nagykőrös, Nagykőrösi Református Tanítóképzőintézet, 1939, 19.

² *Uo.*, 61.

megnövekedett anyagi terheket. Nagykőrös is csak nehezen tudta fenntartani a nyolcosztályos gimnáziumát.

A tankönyvek használata ebben az időszakban a hazai oktatásban már elengedhetetlen volt, a külföldiek mellett hazai szerzők is megjelentek a szerzők között. Az alábbiakban Márton Józseffel és Ballagi Károllyal, valamint a tankönyveikkel foglalkozunk.

A középiskolai németoktatás kezdetei

A német nyelv tanulása először természetes közegben, cseregyerekrendszerben és német szóra való járásban valósult meg, amely egészen a 20. századig élt tovább. Az intézményesülés később következett be. Volt, hogy a két rendszer kiegészítette egymást. Míg az anyanyelvi közegben a nyelv gyorsabb elsajátítására volt lehetőség, addig az iskolai keretek alaposabb nyelvtani tudást adtak.

A hazai középiskolai németoktatás kezdetei a 18. századra nyúlnak vissza. Mihalovicsné Lengyel Alojzia szerint a németet 1750-ben vették be a gimnáziumi tantárgyak közé.³ A modern nyelvek nemzeti nyelvek voltak, közvetítő szerepet tölthettek be nemcsak irodalmi területen, hanem a társas érintkezésben is.⁴

A modern nyelvek tanulásában modellként szolgált a latin oktatása. A latintanulásban jelentős szerep jutott a nyelvtannak, az írott szövegek tanulmányozásának, fordításának, amit a modern nyelvek oktatásánál is átvettek. Nyugat-Európában a 17. század közepe táján vonult be az iskolába és lett tantárggyá a modern nyelv,⁵ hazánkban a 18–19. században vált gyakorlattá. A német itthon az elnyomó Habsburgok nyelve volt, amelynek térnyerését nem nézte mindenki jó szemmel, ugyanakkor az oktatásban, a társadalmi érintkezésben, az iparban és a kereskedelemben hasznos volt az ismerete. Emiatt alakult ki (már jóval a tárgyalt korszak előtt) természetes módon a német szóra járás. Az ipari forradalom hatásait magáévá tevő 19. században már megkerülhetetlenné vált a német elsajátítása a tudományos élet számos területén is. Így az ellenérzéssel szemben számos érv szólt a német nyelv oktatása mellett, amelyet néha az állam szorgalmazott, máskor a józan belátás hozta előtérbe.⁶

³ MIHALOVICSNÉ LENGYEL Alojzia, *Gimnáziumi németnyelv-oktatásunk történetének két évszázada (1750–1950)*, Pécs, PTE BTK, 2001, 1.

⁴ *Uo.*, 4.

⁵ *Uo.*, 5.

⁶ KOVÁCS Teofil, *A német nyelv oktatásának története 1948-ig = A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma (1850–2010)*, szerk. GYÖRI L. János, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 413.

I. A kutatás témája

Az 1848–49-es szabadságharc leverése után az új kultúrpolitika az oktatási intézményeket is nagymértékben érintette. A magyar középiskolák életében az *Entwurf*ként ismert osztrák oktatásügyi rendelet szabályozta az oktatás kereteit és részleteit.⁷

Az *Entwurf* megfelelt a modern oktatás követelményeinek. Megtalálható volt benne a tantervi szabályozás, a kötelező tankönyvhasználat, a tanárok képezésének rögzítése, állandó tanárok alkalmazása, az osztályfőnöki és szaktanári rendszer, az értesítők bevezetése (amelyek ma elsőrangú iskola-történeti források). Az *Entwurf* eredménye volt, hogy a korábbi hatosztályos gimnáziumokat sok esetben nyolcosztályossá szervezték át.⁸

A nyelvek aránya az újraszervezett gimnáziumi oktatásban a következőképpen alakult. A német nyelv körüli harcok idején az erőteljesen humanisztikus képzésben valamennyi tantárgy óraszámát tekintve a latin nyelv dominanciája 25%-kal továbbra is megmaradt. A német ezt még a számára legkedvezőbb években sem tudta elérni, pedig ekkor már a latinórak számához viszonyítva 62%-ot kapott. Ha a görögöt vesszük összehasonlítási alappul, akkor valamivel kiegyensúlyozottabb a helyzet, a két tantárgy csaknem azonos súlyú volt az oktatásban.⁹

Nemcsak a gimnáziumban oktatott nyelvek egymáshoz való aránya érdekes, hanem az is, hogy milyen könyvekből, mit és hogyan tanítottak. Korábban az egyes intézmények maguk döntöttek a tanításhoz használt könyvekről, az *Entwurf* ezzel szemben a tankönyveket hivatali engedélyhez kötötte. A gimnáziumok igazgatósága köteles volt felküldeni a minisztériumba minden jóváhagyandó tan- és olvasókönyv teljes és pontos listáját a tanév végén, amelyeket a következő tanévben használni kívánt.¹⁰ Tehát nem ugyanaz a tankönyv lett volna minden iskolában használatba véve. Az engedélyeztetés mellett ez némi mozgásteret jelentett az intézményeknek. A gimnáziumi értesítőekben szereplő tankönyvek pontos beazonosítása nem mindig egyértelmű, hiszen nincsenek feltüntetve a teljes bibliográfiai adatok.

Az *Entwurf* bevezetéséig sok helyen Márton József *Német grammatikáját* használhatták.¹¹ Fontosságára jellemző volt, hogy:

⁷ Uo., 414.

⁸ Bővebben lásd: ZIBOLEN Endre, *Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyar gimnázium*, Bp., OPI, 1990 (A Tantervelmélet Forrásai, 12).

⁹ KOVÁCS Teofil, *A német nyelv oktatása a Debreceni Református Kollégiumban (1769–1860)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi K., 2008, 188–189.

¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I.I.c.17. (A továbbiakban: TtREL).

¹¹ MÁRTON József, *Német grammatika*, Kassa, Landerer, 1799.

„A német tankönyvnek ezidőtájt magától értetődően Márton Józsefét tartották, arra – többek között – Tóth Béla egyik anekdotakincs-köte-téből kerül elénk véletlenül egy bizonyíték. Biró Jánosnak [helyesebben: Istvánnak!], a debreceni kollégium lunátikus növendékének 1834–35 évi holdkóros állapotát, holdtöltei viselkedését rajzolja meg a mesélő-kedvű szerző. Az öntudatlanság egyik tanúságát így nyújtja: „más alkalommal Márton József német gramatikájából Höltinek a Holdhoz írt szép német versét szavalgatta, miről éber fővel nem volt tudomása s alig is értette”.¹²

Az élő nyelvek tanítására egyre nagyobb hangsúlyt fektettek. A tanítási mód-szerek tekintetében követték a latinos grammatizálást, önkéntelenül adódott az ott bevált tanmód átvétele. A nyelvtant és a fordítást középpontba állító módszert a 18. század végén és a 19. század elején hozták létre a modern élő nyelvek, a német, a francia és az angol tanítására, a latin és görög nyelv okta-tásának tapasztalatai alapján. Azonban ez nem jelenti azt, hogy a tárgyalan-dó tankönyvek szerzői nem éltek volna változtatással, de hamar felismerték a nyelvtan- és fordításcentrikus szemlélet korlátait.¹³ Az a módszer, miszerint a nyelvekkel együtt a diákok a nyelvekbe foglalt tudományokat is tanulják, nem új, a magyar pedagógiában már Apáczai Csere Jánosnál is megjelent,¹⁴ és ezt a későbbi korok tankönyvírói is alkalmazták.

2. Sinka Sándor és Gyöngyösy László véleménye a németoktatásról

A bemutatandó némettankönyveknek a korban való elhelyezését segíti a kö-vetkező két vélemény. 1889 januárjában több alkalommal is foglalkoztak a *Debreceni Protestáns Lap* oldalain a németoktatás helyzetével. Először a Kollégium némettanára, Sinka Sándor¹⁵ tollából jelent meg egy kétrészes cikk *A gymnasium és a német nyelv* címmel. A bevezetőben arra emlékeztetett,

¹² MIKÓ Pálné, *Márton István és Márton József munkásságáról: (A magyarországi német nyelvtanítás kezdete)*, Bp., ELTE, 1983, 48–49.

¹³ Hans HUNFELD, Gerhard NEUNER, *Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts*, Berlin, Langenscheidt, 1992, 19.

¹⁴ LAKATOS Géza, *A francia nyelvtanítás multja hazánkban*, Bp., Sárkány, 1934, 79.

¹⁵ Az *ó-klasszikai iskola tollharcza* című székfoglaló beszédét 1885. január 4-án tartotta Debrecenben, mint a magyar és német nyelvi tanszékre megválasztott tanár. Lásd: *A Debreczeni ref. főgymnasium értesítője az 1884–85. iskolai évről*, Debrecen, Városi Könyvnyomda, 1885, 11–34.

hogy néhány évvel azelőtt konventi szinten foglalkoztak a német nyelv kötelezővé tételével változó óraszámokban a gimnáziumok III–VIII. osztályaiban – a hat évfolyamon –, összesen heti 18 órában. Az állami tanterv készítői is ugyanennyi órát adtak a német tanítására,¹⁶ megjegyezve, hogy a gimnázium fő célját a nemzeti és a klasszikus nyelvek tanulásával lehet elérni, s a reál-tárgyak gyarapodása mellett több idő a németre nem juthat. Sinka inkább a hatékonyságot vizsgálta. Szerinte gyakorlati módszerrel és a helyi adottságokat figyelembe vevő helyi tantervekkel lehetne fokozni a tanítás eredményességét. A gimnáziumtól szerinte „nem lehet követelni, hogy bármilyen idegen nyelv gyakorlati birtokába juttasson. Ez nem felel meg céljának s nem futja ki a rendelkezése alatt álló időből.”¹⁷ A német nyelv óraszámának emelését csak más tárgyak rovására lehetne megoldani.

Sinka szerint a gimnáziumi oktatás célja az értelmi nevelés és ez szemben áll a német nyelv erőltetésével. A szerző szerint az, aki németül beszél, még nem feltétlenül művelt. „Hiába tagadnók továbbá, czáfolhatatlan tény marad, hogy élő idegen nyelv erőltetése a fejlődésben levő ifjúságra nézve többé-kevésbé, de mindig a nemzeti nyelvérzék és érzület megvesztegetésével jár.”¹⁸ Kifejezi abbéli reményét, hogy az illetékes hatóságok nem engedik a már meglévő órarendet a német kedvéért felbolygatni.¹⁹

Gyöngyösy László *A német nyelv és egyházkerületünk gymnasiumai* című cikkében így írt: „Hiába minden rendelet: olyan tanár nincs a föld kerekéségén, a ki tanítványát – ha csak tőle hetenként egy pár órán át hallja a német szót – németül beszélni megtanítsa.”²⁰ A gimnázium célja általános tájékoztatást adni az ifjúságnak minden tudományágról. Így képtelenségnek tartja azt, hogy a diákok megtanuljanak gimnáziumi tanulmányaik során németül folyékonyan és helyesen beszélni, ehhez a tanítási módszert kell megreformálni. A tanterv óraszám-növelő elképzelése szerinte túlterheléshez vezet, hiszen a többi tárgytól sem szabad órákat elvenni – különösen pedig a magyartól nem.²¹

A német nyelv oktatása a gimnáziumokban sokáig nem vonta kétségbe a latin és a görög nyelv kiemelt szerepét. Debrecenben 1859–1860-ban a következő óraszámok voltak az egyes tárgyaknál összegimnáziumi szinten: latin 54, görög, 24, német 24. Ami azt jelentette, hogy évfolyamonként hetente

¹⁶ SINKA Sándor, *A gymnasium és a német nyelv*, I, Debreceni Protestáns Lap, 1889. január 12., 11.

¹⁷ *Uo.*, 12.

¹⁸ SINKA Sándor, *A gymnasium és a német nyelv*, II, Debreceni Protestáns Lap, 1889. január 19., 19.

¹⁹ *Uo.*, 20.

²⁰ GYÖNGYÖSY László, *A német nyelv és egyházkerületünk gymnasiumai*, Debreceni Protestáns Lap, 1889. január 26., 31.

²¹ *Uo.*, 32.

3-4 órában tanították a nyelvet. Nagykőrösön ekkor még heti 32 óra volt a németre adott óraszám, ami 1864-ben heti 2-3 órára esett vissza a hatosztályos rendszer visszaállításakor. Ennek fényében érthető, hogy a Bécsbe ösztöndíjra kikerült debreceni teológus hallgatókról Eduard Böhl, az egyháztörténet professzora megjegyezte, hogy igazán megtehetnék, hogy a német nyelvet megtanulják.²²

Az előbbieket tehát kétségbe vonták, hogy a német tanítása az adott kereteken belül hatékony lett volna. Gyöngyösy a tanítási módszer reformját várta el, de erre nem tett javaslatot. Az óraszámnövelést egyik szerző sem tartotta járhatónak a túlterhelés miatt. A gimnáziumtól szerintük nem lehetett elvárni, hogy a diákok magas szintű nyelvtudásra tegyenek szert. Emellett nagy létszámú osztályokban folyt a tanítás, a bontott csoportot nem ismerték. Az adott körülmények között a tanítás módszerével lehetett volna a hatékonyságot növelni.

3. Az első nagy hatású némettankönyvíró: Márton József

Márton József a Debreceni Református Kollégium, majd a jénai egyetem diákja volt. Később Lőcsén tanított, 1806-tól a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom rendkívüli professzora, 1831-től az MTA levelező tagja volt. Legsikeresebb műve, a némettankönyve 1799 és 1851 között 17 kiadást ért meg.²³ A könyv hatodik, 1815-ös kiadása tartalmazza az 1814-es (ötödik) kiadás előszavát is, melyből megtudhatjuk, miként látta a könyv szerzője a német nyelv helyzetét: „A Német Nyelv mind inkább kezd közönségessé lenni a Hazában, s úgy látszik, hogy miolta a Hazai Nyelv ügyét a nemzet felfogta, a deák nyelv helyébe ez akarja magát befészkelni.”²⁴ A német nyelv elterjedése szerinte hasznos a magyar nyelv előmenetelére, hiszen annak kibontakozását a latin eleitől fogva hátráltatta. „Minthogy pedig már ma a Német Nyelv tudása nélkül még azok sem tudnak ellenni, a kik kézi mesterségekre adják magukat: ez okon, azt még a középszerű iskolákban is kezdik tanítani.” Különös figyelmet fordított arra, hogy „a könyvbéli nyelven kívül – a diák – az élő vagy társaságbeli beszédet is megtanulhassa”. Ezt nyelvtani gyakorlatokkal és párbeszéd formájában előadott mesékkal próbálta elérni. Az olvasmányok a tananyaghoz kapcsolódva nemcsak nyelvtanulásra, hanem

²² Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Kézirattár, R 1516/24k; R 1516/24n

²³ Fehér Erzsébet adatai szerint 17 kiadást ért meg, az utolsó 1851-ben jelent meg. Lásd: FEHÉR Erzsébet, *Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848*, Bp., OPKM, 1995, 84.

²⁴ MÁRTON József, *Német grammatika*, Bécs, [s. n.], 1815, VII.

hasznos ismeretek szerzésére is szolgáltak. A latin nyelvtani fogalmak mellett magyar nyelvtani fogalmakat is alkalmazott, illetve annak hiányában saját maga is alkotott ilyeneket. A latin nyelvű fogalmak alkalmazása a nyelvtani rendszer leírásában segített. A gyakorlások fordításának megkezdését csak a nyelvtan elsajátítása után javasolta. A gyakorlatok után szöszedetet adott. A hétköznapi gyakorlathoz konkrét levél-, szerződés-, adóslevélmintákat, illetve nyugtaszövegeket is. A szöszedet a könyve harmadik részében, az olvasmányoknál hiányzik, de ezek szókincse az előző gyakorlatok anyagára épült. Az egység meséket és különböző tudományterületeket felölelő témájú szövegeket is tartalmaz, tehát interdiszciplináris megközelítést sugall. A könyv végén található egy ún. „Szókönyv”, amely további segítséget jelent. Felhívta a figyelmet arra is, hogy aki „a Grammatikában világosan előadott Szószármaztatásnak és a Szók öszvetételeinek Reguláit megtanulta”, sok fáradtságtól kímélheti meg magát. Azt tartotta, hogy akinek valóságos célja németül megtanulni, annak szótárt is be kell szereznie.²⁵ Ilyen volt Márton könyve, amely sok kiadást ért meg, és hosszú ideig használta több iskola, így a nagykőrösi gimnázium is.²⁶

4. *Ballagi Károly életrajza*

Ballagi Károly életrajzáról Szinnyei József,²⁷ Ádám Gerzson²⁸ és Frisnyák Sándor²⁹ művei, valamint hírlapcikk³⁰ alapján tájékozódhatunk. A Ballagi tevékenységének ismertetéséhez a német tankönyveinek különböző kiadásait használtam fel.

Ballagi Károly (Buj, 1824. április 24.–Miskolc, 1888. november 21.) apja a *Vasárnapi Újság* nekrológja szerint szegény zsidó vándortanítóként működött.³¹ Testvéröccse volt Ballagi Mórnak (Inóc, 1815. március 18.–Budapest, 1891. szeptember 1.),³² az MTA jeles teológus és nyelvész tagjának, aki német–magyar szótárt is készített.³³

²⁵ Uo.

²⁶ *Harmadik Tudosítvány a nagy-kőrösi helv. hitv. evang. főgymnasiumról 1855/56-ki tanévben*, Kecskemét, Szilády Károly, 1856, 35.

²⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., Hornyánszky, 1891, 436–438.

²⁸ ÁDÁM Gerzson, *Nagykőrösi Athenas*, Nagykőrös, Ottinger, 1904, 35–37.

²⁹ FRISNYÁK Sándor, *Ballagi Károly élete és földrajzi munkássága*, Borsodi Szemle, 1962/6, 38.

³⁰ *Magyar írók életrajza*, Figyelő, 19(1885), 353–354; GYÖRGY Aladár, *A tudomány halottai*, *Vasárnapi Újság*, 1888/50, 821.

³¹ GYÖRGY, *i. m.*, 821.

³² SZINNYEI, *i. m.*, 436.

³³ Uo., 438–443.

A fiatal Károly előbb egy szabómesternél dolgozott. Írni és olvasni is alig tudott, bátyja előmenetele ösztönözte a továbbtanulásra.³⁴ A középiskolát Pápán végezte, a jogot Debrecenben és Pesten hallgatta.³⁵ Húszévesen, 1844. november 3-án iratkozott be a Debreceni Református Kollégium diákjai közé, ekkor még Bloch Károly néven, az anyakönyvben a református felekezethez tartozó, magyar nemzetiségű tanulóként szerepel.³⁶ Reformátussá azonban csak a Debrecenbe kerülése előtt vált. A pápai és debreceni főiskolák ösztöndíjai lehetővé tették számára, hogy tanulmányait nélkülözések nélkül folytathassa, egy ideig nevelősködéssel kereste a kenyerét Aradon. Eötvös József miniszter felvette őt is azon ifjak sorába, akiket az állam költségén külföldre akart küldeni, hogy a külhoni oktatási viszonyokat tanulmányozzák. Az 1848–1849-es szabadságharc háborús viszonyai miatt ez a terv nem valósult meg. Ballagi, mint honvédfőhadnagy Buda ostrománál megsebesült.³⁷ Ezután egy ideig Pesten volt nevelő és egyidejűleg segédtanár az evangélikus gimnáziumban. 1852-től előbb a kecskeméti, majd 1856-tól 1869-ig a nagykőrösi református iskolában tanított.³⁸ A *Vasárnapi Újság* szerint Kecskeméten fizikát, majd német nyelvet és irodalmat tanított. Onnan ment át az akkor virágkorát élő nagykőrösi gimnáziumba, ahol számos neves magyar író oktatott (Arany János, Warga János).³⁹ Ballagi Károly 1860–1869 között a nagykőrösi tanítóképző tanáráként működött.⁴⁰ 1860-ban a Dunamelléki Egyházkerület saját intézetének nyilvánította a tanítóképzőt, és Ballagit az általa fenntartott tanszékre helyezte át.⁴¹ A kiegyezés után először Vas vármegye másodtanfelügyelője, majd 1870-től Sopron és Moson, 1880-tól Borsod vármegye első tanfelügyelője lett.

³⁴ GYÖRGY, *i. m.*, 821.

³⁵ SZINNYEI, *i. m.*, 436.

³⁶ *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, II, szerk. SZABADI István, Debrecen, TTREL, 2013, 1174, 1486.

³⁷ GYÖRGY, *i. m.*, 821.

³⁸ SZINNYEI, *i. m.*, 436.

³⁹ GYÖRGY, *i. m.*, 821.

⁴⁰ FRISNYÁK, *i. m.*, 38.

⁴¹ OSVÁTH, *i. m.*, 97.

5. Ballagi Károly tankönyvírói munkássága

Szinnyei József Ballagi Károly huszonegy munkáját tüntette fel a lexikonában.⁴² Ezenfelül jelezte, hogy készített még egy német olvasókönyvet is Dúzs Sándorral közösen.⁴³ Első munkája a magyarul tanulók számára írt német nyelvű könyve volt, a *Praktischer Lehrgang zur Erlernung der ungarischen Sprache* (Pest, 1847).⁴⁴ Ezután szinte évente jelentetett meg egy-egy tankönyvet, amelyek nyelvi, földrajzi vagy történelmi vonatkozásúak voltak. 1864-ben jelent meg a *Der ungarische Sprachmeister* című tankönyve.⁴⁵ Munkássága arra is utal, hogy a reformkorban a hazai német nyelvű lakosság körében megnövekedett az igény a magyar nyelv elsajátítására.

Ballagi a németül tanulók számára (egyedüli szerzőként) négy tankönyvet írt.⁴⁶ Ezen túl kiadott ábécéskönyvet, történelmi és földrajzi vonatkozású műveket is. Az 1870-es évektől kezdve elsősorban a földrajz didaktikai kérdéseivel foglalkozott.⁴⁷ Számos más területen is folytatott tevékenységet.⁴⁸ Öt éven át szerkesztette az általa alapított *Sopron* című hetilapot, mely révén sokat tett az ország ezen részének a magyarosodásáért.⁴⁹

6. Ballagi Károly német nyelvkönyvei

6.1. A NÉMET NYELVTAN AZ UJABB NYELVÉSZET ELVEI SZERINT

Ballagi német nyelvi munkássága 1848-ben kezdődött, amikor Pesten megjelent a tollából *A német nyelvtan az újabb nyelvészet elvei szerint* című munka, amely 1887-ig 13 kiadást ért meg. Az utolsó, 14. kiadás (1903) az akkori új helyesírást figyelembe véve látott napvilágot.⁵⁰ Az 1852-es második

⁴² SZINNYEI, *i. m.*, 436.

⁴³ BALLAGI Károly, DÚZS Sándor, LENGYEL Dániel, *Német olvasmányok: Az írók rövid életrajzával és a német irodalomtörténet vázlatával: Kézikönyvül felsőbb osztályok számára*, Pest, Heckenast, 1864; SZINNYEI, *i. m.*, II, 1150.

⁴⁴ KARL BLOCH, *Praktischer Lehrgang zur Erlernung der ungarischen Sprache*, Pest, Geibel, 1847. A második kiadás 1851-ben jelent meg.

⁴⁵ KARL BALLAGI, *Der ungarische Sprachmeister*, 2. kiad., Pest, Osterlamm, 1864.

⁴⁶ Bővebben lásd: TEOFIL KOVÁCS, ROLF LENHART, *Deutschlernen in den ungarischen Ländern vom 16. Jahrhundert bis 1920: Eine teilkommentierte Bibliographie*, Bamberg, University of Bamberg Press, 2013.

⁴⁷ FRISNYÁK, *i. m.*, 40.

⁴⁸ SZINNYEI, *i. m.*, II, 436.

⁴⁹ GYÖRGY, *i. m.*, 821.

⁵⁰ FEHÉR, *i. m.*, 90. (23. láb.); A példány az MTA Könyvtárában található.

kiadást már jelentősen átdolgozta, hogy iskolai célokra minél használhatóbb legyen, mivel azt több iskolában is tankönyvként használták.⁵¹

Ballagi e munkája először 1848-ban jelent meg. A szabadságharc leverése és az *Entwurf* (1849) megjelenése után, a nyelvtanával szemben ellenvetés merült fel a felsőbb hatóság részéről. Az említett tanügyi reform tankönyvek meghatározásában is megnövelte az állami szerepvállalást. Az 1851. szeptember 18-i, 8601/543-as számú minisztériumi rendelet közölte, hogy csak a minisztérium által jóváhagyott könyvek használhatók a gimnáziumokban.⁵² 1853. szeptember 9-én Ballagi tankönyvét azonnali hatállyal eltiltották, arra hivatkozva, hogy nemcsak módszertani, hanem politikai és erkölcsi szempontból sem találják megfelelőnek, mivel példáiban számos megütközést kelthő mondatot tartalmaz.⁵³ Konkrét példát azonban nem neveztek meg.

A kor tanítási módszereihez visz közelebb, ha megismerkedünk Ballagi Károly nyelvtanulásról vallott gondolataival. A *német nyelvtan az újabb nyelvészet elvei szerint* című munka bevezetésében azt mondja, hogy az idegen nyelv-oktatásban a legegyszerűbb és a legeredményesebb utat kell követni. A diák először az idegen nyelvet tanulja meg, és csak azután a szabályokat. Ezért kezdi könyvét a gyakorlati résszel, amit ha valaki elsajátított, sokkal könnyebben halad előre a nyelvtanban. Ezt a módszert alkalmazta a korábban magyarul tanulók számára írt tankönyvében is. Ez Márton Józsefhez képest újítás, aki a szabályok felől közelítette meg a nyelvtanulást, és a nyelvtan elsajátítása után javasolta a gyakorlatok fordítását. Közös bennük, hogy az ismeretszerzést és a szóképzést mindketten támogatták, és azonos állásponton voltak a szótárhasználat fontosságát illetően. Illusztrációkat egyikük sem használt az oktatásban.

Német nyelvtana használatához a következőket javasolta:

1. A diákok egyszerre kezdjék el az írás és az olvasás elsajátítását. Tehát a tanár rögtön az elején ismertesse meg a betűket a helyesírás miatt, amit nem lehet soha eleget gyakorolni. Így később szavakat, sőt egész mondatokat is le tudnak írni. A tanár mutassa meg a helyes kiejtést, és az egyes szavakat vagy mondatokat addig ismétlje, míg a diákok azt maguk is ki tudják mondani, vagy könyv nélkül le tudják írni. Minden leckénél emelje ki a tanár a helyesírás főbb pontjait, és így nagy haszonnal tudja majd az elméleti részt is tanítani.
2. A házi feladat elkészítése előtt a tanuló sajátítsa el az új szavakat. Ezt a célt a tanár úgy érheti el, hogy az óra végén az új szavakat a táblára írja, és azt a diákokkal leírattja, majd azokat a következő órára feladja. Új anyagot

⁵¹ KOVÁCS–LENHART, *i. m.*, 87.

⁵² TtREL I. 1. b. 123.

⁵³ TtREL I. 1. c. 15. Konkrét példákat azonban nem neveznek meg.

addig nem szabad venni, míg a diákok a korábbiakat alaposan el nem sajátították. Aki a szavak megtanulásával nem boldogul, az másolja le előbb az adott szavakat könyvből.

3. A már ismert anyagot a tanár minden alkalommal próbálja meg gyakoroltatni, az állandó ismétléssel az anyag jól rögzül. Ezt a tanítás során gyakrabban lehet alkalmazni, mint ahogy ezt a könyv lehetővé teszi. Azt javasolta, hogy a diákok készítsenek szójegyzéket azért, hogy lefekvés előtt az új szavakat a régiakkal együtt át tudják ismételni.
4. A gyakorlati részt a tanárok a belátásuk szerint alkalmazzák az adott körülményekre. A már megtanult szavakat használják fel a továbbiakban.
5. Minden egyes gyakorlat legyen példa valamilyen szabály alkalmazására.
6. A gyakorlati rész tanítása során csak a legszükségesebb szabályokat említse a tanító.
7. A tanárok legyenek leleményesek, és mindent példával szemléltessenek, és csak azután következzen a szabály magyarázata.⁵⁴

6.2. A NÉMET HELYESÍRÁS SZABÁLYAI ÉS NÉMET OLVASÓKÖNYV AZ ALGYMNASIUMI TANULÓK SZÁMÁRA

Ballagi második, *A német helyesírás szabályai* című munkája 1851-ben jelent meg, amelyet iskolai használatra szánt. Ennek megírását azzal indokolta, hogy tudomása szerint addig nem jelent meg német helyesírás a német mint idegen nyelv tanítására.⁵⁵ Ennek nem jelent meg több kiadása, ami azzal is magyarázható, hogy a nyelvtana is foglalkozott a helyesírási szabályokkal.

A tankönyvszerző harmadik munkája, a *Német olvasókönyv az algymnasiumi tanulók számára* 1853-ben került ki a sajtó alól. Ballagi az olvasókönyvébe német szerzők szövegeiből válogatott szemelvényeket. A gyakorlatok egy részéhez nyelvtani szabályokat csatol, és a nehezebb szavakat magyarul is megadja. A szerző ezzel példát ad a tanároknak, hogy miként tudják hasznosítani a könyvet a nyelvtanoktatás céljára is. Úgy véli, hogy az ismeretlen szöveg feldolgozását érdemes az új szavak megismertetésével kezdeni. A nyelvtani szabályokat csak röviden ismerteti, hiszen azokat német nyelvtanában már részletesebben bemutatta. A tanító belátására bízta, hogy az az adott helyzetben milyen szabályra hívja fel a diákok figyelmét.

⁵⁴ BALLAGI Károly, *A német nyelvtan az újabb nyelvészet elvei szerint*, Pest, Heckenast, 1852. Az 1848. évi első kiadás előszavával.

⁵⁵ BALLAGI Károly, *A német helyesírás szabályai*, Pest, Heckenast, 1851; KOVÁCS–LENHART, *i. m.*, 80–81.

Útmutatásában kifejti, hogy a diákok számára a legnehezebb a szavak elsajátítása. Márton Józsefhez⁵⁶ hasonlóan ő is fontos segítséget látott a szóképzésben. A nyelvtani szabályoknak e nélkül semmi hasznát nem lehet venni. Úgy véli, hogy nyelvet úgy kell tanulni, miként az ember gyermekkorában beszélni tanul. Ez azonban feltételezi, hogy a tanító a német nyelvet alaposan ismeri, de a kevésbé gyakorlott tanítóknak szükségük van egy jó és alapos szótárra is. Itt Ballagi Károly testvére, Ballagi Mór, valamint Farkas Elek és Fogarasi János szótárait ajánlja a tanítóknak. Ez a munka összesen öt kiadást ért meg.⁵⁷

6.3. MAGYAR FELADATOK A NÉMET NYELV GYAKORLÁSÁRA

Ballagi németoktatással foglalkozó negyedik munkája a *Magyar feladatok a német nyelv gyakorlására* címmel, nagykőrösi tanársága idején jelent meg először 1857-ben, majd másodszor 1862-ben, újrarendezve és javítva.⁵⁸

Nézete szerint a nyelvtanulás és tanítás egyoldalúvá válik és tökéletlen marad, ha mindig csak az anyanyelvünkre fordítjuk a németet, de soha vagy csak igen ritkán megfordítva. Többet kellene magyarból németre fordíttatni, mint németről magyarra, mert az nehezebb, s így több gyakorlást igényel. A fordítás a beszédet is helyettesíti bizonyos mértékben. Alapvető fontosságú, hogy a magyar és német nyelv közti különbségek világosak legyenek. Ezért szükséges rámutatni a magyar és a német kifejezések közti nyelvi különbségekre is.⁵⁹ Gyűjteményében olyan szövegeket szerepeltet, melyek fordítása révén a már emlegetett különbségeket el lehet sajátítani.

Ballagi szöveggyűjteménye összeállításánál nem ír saját szövegeket, hanem már meglévő olvasó- és tankönyveket használ forrásul. Válogatásának alapjául további szempontokat nem nevez meg, viszont a szerzőket és műveik címét feltünteti:

1. „Szvorényi József: olvasmányok 4. kötet.” (katolikus)⁶⁰
2. „Gáspár János és Kovácsi Antal: magyar olvasókönyv 2 köt.” (református és unitárius)⁶¹

⁵⁶ MÁRTON, *i. m.*, VII.

⁵⁷ SZINNYEI, *i. m.*, 437.

⁵⁸ BALLAGI Károly, *Magyar feladatok a német nyelv gyakorlására*, Pest, Gyurian, 1857; KOVÁCS–LENHART, *i. m.*, 101. A TtRE Nagykönyvtárában a H 3755 jelzet alatt van egy 1862-ben megjelent második kiadás.

⁵⁹ BALLAGI, *Magyar feladatok...*, *i. m.*, Előszó.

⁶⁰ SZVORÉNYI József, *Olvasmányok a gymnasiumi s ipartanodai alsóbb osztályok számára*, Pest, Heckenast, 1855.

⁶¹ GÁSPÁR János, KOVÁCS Antal, *Magyar olvasókönyv, elemi és reál-(polgár-)tanodák, gym-*

3. „Hartman Lipót: gyakorlati módszer a ném. nyelvnek gyors betanulására 2 köt.” (izraelita)⁶²
 4. „M. B. ungarischer Unterricht in der Klein-Kinder Schule 1 köt.” (református)⁶³
 5. „Ludvig Turcsányi Vorschule der ung. Sprache 1 köt.” (evangélikus)⁶⁴
 6. „Samarjai Károly a magy.-ném. gyermekbarát 1 köt.” (evangélikus)⁶⁵
 7. „Warga János magy. olvasókönyv 1 köt.” (református)⁶⁶
 8. „Trautwein N. János magy. olvasókönyv 3 köt.” (katolikus)⁶⁷
- (A címek után a szerzők felekezeti hovatartozását tüntettem fel.)

A kiválasztott szövegeket ugyanakkor nem mindig veszi át egy az egyben, hanem ott, ahol szükségesnek látja, változtat rajtuk. Erre már rögtön az előszóban felhívja a figyelmet, az illető szerzőktől elnézést kérve. A felekezeti sokszínűség is megjelenik a felhasznált szövegeket illetően, hiszen kortárs katolikus, unitárius, evangélikus és református szerzők műveit egyaránt felhasználja.

A 1711 leckéből álló könyvét kifejezetten iskolai használatra szánta. A függelékben magyar nyelvű nyelvtani magyarázatokat találunk. Az egyes leckék erkölcsi útmutatásokat, illemszabályokat, tanulságos meséket, mondákat (pl. a trójai faló történetét), földrajzi tudnivalókat, a növény- és állatvilágot bemutató leírásokat, köszöntés- és levélmintákat tartalmaznak. Hasonlóan Márton József művéhez.

Az olvasókönyv második, 1862-es kiadásában húsz témakörrel kevesebbet találunk. A szerző többnyire az emberrel kapcsolatos témákat hagyta

nasiumok és magánövendékek használatára. Az oktatás és lélektan mai igényei szerint szigorúan korhoz alkalmazva, I. folyam, I. köt., Mindkét nemű elemi és néptanodák alsó, vagyis 1. és 2. osztályainak, Kolozsvár, [s. n.], 1848. II. köt., Mindkét nemű elemi és néptanodák felső, vagyis 3. és 4. osztályainak, Kolozsvár, [s. n.], 1853, II. folyam, I. köt., Algyrnasiumok I. és II. s a reáltanodák megfelelő párhuzamos osztályainak, Kolozsvár, [s. n.], 1859, II. köt., A gymnasiumok III. és IV. osztályainak, Kolozsvár, [s. n.], 1867 és 1877.

⁶² HARTMAN Lipót, *Gyakorlati módszer a német nyelvnek gyors, könnyű és alapos megtanulására: Ahn (Seidenstücker) tanmódja szerint, nyelvtani jegyzetekkel: Iskolák, magántanulók s öntanulók számára*, I. folyam, Nagykanizsa, Matulnik és Tsa, 1851.

⁶³ BLOCH Móric, *Ungarischer Unterricht in der Kleinkinder-Schule*, Ofen, gedruckt in der königl. ungar. Universitäts-Buchdruckerei, 1841.

⁶⁴ TURCSÁNYI Lajos, *Vorschule der ungarischen Sprache: Ein Lese- und Übungsbuch*, Güns, [s. n.], 1841.

⁶⁵ SAMARJAI Károly, *A magyar-német gyermekbarát*, Pest, [s. n.], 1850.

⁶⁶ WARGA János, *Magyar olvasókönyv: Mindkét hitv. evang. algyrnasiumok és alreáliskolák számára*, 2. egészen újra dolgozott kiad., Pest, [s. n.], 1854.

⁶⁷ TRAUTWEIN János, *Magyar olvasókönyv az algyrnasiumok és reáliskolák I–III. osztályai számára*, Buda, Bagó, 1851–1852.

ki, helyettük pedig az iparosodó társadalom praktikus igényeihez igazodó szövegeket közöl: „A föld vonzása és a nehézségerő”, „A tenger mozgása”, „A testek biztos állása”, „A léghuzam és a szél”, „Az ásványország”, „A légszesz és a láng”.

Az egyes témák után nemcsak a kevésbé ismert szavakat adja meg. A szövegekhez a fordítást segítő magyarázatokat is fűz. Például: „mit meinen Augen – miért kell ezt többesbe tenni? Számláld elé azon eseteket, melyekben a német a többes számot használja, holott a magyarban az egyes szám áll?”⁶⁸

vagy

„A nyelv, die Zunge és die Sprache (melyik milyen értelmű?)”⁶⁹

vagy

„a német általában a Zeit szóhoz nem in, hanem zu szócskát használ, péld. a háború idejében zu Zeit des Krieges vagy zur Kriegeszeit; így szinte: zu Mittag, zu Mitternacht.”⁷⁰

vagy

„Németben a birtokviszony kifejezésében, mint tudjuk, elől tétetik azon szó, mely a birtokot jelenti, a bíreket pedig követi, péld. atyám háza, a föld nagysága, a nyár heve stb. de rövidség okáért e szabálytól néha eltérünk s mint a magyarban a bíreket elől teszszük ki, ekkor aztán a tulajdonított tárgy neve elől a névmutató elmarad, péld. des Menschen Stärke, Gottes Allmacht stb. tehát szokás szerint nem mondjuk die Geburt Christi, hanem Christi Geburt.”⁷¹

Ballagi módszere később is megfigyelhető, például Schack Béla *Magyar szöveg német fordításra* című művében, mely a felsőbb éves tanulók számára készült szó- és szólásgyűjteménnyel. Címének megfelelően a hangsúly a magyarról németre való fordításon van, ami általában fontosabb, mint a németről magyarra fordítás. A témák között szerepelnek adomák, rövid történetek, történelem, földrajz, néprajz, természettudományok, erkölcsi tanítások, élet- és jellemrajzok, emlékbeszédek, szónoki beszéd, irodalomtörténet, költészet.⁷²

Bár Ballagi fontosnak tartja a magyarról németre történő fordítás gyakorlását, úgy tűnik, hogy e művének a kiadásszáma messze elmarad a nyelvtana népszerűségétől. Olvasókönyve nem szorítkozik kizárólag szövegekre és szómagyarázatokra, hanem nyelvtani szabályokkal is segíti a tanulókat.

⁶⁸ BALLAGI, *Magyar feladatok... i. m.*, 1.

⁶⁹ *Uo.*, 3.

⁷⁰ *Uo.*, 6.

⁷¹ *Uo.*, 7.

⁷² SCHACK Béla, *Magyar szöveg német fordításra*, Bp., Franklin, 1891.

Ballagi írt nyelvtant, német és magyar nyelvű olvasókönyvet, de nem készített szótárt. Munkája hatása még sokáig érezhető volt. A kecskeméti református gimnáziumi értesítőkből megtudhatjuk, hogy a *Magyar feladatokból* 1895-ben *A vénség koronája*, 1896-ban *A koldusnő*, 1897-ben *A gondtalan vándor*, 1898-ban *A zarándok* című olvasmány érettségi tétel volt.

Összegzés

Ballagi Károly nemcsak Pápán és Debrecenben tanult, hanem két debreceni partikulában is tanított: Kecskeméten és Nagykőrösön. Ballagi műveinek megjelenésekor a hazai tankönyvpiac több mint fél évszázados múltra tekintett vissza. Már kialakultak azok az alapvető típusok a tankönyvek között, amelyek Ballagi munkásságát is jellemzik. Írt nyelvtant, helyesírást, összeállított német és magyar szövegekből álló olvasókönyvet, de szótárt nem készített. Az olvasókönyvéhez kortárs tankönyvekből választott szövegeket. Szemelvényeiben korának korszerű ismeretei jelennek meg. Nemcsak humanisztikus, hanem természettudományos ismeretanyag is található a szemelvényekben. Figyelemre méltó, hogy a *Magyar feladatok a német nyelv gyakorlására* című művének 1862-es, második kiadásában több a természettudományos szöveg, holott az első kiadás óta csak alig öt év telt el. Ballagi német tankönyveinek első kiadásai 1848 és 1864 között jelentek meg.

Oláh Róbert

SÁROSPATAK ÉS DEBRECEN VONZÁSÁBAN: A SZIKSZÓI PARTIKULA AZ 1780-AS ÉVEKBEN¹

A partikuláris iskolákban szolgáló rektorok elhívása általában bonyodalomtól mentes rutin eljárás volt. Az iskolát fenntartó vidéki gyülekezet elküldte a meghívó levelét az általuk kiválasztott Kollégiumba, ahonnan a professzorok jóváhagyásával a díjlevélben meghatározott összegért egy felsőbb éves hallgató 2-3 évre elszegődött tanítani.² 1779 és 1783 között Szikszón mégis konfliktushoz vezetett az új rektor kiválasztása. A tiszántúli és a tiszáninneni református egyházkerületi levéltárban a szikszói gyülekezet előjáróitól, a két egyházkerület vezetésétől, a két kollégium professzoraitól és a világi adminisztrációtól származó leveleket és jelentéseket őriznek az esetről. Ezek közül a jelentősebb források ismertetésével szeretnénk az ügy egyes, eddig ismeretlen részleteire rávilágítani. Emellett arra keressük a választ, hogy a gyülekezet iskolája milyen környezetben működött az említett időszakban.

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

² DANKÓ Imre, *A Kollégium partikularendszere = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 792–795.

Áttekintés

Korábban Papp Lajos foglalkozott a szikszói iskola történetével,³ Győri János pedig a Debreceni Református Kollégium partikuláris kapcsolatait kutatva írt a sárospataki és debreceni Kollégium egymásnak feszüléséhez vezető ügyről. Megállapította, hogy az ellentét már 1737-ben is érzékelhető volt, 1740-ben és 1779-ben pedig a szikszói lelkészválasztás körül csaptak össze a felek. 1636-tól kezdve már biztosan Sárospatakról érkeztek a szikszói iskola rektorai, majd a pataki Kollégium elüldözése miatt 1674-től kezdve Debrecenből kértek rektort. A debreceni rektorok névsorát 1768-tól ismerjük, 1776-tól praeceptort is küldtek Szikszóra.⁴ 1779-ben már kialakult feszültség a két Kollégium támogatói között, hogy melyik intézményből kérjenek tanerőt a helyi iskolába. 1781-ben a gyülekezet újra két pártra szakadt. Az egyik fél Sárospatakról, a másik Debrecenből akart rektort hívni az iskolába. A város egyik katolikus földesura a kegyúri jogával élve közbeavatkozott, és arra utasította a szikszóiakat, hogy Patakról hívjanak rektort. A pataki rektor kétéves szolgálat idejének leteltével, amikor 1783-ban ismét debreceni rektor akartak hívni, kiújult az ellentét.⁵

Végül azzal zárták le a vitát, hogy két évente felváltva vittek rektort Patakról és Debrecenből. 1807-ben felrúgva a korábbi megállapodást, a szikszóiak ismét Patakról vittek oskolamestert, amiből újabb felbolydulás keletkezett. A díjlevelek tanúsága szerint a szikszói rektória a jövedelmezőbbek közé tartozott, a külföldi egyetemjárás költségeinek előteremtéséhez elegendő fizetést adó *academica promotiós* hely volt. A debreceniek emiatt sem engedhették át könnyen az iskolát.⁶

1. Halász Takách Sámuel öröksége

Halász Takách Sámuel birtokos nemes, a laki egyház főkurátora, Borsod vármegye királyi biztosa 1772 áprilisában kelt végrendeletében a Szikszón birto-

³ PAPP Lajos, *Hazai partikuláris iskolarendszerünk a szikszói iskola tükrében*, Sárospatak, [s. n.], 1980, 106–117. (A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában, jelzete: Kt. 8073.)

⁴ GYŐRI L. János, *A Debreceni Református Kollégium évszázados partikuláris kapcsolatai – különös tekintettel a szikszói iskolára = Átjárható határok: Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*, szerk. FEKETE Károly, KUSTÁR Zoltán, KOVÁCS Ábrahám, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2011, (Acta Theologica Debrecinensis, 2), 237–239.

⁵ GYŐRI, *i.m.*, 238.

⁶ GYŐRI, *i.m.*, 239.

kolt két házat, 5 hold szőlőjét, kocsmáját, mészárszékét, földjeit és rétjeit az egykori iskolájára, a Debreceni Református Kollégiumra hagyta. Nemcsak ingatlanok szálltak a Kollégiumra, 100 arany értékben alapítványt is tett két szegény sorsú, de jól tanuló alumnus számára Debrecenben, azzal a kikötéssel, hogy a szikszói származású ifjaké legyen az elsőség a kiválasztás során.⁷

A végrendeletét az elhunyt testvéreinek Lakon élő örökösei, Baranyai István és Halász Takách Mihály megtámadták. Először pénzen szerették volna megváltani az örökséget, majd jogi útra terelték az ügyet. A pert végül elvesztették, a Kollégium maradt a birtokos a 19. század közepéig. A megörökölt ingatlanok hasznosítása a helyben lakó inspektoron keresztül történt, aki írásbeli jelentésekben számolt el a tulajdonosnak. A Kollégium szikszói jövedelme a becslések szerint hetven év alatt mintegy kétszáz szegény sorsú diák tanulmányait fedezte.⁸

A szikszói örökség lehetett az egyik kiindulópontja a perpatvarnak. Erről tanúskodik a debreceni professzori kar levele, amelyet a tiszántúli püspökhöz írtak 1781. szeptember 12-én.⁹ Aláírói az akkori tanári kar tagjai voltak: Szathmári Paksi István, Hatvani István, Varjas János és Sinai Miklós.¹⁰

A végrendelet kezelője, Ternyei Ferenc szikszói ügyvéd volt, aki egyben a gyülekezet belügyeibe avatkozó katolikus báró Perényi Ferenc fiskálisa is volt. Ternyei állítólag 800 váltóforintokért maga akarta megváltani a szikszói ingatlanokat. A professzorok számítása szerint azok évente 500 forintot hoztak, így vélhetően nem volt reális az ajánlata. Szerintük már többször, többféle úton próbálkozott megszerezni az ingatlanokat. S mivel nem lehetett az övé a hagyaték, felingerelte Perényi bárót a debreceni Kollégium ellen, aki rákényszerítette a szikszóiakat, hogy Patakról vigyenek rektort. Abban bízhatott, hogy ezáltal megromlik a Szikszó és Debrecen között fennálló évszázados kapcsolat, s így könnyebben célhoz ér. A professzorok tudatták azt is, hogy Halász Takách nemcsak Debrecenre hagyott ingatlanokat, hanem Patakra is: a Szikszóhoz közeli Lakon házat, bérleményt, szántót és kaszálót. Vagyis a testvérintézmény sem lett „kisemmizve”. A borsodi egyházmegyében a Kollégium számára gyűjtött 116 forintos beneficiumot pedig vissza-

⁷ BALOGH Ferenc, *A Debreczeni Református Főiskola alapítványi törzskönyve azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata I., II., III. részben 1550-től 1911. évig*, Debrecen, Könyvnyomda Váll., 1911, 117–118.

⁸ VARGA Gábor, *A debreceni református kollégium szikszói szőlőbirtokának története (1776–1842) = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*, 30, 2004–2005, szerk. RADICS Kálmán, Debrecen, HBML, 2005, 106–108, 123.

⁹ Tiszáninnyi Református Egyházkerület Levéltára (A továbbiakban: TiREL) A. XVIII. 6314., 1–2.

¹⁰ A professzorok működésére lásd: TÓTH Béla, *A Kollégium története a XVIII. században = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 98–113.

küldték, mert Szikszó két év alatt hozott 1000 forintot, és ez az összeg szerintük méltatlan volt a korábban befolyt jövedelemhez képest.¹¹

Eszerint a szikszói gyülekezet egyik vezetőjének, Ternyei Ferenc ügyvédnek a Debreceni Református Kollégiuméval ellentétes anyagi érdeke lehetett a probléma egyik forrása.

2. A „pataki párt”

Érdekes összevetni a debreceni professzorok levelét a gyülekezet és az iskola azon vezetőinek állításaival, akik Sárospatakról szerettek volna rektort hozni. Annál is inkább, mivel a Patak-párti irat egyik aláírója a fent említett Ternyei Ferenc volt, mint „Localis Scholae Director”, a másik aláíró pedig Czuka Ferenc, aki „Eclesiae (sic!) et Scholae Curator”-i minőségben jegyezte a levelet.¹² Az általuk szerkesztett latin nyelvű irat arról tanúskodik, hogy művelt, a retorikai eszközök alkalmazásában jártas személyek voltak. Ternyeinek Szikszón kívül is voltak birtokai, az onnan néhány kilométerre fekvő alsóvadászi reformátusok főgondnoka volt, és 1770-ben „az Úr asztalához egy ezüst megaranyozott kanalat” adományozott a gyülekezetnek.¹³

A Ternyei és Czuka által jegyzett, keltezetlen irat szerint a szikszói gyülekezetben már régebben kialakult a két Kollégium híveinek tábor. 1779-ben hasonló feszültség alakult ki, amit akkor még sikerült rendezni. Ternyei és Czuka szerint a debreceni rektor meghívása a gyülekezet egészének jóváhagyása nélkül történt, még az elhunyt régi rektort el sem temették, amikor kiment a rektorkérő levél Debrecenbe. A szerintük jogtalanul kiküldött levélre reagálva tudatták a professzorokkal, hogy a gyülekezet mégsem kér rektort. Utaltak rá, hogy az előző debreceni rektor, Vetsei István¹⁴ botrányt okozott, de az nem derül ki a forrásból, hogy milyen jellegű volt az ügy.¹⁵

A továbbiakban pontokba szedve érvelnek amellett, hogy miért a Sárospataki Református Kollégiumot illeti a szikszói rektória. E pontok közül az említésre méltókat közöljük kivonatolva:

¹¹ TiREL A. XVIII. 6314., 1–2.

¹² TiREL A. XVII. 6058., 1–3.

¹³ *Az alsóvadászi református egyházközség*, 5–6. <http://srta.hu/wp-content/uploads/2015/02/avadaszref.pdf>

¹⁴ Vetsei István a kecskeméti iskolából érkezett Debrecenbe, ahol 1768. április 28-án iratkozott be a Kollégium tógásai közé, majd ment a szikszói rektóriára. Lásd: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I, szerk., kísérő tanulm. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 513.

¹⁵ TiREL A. XVII. 6058., 1–3.

(I. A TÖRTÉNELMI TISZÁNTÚL PARTIKULÁI)

1. A reformációtól kezdve hosszú időn keresztül Sárospatakról küldték a szikszói rektorokat, és csak az elmúlt nyolcvan (!) évben érkeztek tanítók Debrecenből, így a régiség okán Patakot illeti a partikula. Poroszló példáját hozták fel, amely hosszú időn keresztül Debrecen partikulája volt, majd egy idő után szintén Patakhoz pártolt.
2. Az idős szikszóiak emlékezete szerint mindig is kérdés volt, hogy Patakról vagy Debrecenből hívjanak tanerőt az iskolába, nem újkeletű ügyről van tehát szó.
3. Míg a debreceni Kollégiumnak szerintük negyven olyan iskolája van, amely az ott tanító rektoroknak academica promotiót, azaz a külföldi tanulmányokhoz megfelelő anyagi alapot biztosít, addig sárospataki Kollégiumnak mindössze hét nagyobb jövedelmű partikulája van. A közjó szem előtt tartása sem engedi meg, hogy a sok akadémiai hellyel bíró debreceni Kollégium megkárosítsa a kevés hasonlóval bíró patakit, miközben mindkét intézményben hasonló számú teológushallgató készül egyházi szolgálatra. A tiszáninneri kerületben kevés a rektória is. Míg a debreceni diákok hat év után rektóriára mehetnek, addig Patakon tizennégy évig is vesztegelhetnek az iskolában, míg akad a számukra megfelelő hely.
4. Az egyházkerületi határok egyben tanfelügyeleti hivatali határok is. A tiszáninneri iskolák eszerint az ottani tanfelügyelő alá tartoznak.
5. A szikszóiak többsége arra hajlik, hogy Sárospatakról hívjanak rektort.
6. A debreceni professzorok azzal csábítják magukhoz a szikszóiak egy részét, hogy fiaik majd a gazdag debreceni rektóriákra kerülhetnek a támogatásukért cserébe.
7. A pataki diákok ugyanolyan alkalmasak a tanítóságra, mint a debreceniek.
8. Mivel a tiszántúli egyházkerületben több gyülekezet működik, mint a tiszáninneriben, ott több az üres parókia, ezért a Tiszáninneről visznek lelkészeket a Tisza túloldalára szolgálni. Az lenne méltányos, ha cserébe a szikszói rektória Patakhoz kerülne.
9. Mivel csak két Kollégiuma van a reformátusságnak az országban, ezeknek egymást kellene támogatni, nem egymást megfosztani a forrásaiktól. (A Pápai Református Kollégium 1752-től 1783-ig Adásztevelen működött, felsőfokú teológiai képzést nem folytathatott.)
10. Summa summarum: „a debreceni kaszát nem szabad a pataki termésbe vágni”.¹⁶

¹⁶ TiREL A. XVII. 6058., 1–6.

3. A „debreceni párt”

A Debreceni Református Kollégium pártján álló szikszóiak is szerkesztettek a pataki pártéhoz hasonló, ám kevesebb információt hordozó iratot a maguk igazának alátámasztására (feltehetően még 1779-ben). Az aláírás nélkül fennmaradt másolatban az érvek egy része – nagyobb arányban, mint a Patak-párti forrásban – a klasszikus retorika eszköztárából származott. A Debrecen melletti érvek:

1. 1674 óta, több mint száz éve megszakítás nélkül a debreceni Kollégiumhoz tartozik a szikszói partikula.
2. Többször is megpróbálták visszatéríteni Szikszót a pataki partikulák sorába, legutóbb 1742-ben. Hiába győzködte akkor a gyülekezet tagjait Szentgyörgyi Sámuel tiszáninenni püspök (1735–1745) és a kerület gondnokai, nem értek célra.
3. Ha volt is gyengébb debreceni rektor, azt elbocsátották.
4. A Tiszántúlon 300 lelkész és rektor szolgál 13 egyházmegyében, miért nem viseli el a Tiszáninnen, hogy egy gyülekezet hozzájuk tartozik?
5. A legjobb lenne mindent a régióban hagyni, mert veszélyes időket élnek.¹⁷

4. A világi hatóságok beavatkozása

Terényi Ferenc hamarosan bevonta az ügybe az egyik tekintélyes szikszói földbirtokost, a katolikus báró Perényi Ferencet, aki aktivizálta a vármegyével fennálló kapcsolatait annak érdekében, hogy pataki rektort hozasson a reformátusok helyi iskolájába. Perényi az indoklása szerint azért ragaszkodott a pataki Kollégiumhoz, mert többre kerül a helyieknek a „Mesterhordás” Debrecenből, mint Patakról. A szikszói egyház képviselői hiába érveltek amellett, hogy a rektor költsége nem a községet, hanem a református gyülekezetet terheli.¹⁸

Perényi évekkel később még két okkal magyarázta az ügybe való beavatkozását. Egyrészt szakadást tapasztalt a gyülekezetben: „veszekedéssel és némellyeket verekedéssel zenebonázni”. Másrészt szerinte a debreceni Kollégium képviselői „hitván, minden fundamentum nélkül [való] perlekedéssel” irritálták őt.¹⁹

¹⁷ TtREL A. XVII. 6057., 1–4.

¹⁸ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (A továbbiakban: TtREL) I.1.b.17. 312/3, 1–2. fol.

¹⁹ TtREL I.1.b.20. 354/1, 1–2.

Szalay Sámuelnek, a Tiszáninneri Református Egyházkerület püspökének (1770–1792)²⁰ már 1780 decemberében az volt a gyanúja, hogy a világi hatalmasságok valamilyen hátsó szándékkal ártják magukat az ügybe. Szerinte Perényi földesurat kérni kellene, hogy gondolja meg magát, veszedelmes volna megvárni, míg a világi hatóságok is beleavatkoznak az ügybe. A felekezeten kívüli erőknek ugyanis az egyház rombolása lenne a céljuk. Magasabb fórumra nem vinné az esetet, mert a református egyház a szikszói esetnél sokkal nagyobb ügyeit sem lehetett korábban keresztülvinni a kormányzati szerveken. Már csak azért sem volna érdemes világi fórumot keresni, mert más gyülekezetek példája azt mutatja, hogy az erős birtokosokkal nem lehet büntetlenül ujjat húzni.²¹

Óri Fülep Gábor pataki professzor (1772–1797), későbbi püspök (1799–1823)²² az 1781. január 16-án kelt levelében maga sem látta jónak az „uraságnak hatalommal való bé ereszkedését” az egyház dolgaiba, mivel „veszedelmes consequentiákkal” járhat, és példát adhat más birtokosoknak a reformátusok belső ügyeibe való beavatkozásra. Javasata szerint, mivel az uraság eddig megtűrte a jelenlegi rektort, ezért még egy évig tartsák meg, hátha eláll az eredeti szándékától és visszatér a szikszóiak régi szabadsága a rektorválasztásban.²³

A világi hatóságok tényleges beavatkozására nem kellett sokáig várni. 1781. január 21-én Kelcz Antal viceispán²⁴ Rozgonyból utasította Jób Pál szolgabíró, hogy személyesen menjen Szikszóra az ügyet rendezni. A vármegye nevében hívja össze a város népét és hirdesse ki, hogy engedjenek Perényi Ferenc akaratának és Sárospatakról hozzanak rektort. Különben a „vakmerő parasztok páltzával, és a nemesek az egész költségnek refusiojával [*megtérítésével*] fognak büntettetni”.²⁵

1781 januárjában a szikszóiak küldöttei előadták a tiszáninneri püspöknek, hogy a földesúr azzal fenyegette meg az egyházközség elöljáróit, hogy kirakatja őket a házukból és a városból is. Emlékeztették őket arra is, hogy a gyülekezeti iskola és a „kisebbik Parochia” az ő fundusán épült.²⁶ A földesúr ezzel jelezte, hogy igényt tart a kegyúri jog gyakorlására.

²⁰ Miskolci lelkész, a cseh-morva misszió újjáélesztője. Életére lásd: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. 3., jav., bőv. kiad., szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 567.

²¹ TtREL I.1.b.17. 312/3, 5–7.

²² Életére lásd: ZOVÁNYI, *i. m.*, 640–641.

²³ TtREL I.1.b.17. 312/3, 7–8.

²⁴ Kelcz Antal 1774-től 1785-ig volt Abaúj vármegye alispánja. Lásd: Erik ŠTENPIEN, *Abaúj és Torna vármegyék szervezetének átalakítása 1848 és 1918 között: PhD-disszertáció*, Kassa, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2004, 32.

²⁵ TtREL I.1.b.17. 312/3, 1.

²⁶ TtREL I.1.b.17. 312/3, 16–17.

A világi hatóságok beavatkozásának jogalapját a tiszántúliak kétségbe vonták. A debreceni professzorok 1780. december 30-án kelt levele támpontot adott a szikszóiaknak abban is, hogy milyen törvényes akadály van annak, hogy akár a világi hatóságok, akár a földesúr beleavatkozzon a gyülekezet által fenntartott iskola ügyeibe. Az iskola igazgatása nem esik a földesúri joghatóság alá, erről VI. Károly császár 1731. évi *Carolina resolutiója* rendelkezik, amely szerint a katolikus fél a protestánsokat vallás dolgában nem háborgathatja. A rendelkezést Mária Terézia és II. József is megerősítette. A *Ratio educationis* is azt mondja ki, hogy meg kell tartani a protestánsok iskolamesterrel kapcsolatos szokásait. Végül utalnak Mária Terézia „Dispositiójára” is, amely meghagyta a kunok szabadságát az iskola kérdésében. Ultima ratióként azzal nyugtatták a gyülekezetet, hogy gróf keresszegi Csáky István is Szikszón lakik, aki jóakarója a debreceni Kollégiumnak, s aki nem fogja hagyni Perényi bárót beavatkozni az intézmény kárára.²⁷ A későbbi iratokban azonban nincs nyoma, hogy Csáky fellépett volna a református gyülekezet védelmében.

Rhédey Ferenc tiszántúli főgondnok (1778–1800) is úgy nyilatkozott 1781. január 18-án, hogy sem a földesúr, sem a viceispán nem avatkozhat jogszerűen a szikszói gyülekezet rektorválasztásába.²⁸

Két év múlva, amikor az 1781-ben Szikszóra vitt rektor mandátuma lejárt, és új rektort kellett hívni, már letartóztatásokra is sor került. 1783. január 29-én Kelcz Antal viceispán levelet írt Jób Pál szolgabírónak, arra hivatkozva, hogy korábban büntetés terhe alatt megtiltották a szikszóiaknak, hogy Debrecenből hozzanak rektort. A „tavalyi bíró”, Szabó István és egy Lázár Gábor nevű „paraszt” felzendítette a népet, és újra Debrecenből hoztak rektort, akit szerinte a gyülekezet nagyobb része nem akar befogadni. Jóbot arra utasította, hogy menjen Szikszóra kivizsgálni a tumultust, a két lázítót pedig küldesse be Kassára, és a rektort vezettesse ki a városból.²⁹

Ugyanazon a napon, január 29-én a szikszói egyház előljárói arról tájékoztatták Szalay Sámuel tiszáninneni püspököt, hogy a szolgabíró és a viceispán nem engedi a Debrecenből hozott ifjakat (Szentmiklósi Timóteust mint rektort és talán egy praeceptort) beiktatni.³⁰

Szalay püspöknek a szikszói egyház előljárói 1783. február 6-án pedig arról számoltak be, hogy eredménytelenül próbálták lecsendesíteni Perényit és Kelczet, és kérték, hogy az akkor már Szikszón lévő Szentmiklósi Timóteust erősítse meg a rektori székében.³¹ Nem tudunk arról, hogy más esetekben

²⁷ TtREL I.1.b.17. 312/3, 13–14.

²⁸ TtREL I.1.b.17. 312/3, 10–11.

²⁹ TiREL A. XIX. 7002, 1.

³⁰ TiREL A. XIX. 7001, 1.

³¹ TiREL A. XIX. 7010, 1.

szükség lett volna a partikuláris iskolákban tanító rektorok püspöki megerősítésére.

5. *Rektorválasztásból országos botrány*

A szikszói rektória ügyében kitört perpatvar nem maradt a gyülekezet belügye, de még a két kerületen és a két Kollégiumon túl is vetett fodrokat. A földesúri kényszer hatására a szikszóiak végül Szalay Sámuel püspökhöz fordultak, hogy küldjenek a számukra Patakról rektort.³² A debreceni professzori kar a szikszói partikula elvesztését a patakiaktól érkező rosszindulatú lépésként értékelte, s a tiszáninneri egyházkerületben a Kollégium javára gyűjtött 116 forint értékű adományt sem vette át. Az adománnyal Debrecenbe érkező Szentesi Sámuel poroszlói pap (1764–1783)³³ 1781. május 12-i levelében számolt be az esetről Szathmári Paksi Ábrahám mezőkeresztesi kollégájának, borsodi esperesnek³⁴ (aki a debreceni tanár Szathmári Paksi István testvére volt). A professzorok állítólag így fogadták az adományt:

„Nem kell nekünk a Ke[gyelme]tek Beneficiuma [*jótéteménye*], meg őlte a Ke[gyelme]tek Superintendense és Curatora a Pataki Collegiumot, fel támasztotta a nagy őrdögi gyűlölséget, melyet eddig minden igyekezettel óltogattunk, mi a Ke[gyelme]tek Deákjait Tractusainkban mindenütt botsátottuk, Ke[gyelme]tek az egy Szikszót is erőszakosan elvette tőlünk: Tudja meg Ke[gyelme]tek hogy a mi Superintendentiánk-búl, a Pataki Deákok semmi féle Beneficiumot nem fognak venni, ne is jőjjenek hozzánk, de nem tsak innen, hanem a Dunán innen, 's túlrúl sem, valahova el ér pennank, el ér pedig oda is etc.”

A kemény szavak hallatán Szentesi „csaknem sírva jött ki a coetus házából”, és az általa hozott 116 forint hónapokig várta, hogy döntsenek a sorsáról.³⁵ A debreceni professzorok példátlan módon még a szokásos pataki examenre meghívó levelet is bontatlanul visszaküldték.³⁶

1781. szeptember 12-én kelt a debreceni professzorok fent már idézett apológiája, amelyet eljuttattak a tiszántúli és a tiszáninneri mellett a du-

³² TtREL I.1.b.17. 312/3, 16.

³³ Lásd: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészei: a kezdetektől a millenniumig: adattár*, szerk. UGRAI János, 3., bőv., jav. kiad., Sárospatak, Tiszaújváros, [s. n.], 2017, 89. (B34)

³⁴ Életére lásd: ZOVÁNYI, *i. m.*, 574.

³⁵ TiREL A. XVIII. 6310, 1.

³⁶ TiREL A. XVIII. 6304, 1–2.

namelléki egyházkerülethez is (ahol azt bemásolták az egyházkerületi jegyzőkönyvbe). Az irat ide vonatkozó része szerint a nyári vakáció idején az egész országban szerte járó pataki diákok és „mások” olyan híreket terjesztettek a debreceni professzorokról, hogy „versengésre okot és alkalmatosságot” szolgáltatottak a két Kollégium ifjúsága között, sőt gyűlöletet szítottak bennük egymás ellen.³⁷ Ezért tartották szükségesnek tájékoztatni a dunamelléki és minden bizonnyal a dunántúli református egyház vezetését is az apológia megküldésével. 1779-ben, amikor az előző rektort hívták el a szikszóiak, már kialakult némi feszültség, ami a Dunamelléket is érintette. A Debrecenben kiválasztott jelölt ugyanis az akkor alig két éve elhunyt Mocsi István nagykőrösi papnak, a kecskeméti egyházmegye esperesének (1760–1777) a fia volt.³⁸ A cívisvárosban tanuló árva fiút a szikszói rektória jövedelmével akarhatták külföldi akadámiára segíteni, s ennek megakadályozása valóban sérthette a dunamellékieket.

Szalay Sámuel püspök arról informálta Vay István (1734–1800) tiszáninzeni főgondnokot, a pataki Kollégium kurátorát³⁹ 1781. augusztus 22-én, hogy nem tudni, hogy a debreceni professzorok csak fenyegetőztek Szentesi Sámuel előtt a pataki diákok adománygyűjtésének ellehetetlenítésével, vagy valóban írtak levelet a gyülekezeteknek. Érdemesnek tartotta megvárni a vakációról visszatérő pataki diákokat, hogy ők mit tudnak a dolgról.⁴⁰

A tiszáninzeni egyházkerület vezetése levélben jelentette a debreceni professzorok eljárását a tiszántúli egyházkerületnek, mire vizsgálat indult Debrecenben. A tiszántúli egyházkerület 1781. augusztus 13-án kelt válaszában arról tudósított, hogy a kollégiumi professzorokat behívták és tudatták velük a tiszáninzeni egyházkerület vádjait. Ők nem ismerték el a vádakot és időt kértek a maguk mentségére. A Kollégiumnak szánt 116 forintos segílyt azonban átvették.⁴¹

Az ügyet nem sikerült helyben rendezni, s mivel már kiterjedt a két kerület határain túlra, ezért támadhatott Szalay püspöknek az az ötlete, hogy szélesebb kör bevonásával kellene megoldani. 1781. augusztus 11-én arról tájékoztatta Vay István főgondnokot, hogy ifjabb „consiliarius” Ráday (II.) Gedeonnak (1745–1801, 1797-től dunamelléki főgondnok) kellene vállalni az ügyben való közbejárást.⁴²

³⁷ Ráday Levéltár A/1.a. 4. köt. *A Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzőkönyve 1776–1785*, 279–282.

³⁸ TiREL X. XVII. 6025, 1; Mocsi István életére lásd: ZOVÁNYI, *i. m.*, 304.

³⁹ Vay működésére lásd: KOVÁCS Ágnes, *Egy felvilágosult református nemes: Vay István (1734–1800)*, Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae, 44(2017), 211–222.

⁴⁰ TiREL A. XVIII. 6335, 1.

⁴¹ TiREL A. XVIII. 6312, 1.

⁴² TiREL A. XVIII. 6330, 1.

Két nappal később pedig arról írtak a tiszáninneni egyházkerület előjáróinak, hogy a két superintendentia képviselői által a probléma forrásánál, Szikszón végzendő helyszíni vizsgálatra a Tiszántúl képviselőjében világi részről Péchy Imre érmelléki és Menszáros Dániel bihari „coadjutor curatorokat”, egyházi részről pedig Halmi István debreceni esperes⁴³ és Nagy Mihály szentmihályi papot⁴⁴ delegálják. Bár sok reményt nem fűzött a kerület vezetése a megoldáshoz, mivel a földesúr és a vármegye is már beavatkozott az ügybe.⁴⁵ A „mixta deputációt” 1781 szeptemberére tervezték, hogy az októberi debreceni vásár idején tartandó egyházkerületi gyűlésen meghallgathassák a beszámolót.⁴⁶ A vizsgálat lefolytatásáról és a küldöttek jelentéséről a tiszántúli egyházkerületi jegyzőkönyvben nem találtam adatot.

1781 decemberében Vay István tiszántúli főgondnok a szikszóiakat arról tájékoztatta, hogy ő maga mindkét Kollégiumot egyformán szereti, és a jelenlegi helyzetben nem helyes a vita, mert rossz vége lesz az ügynek. A jótéteményeket kettéosztaná: egyszer Patakról, másszor Debrecenből hozassanak rektort az iskolájukba. S hogy a kompromisszumos megoldás ne menjen feledésbe, az egyházközség protokollumába is írják be az „alternatiót”.⁴⁷ Ezt a megoldást igyekezett követni egyébként már a szikszói konzisztórium is 1779 áprilisában.⁴⁸

Másfél évvel később, 1783. március 11-én Szentmiklósi Timóteus,⁴⁹ a Patakra kirendelt új rektor levélben adott jelentést a szikszói helyzetről az egyik korábbi debreceni professzorának. Szerinte a községben a pataki Kollégiumhoz húzók vannak kevesebben, akiket könnyű lenne lecsendesíteni, ha nem tüzelnék őket az „ide való papok”. Szerinte Vécsey Zsigmond elsőpap a legfőbb oka a lármának, de mellette áll Tardi Veres István, az előző másodpap is. Az új másodpapot, Báthori Mihályt még nem ismeri elég jól, nem tudja, hogy hova húz. Vécsey az egyik prédikációjában, amelynek textusa a Gal 5,15 volt („Ha pedig egymást marjátok és faljátok, vigyázzatok, hogy egymást fel ne emésszétek”), nyíltan kiállt Sárospatak mellett.⁵⁰ Mindhárom említett szikszói lelkész pataki diák volt korábban. Vécsey Zsigmond elsőpap (1780–1799) 1763-ban, Tardi Veres István másodpap (1771–1782)

⁴³ Halmi 1776 és 1795 között volt debreceni esperes. Lelkészként Nádudvaron, Hajdúszoboszlón és Hajdúböszörményben szolgált. Lásd: ZOVÁNYI, *i. m.*, 142.

⁴⁴ Büdszentmihály lelkésze Köveskáli Nagy István volt 1772-től legalább 1789-ig. Lásd: SÓRÉS János, *Szent-Mihály község története: tekintettel ref. egyháza történetére*, Debrecen, Városi Nyomda, 1887, 120–125.

⁴⁵ TtREL I.i.b.17. 312/9, 1–2.

⁴⁶ TiREL A. XVIII. 6336, 1–2.

⁴⁷ TtREL I.i.b.17. 312/3, 1–2.

⁴⁸ TiREL A. XVII. 6028, 1.

⁴⁹ Életére lásd: ZOVÁNYI, *i. m.*, 594.

⁵⁰ TtREL I.i.b.20. 354/2, 1–3.

1752-ben, Báthori Mihály másodpap (1783–1788) 1767-ben iratkozott be a Kollégium tógásai közé.⁵¹

Szentmiklósi Timóteus arról is beszámolt, hogy korábban meglátogatta Vécsey Zsigmond, Ternyei Ferenc és Czuka Ferenc. A lelkész közölte vele, hogy Ternyei lesz az „oskola Directora”. Emlékeztetőül: évekkel korábban Ternyei már mint „Localis Scholae Director” (azaz: helyi iskolaigazgató) jegyezte a „Patak-párti” szikszóiak érveit közlő iratot. Szentmiklósi szerint ezzel a lépéssel „a’ Pataki normát” akarták felállítani, mire így reagált:

„Én még [*míg*] Rector leszek itt, más Directort nem fogok esmérni magamon kívül az oskoláb[an] h[ane]m tsak Inspectort [*felügyelőt*], és Examenekre [*vizsgákra*] ’s egyebkor is szivesen látom Tiszt[eletes] Uramékat ’s az Urakat vizgálni a’ gyermekek profectusat [*előmenetelét*] de hogy Director Scholar[um] [*iskolaigazgató*] legyen valaki arra [...] Deputatio [*küldöttség, bizottság*] kell; senki magát magától nem obtrudálhatja [*erőszakolhatja rá*] ’s magamb[an] mondék[:] tudomány is kell.”⁵²

Szentmiklósi tehát azt elfogadta volna, ha a gyülekezet az iskola ügyeit felügyelő személyt választ, elismerte továbbá a lelkész és a közösség vezetőinek jogát az ellenőrzésre. De azt visszautasította, hogy a hagyományosan a rektor által vezetett partikuláris iskola élére (világi) igazgatót nevezzenek ki, akinek a felkészültségét sem tartotta megfelelőnek.

1783. március 15-én, néhány nappal Szentmiklósi levele után érkezett egy feljelentés a tiszántúli püspökhöz, amelyben bepanaszolták Vécsey Zsigmondot. A névtelen levél (feltehetően szikszói) írója szerint az említett prédikáció olaj volt a tűzre a lassan már csendesedő gyülekezetben. Szerinte a lelkész jussa lenne az egyházi szolgák, így az iskolamester elhívása is, az egyház előjáróinak ebben annyi szerepe lenne, hogy azon őrködjenek, hogy arra alkalmas jelöltet hívjanak meg.⁵³

Ezúttal a tiszántúli kerület vezetésén volt a sor, hogy a tiszáninneniektől tájékoztatást kérjen a Vécsey-féle prédikáció ügyében. Levelükre 1783. április 25-én válaszul azt írta Szalay Sámuel püspök, hogy még nem volt ideje meghallgatni a szikszói lelkészt, de úgy értesült másoktól, hogy mindkét felet csendességre intette a szeretet és a békesség jegyében. Arról is tudósított,

⁵¹ A szikszói lelkészek szolgálati idejére lásd: UGRAI, *i. m.*, 69; A kollégiumi tanulmányaikra lásd: HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 286, 269, 193–294. (Ugyanazon évben két Báthori Mihály is beiratkozott a tógások közé.)

⁵² TtREL I.1.b.20. 354/2, 4.

⁵³ TtREL I.1.b.20. 354/3, 1–2.

hogy Perényi báró és Kelcz viceispán is meghagyta a szikszóiaknak, hogy a tiszáninneni szuperintendens tudta nélkül máskor ne hozzanak rektort sem Debrecenből, sem Patakról.⁵⁴ Feltehetően ez a lépés juttatta nyugvópontra a vitát abban az évben.

Tanulságok

Láthattuk, hogy egy rutinszerű rektorelhívásból hogyan lett szinte országos méretű botrány. A szikszói ügy eszkalálódásában a helyi iskolától független történelmi adottság: a sárospataki Kollégium elűzése (1671), majd a debreceni Kollégiumnak a helyébe lépése, valamint a Halász Takách Sámuelről örökölt ingatlanok körül folyó perlekedés játszhatott közre.

A bemutatott eset arról tanúskodik, hogy a hasonló intézmények egymást metsző erőterekben működtek. Szikszó esetében meghatározó volt a két egyházkerület, amelyek határai egyben tanfelügyeleti (hivatali) határok is voltak, és amely határokat a múltban lazábban kezelhettek. A két kollégium partikulahálózata is átfedésben volt, a gyülekezetek a meghívóleveleket nemcsak az előző rektorok teljesítményének függvényében küldték hol Debrecenbe, hol pedig Sárospatakra. Két tényezőre hivatkoztak a kollégiumok és az őket támogató szikszói „pártok” képviselői: egyrészt a sok évtizedes hagyományra, másrészt a gyülekezet nagyobb részének támogatására (maior pars), részben ezek alapján szerették volna eldönteni, hogy ki a rektória jogos örököse. Más iskolák esetében sem lehetett mindig egységes véleményen a gyülekezet a tanerő pótlását illetően, a meghívás körül több érdek ütközhetett.

Feltűntek a színen a vármegye hivatalnokai (alispán, szolgabíró) is, akik elvben nem avatkozhattak volna be a földesúr mellett a gyülekezetre nyomást gyakorló szereplőként. Ütköztek a református egyház és a gyülekezet jogai a földesúr patrónusi jogával, aki ha nem is fordult az egész egyház ellen, mint az ellenreformáció idején gyakran megtörtént, de annak egyes tagjait kiűzhetette volna Szikszóról, és veszélybe kerülhetett volna az iskola vagy a gyülekezet működése. A forrásokból kiderült, hogy néhány évvel a „vértelen” ellenreformáció vége és a türelmi rendelet kiadása után mind az egyházkerületek, mind a gyülekezet vezetése még érzékelte ennek a veszélyét.

⁵⁴ TtREL I.1.b.20. 354/4, 1-4.

II.
TISZÁNINNENI
PARTIKULÁK

Szabó András

TISZÁNINNENI REFORMÁTUS MEZŐVÁROSI ISKOLÁK A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A 17. SZÁZAD ELEJÉN

A 16. században átrendeződött a hazai iskoláztatás és művelődés. 1526 után ugyan átmenetileg csökkent a külföldi egyetemeken tanuló magyarországi diákok száma,¹ de az írni-olvasni tudás rohamos terjedése, az írásbeliség növekedése arra utal, hogy az iskolarendszer mindezek ellenére kiterjedt és megnövekedett, a középkorból örökölt plébániai iskolákhoz nagy számban csatlakoztak újabbak is. A frissen alakult protestáns egyházak egyes tanintézményei főiskolai feladatot kezdtek ellátni, domidoctus tanítókat és lelkészeket képeztek, s a legtehetségesebbeket igyekeztek kiküldeni külföldi egyetemre. Ilyen volt a református egyházban a debreceni, a sárospataki, a tolnai, illetve a váradi és a gyulafehérvári kollégium. Joggal feltételezhetjük, hogy a későbbi partikularendszer gyökereit is itt kell keresnünk.

Szembetűnő, hogy mennyire hiányoznak, illetve szétszórtak a tiszáninnyi esperességek középfokú iskoláinak helyzetéről tanúskodó források. Ennek következtében csak néhány jelentősebb mezővárosról, szám szerint tizenöttről fogok vázlatos képet adni. Olyan adatokat igyekszem megjeleníteni, amelyek Dienes Dénes korábbi, 17. századi adatgyűjtése előtt keletkeztek.²

Az intézmények létéről leginkább a 16. század végi, 17. század eleji egyházlátogatási jegyzőkönyvek adnak áttekintést. Kiegészíti ezt a képet ko-

¹ SZÖGI László, *Peregrinatio academica: A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai 1150–1918*, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtára és Levéltára, 2022 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat, 26), 67.

² DIENES Dénes, *Minthogy immár schola mestert tartanak...: Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2000 (Acta Patakina, 4); *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*, kiad. DIENES Dénes, Bp., Osiris, 2001 (Millenniumi Magyar Történelem. Források).

rabeli egyházi értelmiség neveinek vizsgálata, hiszen az a legtöbbször tartalmazza az illető személy születési helyét.³ Nem véletlen, ha sok Szepsivel, Szikszaival találkozunk, ugyanis a szepsi és szikszói iskola ontotta a tehetséges diákokat. A domidoctusok néha szerepelnek a quartanyugtákon (a tizedből a lelkésznek juttatott hányad átvételét igazoló iratokon),⁴ az akadémikusok⁵ az egyetemi anyakönyvekben. Mindez még mindig nem elég, mivel nincsenek iskolai névsoraink, négy kivétellel nincsenek iskolai jegyzeteink, a régi nyomtatványokból, a szakirodalomból és a levéltárakból kell egyenként összekapirgálni az adatokat. Kiemelendő Miskolci Csulyak István önéletrajza,⁶ amely bőséges forrás a zempléni iskolai viszonyokra is. Általában elmondható, hogy a legsűrűbb iskolahálózat Zemplénben és Abaújban volt, őket némileg lemaradva követte Borsod-Gömör-Kishont, a sor végén az Ungi Egyházmegye állt.

A kutatástörténethez tartozik, hogy huszonhat évesen kezdtem ezzel a témával foglalkozni. Egyetemi szakdolgozatom Károlyi Gáspárról szólt, amit kisdoktori értekezéssé kívántam fejleszteni. Elolvastam a nyomtatásban elérhető szakirodalmat, s elkezdtem egy cédulagyűjtemény kiépítését is. Rövid idő alatt beláttam, hogy nem elég a kassavölgyi/abaúji református egyházmegyét gyűjtenem, fel kell vennem a többi önálló seniorátust is 1600-ig. Így két párhuzamos cédulasor keletkezett, az egyik a helynevek szerepeltek ábécérendben, történeti adatokkal, a lelkészek és tanárok neveivel, a másik cédulasoron pedig a személynevek álltak, szintén ábécérendben.

1981-ben kísérőtanulmányt írtam a Vizsolyi Biblia első hasonmás kiadásához,⁷ 1982-ben megtaláltam a Biblia nyomdai kéziratát,⁸ majd megírtam

³ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017 (Humanizmus és Reformáció, 37), 43–44.

⁴ Lásd: ZOVÁNYI Jenő, *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, XIII, szerk. ZSINKA Ferenc, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1929, 5–141.

⁵ Az „akadémikus” a 16. században a külföldi egyetemen is megfordult vezető értelmiségi réteget jelenti – ellentétben a kifejezés későbbi jelentésével. Lásd: KLANICZAY Tibor, *Értelmiség egyetem nélküli országban* = K. T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi K., 1985, 77–85.

⁶ MISKOLCI CSULYAK István, *Curriculum vitae...*, ford. RITOÓK Zsigmondné = *Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai K., 1962 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 2), 283–300.

⁷ SZABÓ András, *Károlyi Gáspár vizsolyi Bibliája: (kísérőtanulmány a vizsolyi Biblia hasonmás kiadásához)*, Bp., Magyar Helikon, 1981.

⁸ SZABÓ András, *A vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke*, ItK, 87(1983), 523–527.

a kisdoktorit, amely meg is jelent az ELTE BTK kiadásában.⁹ Mindezt betetőzte Károlyi Gáspár műveinek közzététele a Magvető Kiadó sorozatában 1984-ben,¹⁰ amely ma már az interneten is elérhető.¹¹ Doktorandusként a Magyar Országos Levéltárban kutathattam, ahol átnéztem a Kassán működött Szepesi Kamara anyagát, illetve számos olyan nemesi levéltárat és fondot, amely 16. századi Északkelet-Magyarországra vonatkozó anyagot tartalmazott. Eljutottam a Pozsonyi Állami Levéltárba és a Kassai Városi Levéltárba, kutattam Sárospatakon és Sátoraljaujhelyen, a céduláim egyre gyarapodtak. Ebből az anyagból nőtt ki többek között az 1990-ben megvédett kandidátusi értekezésem, amely 2004-ben jelent meg nyomtatásban.¹²

Lássuk ezek után a mezővárosi iskolákra vonatkozó adatokat:

Abaujszántó

1516 Lőrinc rektor¹³

1540 Szántai István lelkész és rektor, domidoctus. A kassai főbíró itt taníttatja a fiát. 1540 végén megölik, Dévai Máttyás a szerzeteseket gyanúsítja.¹⁴

1543 Egy évig hódoltsági diákok tanulnak itt (Batizi András levele Melancthonhoz, Eperjes, 1543. december 8.).¹⁵

1560–1561 Hat hónapig Szántai Festő Lukács rektor, akadémikus, két Wittenbergi út között.¹⁶

1563 Szamosfalvi András rektor, akadémikus, másodjára is Wittenbergbe készül, Károlyi Gáspár és Székely István kér pénzt neki Kassától.¹⁷

⁹ SZABÓ András, *Károlyi Gáspár (1530k.–1591)*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1984 (Tanulmányok és Szövegek a Régi Magyar Irodalom Történetéhez, 1).

¹⁰ KÁROLYI Gáspár, *A gönci prédikátor*, kiad. SZABÓ András, Bp., Magvető, 1984 (Magyar Hírmondó).

¹¹ KÁROLYI Gáspár *A gönci prédikátor*, kiad. SZABÓ András, <https://mek.oszk.hu/05200/05236/html/> (hozzáférés: 2024.09.24).

¹² SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon 1558–1598*, Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 1).

¹³ KEMÉNY Lajos, *Abauj- és Tornavármegye története a honfoglalástól az 1648-ik évig*, Történeti Közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa Múltjából, 3(1912), 17.

¹⁴ FRANKL (FRANKÓI) Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*, Bp., Eggenberger, 1873, 154; *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, III, 1535–1541, szerk. BUNYITAY Vince, RAPAICS Raymund, KARÁCSONYI János, Bp., Szent István Társulat, 1906, 522.

¹⁵ *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, 11, szerk. ZSINKA Ferenc, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1927, 53.

¹⁶ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 228.

¹⁷ KÁROLYI, *A gönci...*, i. m., 147–149, 218–219; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 224.

1564. augusztus 18. Johann Stöckel, Leonhard Stöckel fia rektor, akadémikus.¹⁸

1581 NN rektornak szülője van Erdőbényén.¹⁹

1587 Csebi György végrendeletében 10 forintot hagy a szántói diákoknak, kiosztását Thúri Máttyás prédikátorra bízta.²⁰

Bodrogkeresztúr

Csak a 16. század végéről vannak adatok, Miskolci Csulyak Istvántól, aki itt 1597/1598-ban collaborator és harangozó volt.²¹

Két Debrecenből (!) jött rektor, akik aztán tovább mentek Wittenbergbe és Heidelbergbe:

Decsi N. István, 1595–1597.²²

Szegedi Pastoris Dániel 1597/1598.²³

1607-ben a város újraírt törvényeiben szerepel a rektor jövedelme.²⁴

Eger

1567–1568 Szikszai Hellopaeus Bálint, akadémikus (Wittenberg, Svájc).²⁵

1590 nyara előtt Bakai Péter rektor, Wittenbergbe megy tovább, mint Fodoróczy György egri tiszt alumnusa.²⁶

1592 Újfalvi Veresmarti Máté rektor (domidoctus).²⁷

1593–1595 Miskolci (Gombos?) Boldizsár rektor. Wittenbergbe megy tovább

¹⁸ FRANKL, *i. m.*, 154; CSEPREGI Zoltán, *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM): Proszopográfiai rész, I, A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610), I/3, S–Z*, Bp., MEDIIT, 2016, 212, <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/3674> (hozzáférés: 2024.09.25).

¹⁹ N. Kiss István, *A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és az extraneus birtoklás Hegyalján a XVI. század második felében = Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában: Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből*, szerk. MAKKAI László, Bp., Akadémiai K., 1966, 237.

²⁰ PAIKOSS Endre, *Az abauj-szántói templomper a XVIII. században*, Protestáns Szemle, 13(1901), 690.

²¹ MISKOLCI CSULYAK, *i. m.*, 287.

²² SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, *i. m.*, 129–130.

²³ *Uo.*, 233.

²⁴ NÉMETH Gábor, *Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1990, 73–74.

²⁵ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, *i. m.*, 249–250.

²⁶ *Uo.*, 90.

²⁷ FRANKL, *i. m.*, 90.

(?). Két felvidéki tanítványa (későbbi evangélikus lelkész) is hivatkozik rá önéletrajzában.²⁸

1595/1596 Sárközi Dohi Bálint rektor, akadémikus, Heidelberg után. Rákóczi Zsigmond alumna, Giordano Bruno tanítványa Wittenbergben. Egy felvidéki evangélikus tanítványa említi önéletrajzában, feltehetően meghalt Eger elestekor.²⁹

Gálszécs

1536 Gálszécsi István rektor.³⁰

1570. január 22. A rektorra Hédervári István prédikátor végrendeletileg 1 tallért hagy, egy jóreményű tanulónak pedig, aki majd egyházi pályára lép, 4 vödör bort.³¹

1586. január 28. Csapi Jánosné Bocskay Klára végrendeletében három köből búzát hagy a rektorra, a diákoknak egy szécsi hordót, hogy az árából posztót vegyenek.³²

1596–1598 Mikuláš Marikovsky evangélikus vallású domidoctus rektor, Bártfáról jött, magyarul is tudott, 1600-ban Wittenbergben lelkésszé szentelték.³³

Gönc

1525-ig Georg Leudischer, akadémikus, Krakkó 1517–1521, lőcsei származású, később korai reformátor.³⁴ Ekkor Gönc lakossága még németül beszél, a 16. század közepén magyarosodik el a település.

²⁸ *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek*, kiad. PRÓNAY Dezső, STROMP László Bp., Hornyánszky, 1905, 125, 140; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 194–195.

²⁹ PRÓNAY–STROMP, i. m., 125; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 216–217; SIMON József, *Sárközi Bálint a világelvről = Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630)*, szerk. BAJÁKI Rita, SZILÁGYI Emőke Rita, Bp., reciti, 2023 (Reciti Konferenciakötetek, 23), 263–276.

³⁰ PÉTER Mihály, *Gálszécsi István és működésének első nyomai*, Protestáns Szemle, 25(1913), 251–252.

³¹ *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, XII, szerk. ZSINKA Ferenc, Bp., Magyar protestáns Irodalmi Társaság, 1928, 4–5.

³² DOBY Antal, *Bocskay Klára, özvegy Chapy Jánosné végrendelete*, Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez, 9(1903), 89.

³³ PRÓNAY–STROMP, i. m., 126.

³⁴ CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM): Proszopográfiai rész, I, A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*, I/1, A–L, Bp., MEDiT, 2014, 978, <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/2286> (hozzáférés: 2024.09.27).

1586–1590 Pelei János, akadémikus (Wittenberg).³⁵

1592–1594 Tállyai Túrócz Márton akadémikus rektor (Wittenberg) tanította itt a Trencsénből jött Mikuláš Belušt. A szláv diák ezután Noszvajon és Nagytályán lett iskolamester, 1601-ben Wittenbergben evangélikus lelkészé szentelték.³⁶

1595–1596 Andreas Mednicenus (Medniansky), akadémikus rektor (Wittenberg), Károlyi Gáspár lányát, Katalint veszi el feleségül 1597-ben.³⁷

1597 Debreceni Molnár Boldizsár, akadémikus rektor (Heidelberg, 1593), 1598-tól Patakon lektor, miután Szenci Molnár Albert nem vállalta el az állást.³⁸ Kéziratos latin nyelvtani diktátuma, amelyet 1597 júliusában jegyzett le Szepsi János, ma Debrecenben található. (Lásd még Szepsi iskoláját!)³⁹

1599 Margitai Láni Péter, akadémikus, Wittenberg után, későbbi tiszántúli püspök.⁴⁰

1613–1614 Békési P. András, Heidelberg előtt, tanította Szepsi Csombor Márton, aki innen Telkibányára ment iskolamesternek.⁴¹

Miskolc

1568. október 31. (Deberhegyi) Fabricius Gáspár rektor levele a kassai főbíróhoz, akadémikus, Wittenberg után.⁴²

1584. november, Varsányi Pál rektor, akadémikus, Wittenberg után (Kassára írt két levél, a lelkész, a rektor és a káplán aláírásával).⁴³

³⁵ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 212.

³⁶ PRÓNAY–STROMP, i. m., 129; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 255–256.

³⁷ ANDREAS MUDRONIUS, *Torus reverendissimi ... Andreae Mednenski ... sponsi ... et Catharinae Caroliae...*, Bártfa, Klösz, 1597 (RMNy 795); SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 191–192.

³⁸ IVÁNYI Béla, *Göncz szabadalmas mezőváros története*, Karcag, Kertész, 1926, 127; MARTON János, *A sárospataki református főiskola története*, I, Sárospatak, Református Főiskola, 1931, 82.

³⁹ *Tractatus de grammatica latina...*, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kézirattár, R 555, ff. 126r–455r.

⁴⁰ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 189–190.

⁴¹ IVÁNYI, i. m., 127; HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, Bp., OSZK, 1982, 261.

⁴² Fabricius Gáspár levele a kassai főbíróhoz, Miskolc, 1568. október 31., Archív Mesta Košice, Tabularium metropolitanae civitatis Cassoviensis, Supplementum Halagianum (Ezentúl AMK H) 2925/80; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 118–119.

⁴³ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 287; AMK H 3837/20, 34.

1587 Sárközi Dohi Bálint rektor, innen megy Wittenbergbe és Heidelbergbe Rákóczi Zsigmond támogatásával (lásd korábban Egernél).⁴⁴

1598 NN rektor, a szőlőbirtokosok fejenként egy köböl bort tartoznak neki adni.⁴⁵

Olaszliszka

1544–1546 Bencédi Székely István rektor, akadémikus (Krakkó).⁴⁶

1562 tavaszáig Szikszai Gergely rektor, utána Wittenbergbe megy.⁴⁷

1580 Soklyosi Mihály rektor, domidoctus.⁴⁸

1582–1583 körül Marjalaki Péter rektor, domidoctus. Többek között liturgikus és gyülekezeti énekeket tanít Miskolci Csulyak Istvánnak.⁴⁹

1584–1589 Tardi György rektor, akadémikus (Wittenberg), görög olvasásra tanította Miskolci Csulyak Istvánt, az 1588-as szikszói csatáról szóló históriás ének szerzője, későbbi abaúji esperes.⁵⁰

1595 ősz, Meszlényi Benedek rektor, később Miskolci Csulyak István sógora.⁵¹

1603–1607 Szepsi Laczkó Máté rektor, Wittenberg előtt.⁵²

Sajószentpéter

1555–1557 Szikszai Fabricius Balázs rektor, Wittenberg előtt, a helybeliek meg akarják nősíteni, hogy ne menjen el.⁵³

1563 Esztergomi Ferenc rektor, akadémikus (Wittenberg), Kassára hívják magyar prédikátornak, de nem tud menni, mert egy évre lekötötte magát itt.⁵⁴

⁴⁴ Uo., 216–217.

⁴⁵ SZENDREI János, *Miskolcz város története és egyetemes helyiratai*, II, *Miskolcz város története 1000–1800*, Miskolc, Miskolc város, 1904, 147.

⁴⁶ GERÉZDI Rabán, *Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól: Krakkó 1559*, hasonmás kiad. kísérőtanulmánya, Bp., Akadémiai K., 1960 (*Bibliotheca Hungarica Antiqua*, 3), 13, 16.

⁴⁷ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 243–244.

⁴⁸ MISKOLCI CSULYAK, i. m., 284.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 256.

⁵¹ MISKOLCI CSULYAK, i. m., 287.

⁵² SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 239–240.

⁵³ KASSAI CSÁSZÁR György, *Oratio de vita et obitu ... domini Basilii Fabricii Szikszoviani habita ... apud populares suos Witebergae optimarum disciplinarum studiis operam navantes*, Wittenberg, Schleich–Schöne, 1577 (RMK III 665), E3r–E4v; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 245–248.

⁵⁴ Esztergomi Ferenc levele Kassa város tanácsához, Sajószentpéter, 1563. augusztus 13., AMK H 2446/137; FRANKL, i. m., 145.

1583. november 21. Varsányi János rektor, Wittenberg előtt.⁵⁵
1599 Szentpéteri (Petrovius?) János rektor, akadémikus (?), Wittenberg (?) – Az osztályok: abecedariusok – colligálók – legentes – declinistae – Philippistae (Dienes Dénesnél már szerepel).⁵⁶

Sátoraljaújhely

1559–1560 Szántai Festő Lukács rektor (ev.), akadémikus, két wittenbergi tartózkodás között.⁵⁷

1567–1572 Miskolci Csulyak János rektor, akadémikus (Wittenberg).⁵⁸

1572–1578 Gyarmati Bíró Miklós rektor, akadémikus (Wittenberg), későbbi beregi és zempléni esperes. Műve: *Axiochus*.⁵⁹

1577. szeptember, az iskola diákjainak panasza a Szepesi Kamarához: elpereltek tőlük egy rájuk hagyott szőlőt. Diákok: Molnár György, Nicolaus Burdin Hliniciensis, Gyarmati János, Korpádi Imre, Martinus Sutoris Sanctae Crucis, Daniel Urbanczek Novisoliensis, Joannes Slawik.⁶⁰ – A bártfai születésű Molnár György olvasóknak szóló rövid üdvözlőverset írt tanára könyvébe.⁶¹

1584–1586 Sárosi Molnár András rektor, akadémikus (Wittenberg, Tübingen), Miskolci Csulyak János egykori tanítványa itt Újhelyen. – Az iskolát partikulárisnak nevezi Miskolci Csulyak István.⁶²

1585–1586 Dalmata Bertalan collaborator, domidoctus, tovább megy Sárospatakra, és ott meghal az 1586-os pestisjárványban.⁶³

1586–1587 Kálmáncsehi Pál rektor, akadémikus (Wittenberg).⁶⁴

1588 körül Vári Bálint rektor, domidoctus, el akarja venni feleségül Miskolci Csulyak János özvegyét.⁶⁵

⁵⁵ Mihály János sajoszentpéteri polgár végrendelete 1583. november 21. = *Régi magyar nyelvemlékek*, II, kiad. DÖBRENTEI Gábor, Buda, Egyetem, 1840, 301–303.

⁵⁶ DIENES, *Mínthogy immár...*, i. m., 82; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 236–237.

⁵⁷ *Uo.*, 228.

⁵⁸ MISKOLCI CSULYAK, i. m., 284; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 194.

⁵⁹ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 149.

⁶⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Szepesi Kara levéltára, Repraesentationes informationes et instantiae E 254 (Ezentúl: MNL OL E 254), 1577. szeptember.

⁶¹ GYARMATI BÍRÓ Miklós, *Axiochus divini Platonis, seu de contemnenda morte dialogus...*, Bártfa, Guttgesel, 1578 (RMNy 399).

⁶² MISKOLCI CSULYAK, i. m., 284; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, i. m., 218.

⁶³ MISKOLCI CSULYAK, i. m., 284–285.

⁶⁴ *Uo.*, 285.

⁶⁵ *Uo.*, 285.

1591 Tolnai Ferenc rektor, akadémikus (Wittenberg) – Thoraconymus Mátyás néhai pataki rektor lányát vette feleségül.⁶⁶

1594–1595 Kállai János rektor, domidoctus.⁶⁷

1597–1600 Váci Gergely rektor, akadémikus (Wittenberg, Heidelberg, Anglia), Miskolci Csulyak István sógora, későbbi zempléni esperes. 1598-ban komor természete miatt fellázadnak ellene a diákjai, mindenki elmegy, kivéve öt „tót” diákot.⁶⁸

Az iskola fából épült, talán 1575–1585 körül.⁶⁹

Szepsi

Már a középkorban is volt iskola, 1458-ban egy bizonyos Simon a rektor.⁷⁰ Szepsi nevűek jelennek meg a krakkói egyetemen, 1502 téli félévében tanult itt Szepsi Pál, s 1557 nyári szemeszterében Szepsi Macer Gergely baccalaureus. Az utóbbi egy olyan időszakban, amikor a krakkói diákok között már protestánsok is voltak.⁷¹

Évtizedekig nincs adat, de az iskola működik (a Wittenbergbe beiratkozott Szepsi nevűek alapján).⁷²

1594–1596 Újfalvi Katona Imre rektor, Sárospatakról jött, Wittenberg és Heidelberg előtt.⁷³ Szepsi János diák etimológiai és prozódiai jegyzete.⁷⁴

1596. május, Debreceni Péter (?) rektor vagy collaborator. Szepsi János latin grammatikai jegyzete.⁷⁵ (A diák Göncön tanult tovább, lásd ott!)

⁶⁶ *Uo.*; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 268.

⁶⁷ MISKOLCI CSULYAK, *i. m.*, 286.

⁶⁸ *Uo.*, 287; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, *i. m.*, 282–283.

⁶⁹ DONGÓ GYÁRFÁS Géza, *Mikor épült az újhelyi ref. fából csinált iskola?*, AdZemplénT, 16(1910), 128–130; DIENES, *Minthogy immár...*, *i. m.*, 209.

⁷⁰ KEMÉNY Lajos, *i. m.*, 17.

⁷¹ SCHRAUF Károly, *Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis: A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558)*, Bp., MTA, 1893, 10, 34, 68, 105.

⁷² Szepsi István (1575), Szepsi W. Balázs (1585), Szepsi Lentulus János (1587), Szepsi Korocs András (1594), Szepsi Fabricius János (1601), Szepsi Láni Mihály (1607), Szepsi Sartoris István (1609), Szepsi Laczkó Máté (1608) – SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, *i. m.*, 238–242.

⁷³ *Uo.*, 279–280.

⁷⁴ *Elején csonka etimológiai és prozódiai jegyzet*, 1595, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kézirattár, R 555, ff. 1–72r.

⁷⁵ DEBRECENI Péter, *Brevia quaedam erotemata grammatices, dictata in schola Szepsina ... 1596*, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kézirattár, R 555, ff. 72v–125r.

1599. december, Böszörményi András szépsi diák közmondásokat és szinonimákat tartalmazó jegyzete.⁷⁶

1601–1607 Polyák Vince domidoctus rektor diktátumai, Mérey István és János iskolai jegyzete.⁷⁷

Szikszó

1517 NN rektor.⁷⁸

1526 György baccalaureus rektor.⁷⁹

1538–1540 Bencédi Székely István rektor, akadémikus (Krakkó).⁸⁰

1540–1541 Dévai Bíró Mátyás rektor, akadémikus (Wittenberg).⁸¹

1540-es évek Literatus Zsigmond (domidoctus?) és Bihari Balázs (akadémikus, Wittenberg) rektorok.⁸²

1587. június 16. Hatvani András rektor, domidoctus.⁸³

1588 Szikszai György rektor, Wittenberg előtt.⁸⁴

1595 Debreceni János rektor, domidoctus (?).⁸⁵ A sok Debreceni János miatt azonosítása a lehetetlennel határos.

1596 Derecski János rektor, domidoctus.⁸⁶

Tállya

1539 NN rektor levele Bártfára.⁸⁷

1563 Károlyi Miklós rektor, Károlyi Gáspár öccse, innen megy Wittenbergbe, a bátyja pénzt kér a számára Kassától.⁸⁸

⁷⁶ Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, Kézirattár, Kt. 1262.

⁷⁷ MÉSZÁROS István, *Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról*, Bp., Akadémiai K., 1976 (Nyelvtudományi Értekezések, 90).

⁷⁸ KEMÉNY, *i. m.*, 17.

⁷⁹ FRANKL, *i. m.*, 164.

⁸⁰ GERÉZDI, *i. m.*, 13.

⁸¹ BOTTA István, *Dévai Mátyás és Serédy Gáspár: További szempontok a Dévai-kutatás-hoz*, Diakonia, 1(1979), 76.

⁸² KASSAI CSÁSZÁR, *i. m.*, C2r.

⁸³ ZOVÁNYI, *i. m.*, 24.

⁸⁴ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, *i. m.*, 244.

⁸⁵ ZOVÁNYI, *i. m.*, 24.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ BUNYITAY–RAPAICS–KARÁCSONYI, *i. m.*, III, 377.

⁸⁸ KÁROLYI, *i. m.*, 147–149, 218–219.

Tarcal

1570 augusztus, NN rektor, nőtlen legény házasságtörést követett el egy férjes asszonnyal, aki maga ment oda hozzá. Szikszai Imre tokaji provizor kegyelmet kért neki a Szepesi Kamarától.⁸⁹

1584 július, két tarcali diák körtét lopott egy szőlőből, a csőzők észrevették őket, s noha fokossal védekeztek, az egyiket elfogták, a másik halálos sebet kapott. Mivel a gyilkost nem ítélték el azonnal, Károlyi Gáspár esperes kiközösítette a várost.⁹⁰

1585–1586 Szamosközi Boldizsár rektor, akadémikus.⁹¹

Telkibánya

1600 Ceglédi Gáspár rektor, domidoctus.⁹²

1615–1616 Szepsi Csombor Márton rektor, innen megy Danckába és európai körútra.⁹³

Ungvár

1589 NN rektor jövedelme. Az iskola osztályai: Alphabetarius – Donatus syllabizálva – Donatus olvasva – Donatus memoriter – Grammatika memoriter – Philippisták.⁹⁴

1600 Ráckevei István rektor, Sárospatakról érkezett, egy év múlva Heidelbergbe ment tovább.⁹⁵

⁸⁹ Szikszai Imre tokaji provisor levele Bornemisza Gergelyhez, Tokaj, 1570. augusztus 22., MNL OL E 254, 1570. augusztus, No. 1.

⁹⁰ KÁROLYI, *i. m.*, 173–177, 227–229.

⁹¹ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, *i. m.*, 224.

⁹² SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 72, 134.

⁹³ KOVÁCS Sándor Iván, *Szepesi Csombor Márton = SZEPSI CSOMBOR Márton Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai K., 1968 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 1), 12.

⁹⁴ MÉSZÁROS Károly, *Ungvár története, a legrégebb időktől máig*, Pest, Ráth, 1861, 68–70.

⁹⁵ JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL, *i. m.*, 352–353; HELTAI, *i. m.*, 314–315.

{II. TISZÁNINNEI PARTIKULÁK}

Töredékes a kép, amelyet fel tudtam mutatni, de bizonyos tendenciák felismerhetők. Ebben az időben még nem volt szabályozott az egyes egyházrészecskék és iskoláik közötti kapcsolat. A mezővárosi középfokú iskolák rektorai hol akadémikusok voltak, hol domidoctusok, hol peregrináció előtt állók. Érdekes jelenség az evangélikus szláv (szlovák) diákok jelenléte Göncön és Sátoraljaújhelyen, nemcsak tanultak itt, hanem adott esetben rövid ideig rektori/iskolamesteri állást is vállaltak magyar református településeken. További kutatások, aprólékos adatgyűjtések kellenek, hogy pontosabb rajzot tudjunk adni erről a korszakról.

Dienes Dénes

A 17. SZÁZADI ERDŐBÉNYEI REFORMÁTUS ISKOLA TÖRVÉNYEINEK TÜKRÉBEN

A zempléni Hegyalja nevezetes települését az 1549-ben rögzített adóösszeírás még két faluként Kis- és Nagybényének nevezi. Mindkettőnek Perényi Gábor, a reformáció elkötelezett támogatója a földesura, s a háztartások száma kevéssel marad el a negyventől.¹ Az 1598. évi házösszeírás már Erdőbénye néven tartja számon, és 57 házat talál az ekkorra nyilvánvalóan egyesült községben.² Ugyan az oppidum jogállást nem sikerült elérnie, a népesebb községek közé tartozott. Az eklézsia jó kondíciók között élt, a lelkészi jövedelem a jobbak közé tartozott, ami elsősorban a szőlőművelésből nyert kiváló bornak is köszönhető volt. A gyülekezet prédikátora – egyebek mellett – négy szőlő jövedelmét élvezte.³

Az iskolázás valamikor a középkor vége táján kezdődhetett, aminek gyümölcseként 1525-ben „Lucas Gregorii de Bénye” beiratkozott a krakkói egyetemre.⁴ A 16. századi protestáns iskola létének bizonyága az az Erdőbényei György, aki 1598 és 1612 között Zemplén mezőváros református lelkipásztora volt.⁵ Közelebbi adataink csak a 17. század elejétől kezdve vannak,

¹ MAKSAY Ferenc, *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*, 1, Bp., Akadémiai K., 1990, 1040, 1051.

² DAVID Zoltán, *Az 1598. évi házösszeírás*, Bp., KSH Levéltára, 2001, 605.

³ *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század*, szerk. DIENES Dénes, Bp., Osiris, 2001 (Millenniumi Magyar Történelem. Források), 264, 367.

⁴ HARASZTI SZABÓ Péter, KELÉNYI Borbála, SZÖGI László, *Magyarországi diákok a prágai és krakkói egyetemeken 1348–1525*, I, Bp., MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2016 (Magyarországi Diákok a Középkori Egyetemeken, 2), 447, 4481.

⁵ ZOVÁNYI Jenő, *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett = Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, XIII, szerk. ZSINKA Ferenc, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1929, 140.

vigaszul szolgál, hogy ezek meglehetősen jól tájékoztatnak minket.⁶ Kiderül például, hogy a mester hosszú időn keresztül harangozóként és jegyzőként is szolgált. Mivel a vizitációs feljegyzések a természetük szerint probléma-centrikusak, Erdőbényével kapcsolatosan is leginkább ilyen jellegű feljegyzések maradtak ránk. Ennélfogva a jövedelmi tételek pontos ismertetésén túl időszerű problémák felvetése nyomán azok orvoslásáról kapunk híradást. Többször fordult elő, hogy kifogásolták a mester etikátlan magatartását. Olykor egy-egy menyecske volt az ügy középpontjában, máskor a lelkésszel való rossz viszony. De előfordult, hogy a hanyagságát rótták fel az iskola vezetőjének. Mindenesetre ezek a feljegyzések rávilágítanak arra, hogy az iskola tanulmányi színvonala alapvetően tanárfüggő volt.

A konfliktusos helyzeteket nem kerülhette el még egy olyan nagy hírű és művelt lelképásztor sem, mint a krónikás Szepsi Lackó Máté, aki 1616-tól kezdve szolgált a gyülekezetben. Ugyanis elsődlegesen a prédikátor felelősségi körébe tartozott az iskolai élet felügyelete. 1633-ban ugyanis „Máté pap” (ahogy a forrás nevezi) megbírálta Szalánci Imre rektort, kifogásolva a tanításban észlelt hanyagságát, éppúgy, mint egy menyecskéhez való tisztázatlan viszonyát. Amikor Miskolci Csulyak István esperes az ügy kivizsgálására megérkezett, Szepsi Lackó Mátét félholtan találta gutautés következtében, aki rövidesen meg is halt. Szalánci mester igazolva látta ártatlanságát az eset kapcsán, s meg is jegyezte: „Isten Máté papot megverte érettem”. Kissé viszatetsző, hogy mindezt borozás közben mondta ivócimboráinak.

Ha a gyülekezet felől nézzük az intézményt, az iskolázás megbecsült voltát állapíthatjuk meg Erdőbénye parasztpolgárai között. Olykor nagyon értékes szőlőföldeket adományoztak a deákoknak. A 17. század közepén négy szőlőnek a javadalmát is megkapta a tanulóifjúság. Ki kell hangsúlyozni, hogy az egyik darab szőlőt egy asszony, Pataki Andrásné Gávai Nagy Anna hagyatékotta a scholára.

Nem haszontalanok a tanítót bíráló vizitációs feljegyzések sem, mert egy-két adatforgács az iskolai gyakorlatról is hírt ad. Olvashatjuk többek között, hogy a mester elhanyagolta az evangélium exponálását, vagyis a rendszeres bibliamagyarázatot. Eszerint mai szóval hermeneutikai, illetve exegetikai megközelítést vártak el az iskola vezetőjétől a bibliaismeret tanításához kapcsolódóan. Vagy, amikor a leckék sorozata felől érdeklődik a vizitáló esperes,

⁶ *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek...*, i. m.; *Zempléni vizitációk 1629–1671: Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, szerk. DIENES Dénes, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2008 (Acta Patakina, 21); Uő., *Minthogy immár schola mestert tartanak...: Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2000 (Acta Patakina, 4), 122–131. A külön nem jegyzetelt adatokat lásd ott!

akkor minden bizonytalansággal az írásban rögzített tanmenetet kéri számon. Tudjuk ezekből a szövegekből, hogy az erdőbényei iskolában elemisták és nagyobb deákok tanultak. Az előbbieket „puerek”-nek, az utóbbiakat „scolasticusok”-nak nevezik. Sőt az is kiderül, hogy tandíjukat megfizetni nem tudó, azt szolgálattal kiváltó „mendicans” deákok is előfordultak a tanulóifjúság között, ahogyan az más korabeli iskolákban is természetes volt.

Az iskolának a 17. században már bizonyosan volt törvénykönyve. Erre kifejezetten utal az egyházlátogatók rendelkezése 1654-ben, hogy a zempléni iskola számára írják le a lizskai vagy a bényei, esetleg a tolcsvai iskola törvényeit.⁷ Ez elveszhetett az úgynevezett gyászévtized során, mert a jelenleg rendelkezésünkre álló forrás szerint, amelyet 1725-ben rögzítettek, a korábbi szabályzatot 1681-ben helyreállították.⁸ Nyilvánvalóan a 17. századi állapotnak is sok elemét hordozta az 1725-ben átírt és az időközben bekövetkezett változásokhoz alkalmazott szöveg. A hagyomány folytatódását látjuk az iskola belső szervezeti felépítésében. Lássuk tehát, hogy az 1725-ben átírt szabályzat hogyan határozta meg az iskola működését. A bevezetés, s ezt bizonyos tekintetben egyedülállónak is felfoghatjuk, az iskolát Noé bárkájához hasonlítja, ahol még a viharban is rend uralkodott. Az iskolában is rendet tartó jó tanácsoknak és következetes szabályoknak kell uralkodniuk.

A schola élén a rektor áll. A nagyobb és kiváló előmenetelű diákok közül praeceptorok segítik a munkáját. (Ezeknek névsorát Erdőbényén 1681-től vezették.) A praeceptorok között volt „publicus”, azaz az elemi osztályokat tanító nagydiák, valamint „privatus”, tehát magántanító, egyes diákok tanulmányait segítő nagyobb tanuló.

Eltérően a kollégiumi törvényektől a diákok közösségét a szöveg nem „coetus”-nak, hanem „societas”-nak nevezi. Ez talán az átírás során változhatott meg, mert a diák-tisztségviselők elnevezése pontosan megfelel a kollégiumi állapotoknak. Bényén is „senior” áll a „societas” élén, akinek a munkáját a „contrascriba” segíti. Kiemelt jelentőségű az „oconomus” tisztségét hordozó diák, mert a napi iskolai életet ő szervezi meg, az ébresztéstől a tanórák kezdetének jelzésén át a hiányzók és a vétkesek nevének rendszeres feljegyzéséig. A 18. században megjelenik a „custos”, a fegyelem őre.

A napot a „preces” vezette be, vagyis a reggeli áhítat, hat órákor. Az osztályok elnevezése ugyan már 18. századi, de teljesen egybecseng a 17. századi terminusokkal. Eszerint „ábécisták”, „declinisták”, „comparisták”, „conjugisták”, „grammatisták”, „sintaxisták” és „poéták” elnevezést kaptak felmenő sorrendben a különféle tanulói csoportok. Arra is van utalás, hogy

⁷ „Schola Zemplenyiensis describat sibi leges Scholae Liszkainsis aut Benyeiensis vel Toltsvaiensis.” Lásd: *Minthogy immár schola mestert tartanak...*, i. m., 239.

⁸ Sárospataki Református Kollégium Levéltára, S.F. IV. 3/23.

egy-egy jelesebb rektor némelyeknek még retorikát és logikát is tanított, de ez bizonyára nem volt rendszeres. Évente két vakációt szabott meg a törvény, aratás és szüret idején, mégpedig alkalmanként három-három hetet. Igaz, hogy a három napig tartó sátoros ünnep után még kaptak a diákok egy-egy nap vakációt. Nyilvános vizsga is kétszer volt egy esztendőben.

A feszített iskolai rendet megbonthatta a rózsza- és a gyöngyvirágszedés és a mogyorózás a régi szokás szerint „recreationak okáért”, méghozzá a mester és a praeceptor jelenlétében. Az erkölcsi kihágásokat, a gyümölcsösökben való kóborlást, a fegyverviselést épp úgy tiltotta a bényei szabályzat, mint a többi ismert korabeli iskolai törvény. A büntetés esetében hangsúlyozza, hogy verés nem lehet olyan durva, hogy sérülés legyen a következménye. A rektor és a praeceptor büntetése lehetett a hivataltól való megfosztás, enyhébb esetben a „testimoniális”, vagyis a munkájukat elismerő igazolás megvonása.

A rektor a 17. század közepétől már nem harangozott és nem is viselte a jegyzői tisztelet, éppen azért, hogy nagyobb energiákat fordíthasson a tanításra. Viszont a harangozást igen gyakran a diákok végezték, és ezért kedvezményeket kaptak. Rendkívüli esetekben elvárták a mestertől a prédikálást, és ilyenkor a szószékre mehetett. Természetesen az énekléseket ő vezette az istentiszteletek során és a temetéseken, és annak is van nyoma, hogy a diákok kórusa segítette ebben. Bár, feltehetően az iskolai létszámból adódóan, Miskolci Csulyak esperes velük nem lehetett megelégedve, mert Szepesi Lackó Máté temetésére Sárospatakról rendelte ki az ifjúságot énekelni 1633-ban.

Visszatérve a mester prédikációs kötelességére, hivatalba lépését a reggeli istentiszteleten „bé köszönő prédikációval” erősítette meg, ezzel tisztelte meg az eklézsiát. Természetesen a napi rendszerességgel reggel és este folyó könyörgéseket is ő vezette, amely során szintén kaptak szerepet a diákok. Mondanunk sem kell, hogy ezek során is keletkeztek konfliktusok. Egyikük például, bizonyos „Franciscus Symigius” 1655-ben, csak „Molnár parafrázisát”, azaz a Szenci Molnár Albert fordításában először 1607-ben megjelent magyar nyelvű genfi zsoltárokat volt hajlandó a liturgikus alkalmakon énekelni és énekeltetni. Ebből egyértelműen kitűnik, hogy puritánus meggyőződésű volt. Gálfalvi Jánost, aki a lelkész betegsége idején prédikált 1649-ben, a prédikátorokat célzó, túlzónak vélt kritikája miatt marasztalták el:

„Valamely tanító az üdnepet csak említi, de nem tanítja meg, mint kellene megszentelni, úgy cselekszik, mint amely úr jobbágyát Bétsben küldi vásárlani, de költséget nem ad. Megérdemlé, hogy malomkövet kötnének nyakára, de azt is rosszat, kár volna a jót. Tengerben kellene vetni, de az messze, a Bodrogban kellene vetni.”⁹

⁹ *Minthogy immár schola mestert tartanak..., i. m., 79.*

A szerdát és a szombatot jelölték ki az énektanításra. Erdőbényén sokáig szokásban volt a graduálos istentisztelet egy-két eleme. A szabályzat hangsúlyozza, hogy „prédikáció alkalmatosságával az invocatiót énekléssel kelletik mondani, mint ez itten eleitől fogva szokásban volt, és ekképpen gyakoroltattott”. Az énekvezetéshez tartozott, hogy valamelyik diák a gyülekezeti ének szövegét diktálta, „hogyan azok is dicsérhessék az Istent, akik semmit nem tanultak”. A törvény utal arra, hogy ez újabb – 18. századi – szokás, régebben könyvből énekeltek, s az énekek számát kirakták a karzaton.

Általában azt mondhatjuk, hogy a szöveg nem mutat olyan szoros függést a pataki törvényektől, mint például a Miskolci Csulyak István által megfogalmazott tarcali iskola törvénykönyve.¹⁰ Ez lehet a 18. századi átdolgozásnak a következménye is. Egyéb tekintetben azonban teljesen egyértelmű, hogy a sárospataki törvény mintaként felfedezhető az erdőbényei szabályok mögött.

A Zempléni Református Egyházmegye sárospataki zsinata 1648-ban rendezte a tiszáninneri iskolák és a sárospataki kollégium viszonyát.¹¹ Mezővárosi és népes falvakban jól működő iskolák hierarchikus rendjét állította fel, három csoportot létrehozva. Az elsődleges szempont az volt, hogy egy-egy intézmény milyen arányban képes biztosítani a kollégiumi ifjúság utánpótlását. Vagyis a zsinat nem a tanulmányi színvonalból indult ki, hanem egy-egy iskola diáklétszámát vette figyelembe. Erdőbénye a legalsóbb csoportba került, ahol „néhány ifjút lehet megfelelően tartani”. Vagyis ekkor a helyi iskola nem volt nagy létszámú, de az utánpótlás nevelésre alkalmasnak találták. Fontos, hogy a zsinat a tanulmányi anyagot is szabályozta ezekben az iskolákban. A harmadik csoportban a legfelső tanulmányi szintet a poézisnél és a retorika alapjainál állapította meg.

Mészáros István nevezetes művébe¹² az ilyen típusú református iskolákat nem vette fel, holott minden túlzás nélkül besorolhatjuk ezeket az intézményeket az ún. kisgimnáziumok közé. Jelentőségük elsősorban helyi volt, mert a parasztpolgári művelődés fejlesztésének a szolgálatában álltak. Ennek bizonyosságára gyakran olvasunk az ilyen iskolát fenntartó településeken arról, hogy vannak paraszti körülmények között élő deákos műveltségű emberek. Annak is van nyoma, hogy az ilyen típusú iskolából a poetika szintjén kilépő ember egy-egy község jegyzői tisztét is képes volt betölteni. Mindezek mellett ezek az iskolák a környező települések tanulni vágyó fiataljainak is esélyt nyújtottak az elemi szinten túli magasabb színvonalú műveltség megszerzé-

¹⁰ Uo., 275.

¹¹ Uo., 283.

¹² Lásd: MÉSZÁROS István, *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948: általánosán képző középiskolák*, Bp., Akadémiai K., 1988. A tiszáninneri iskolák között mindössze Sárospatakot, Kassát, Miskolcot és Szikszót tartja számon.

{II. TISZÁNINNEI PARTIKULÁK}

sére, sőt még távolabbi diákokat is vonzottak. Erdőbényével kapcsolatosan még olyan adatunk is van, hogy „tót deákok” tanultak itt, akik bizonyos kedvezményekben nem részesültek: „A scholában lakó tót deákok felől végezték, hogy ha szintén a scholában engedik is lakni, de harangozóságot nekik ne adjanak.” (1671)

Végül hangsúlyozzuk, hogy a partikula jellegű iskolának sajátos alakját szemlélhetjük a bényei intézményben. Belső életének a szabályai és a tanulmányi rendje teljesen igazodott a Sárospataki Református Kollégiumhoz. Rektoraikat is innen hívta, valamint a Kollégium utánpótlásbázisának egyik tiszáninnyi műhelye volt.

Ugrai János

SÁROSPATAKI PARTIKULA- ÉRDEKELTSÉGEK A 19. SZÁZADBAN A TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET TERÜLETÉN¹

Bevezetés

Ha a magyarországi reformátusok térbeli-földrajzi elhelyezkedését és tagolódását vizsgáljuk, az egyházigazgatási és a kulturális dimenzióban számottevő különbségekre bukkanhatunk. Az közismert a szakirodalomból és a mindennapi tapasztalatokból, hogy egy-egy egyházigazgatási központ apparátusa nem feltétlenül tudott azonos befolyást gyakorolni az adott térség egészére. A földrajzi távolság, a domborzati vagy vízrajzi körülmények, a felekezeti és etnikai viszonyok, a városiasodottság vagy annak hiányosságai, a kereskedelmi útvonalakhoz való közelség-távolság, az uradalmi kötöttségek mind olyan tényezők voltak, amelyek az egyházkerülethez vagy egyházmegegyéhez tartozó településeknek a székhelyhez fűződő kapcsolatát differenciálták. Ismerünk továbbá székhelyvitákat és süllyedő vagy emelkedő központi településeket, amelyek ugyancsak dinamikussá tették az egyházigazgatási egységen belüli területi folyamatokat. Ezúttal az egyházszerveződés földrajzi tagolódásának egy harmadik válfajával, az „átnyúlások” vagy határmezsgyék jelenségével foglalkozunk. Azt a helyzetet igyekszünk tetten érni, amikor szomszédos egyházkerületek egymás területén rendelkeznek számottevő bázissal, szellemi-kulturális befolyási övezetüket szélesítő pozíciókkal. A tanulmányban a Tiszántúli Református Egyházkerületben fekvő sárospataki partikulaérdekeltségek beazonosítására, s ezen oktatási kapcsolatok kiterjedésének és intenzitásának meghatározására teszünk kísérletet.

¹ A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896, valamint a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK 132.451 számú témaműhelytámogatása támogatta.

Átjárás a Tiszán – problémafelvetés

A Tisza nem volt áthatolhatatlan fal a két egyházkerület között. Bár a tiszántúliak és a tiszáninneniek közötti hivatalos kapcsolattartás távrolról sem nevezhető szorosnak vagy nagy rendszerességűnek, a szakirodalom alapján jól ismerjük az átnyúlás jelenségét. Közismert Szikszó esete: a patinás, bár folyamatosan süllyedő abaúji mezőváros hiába feküdt a Tiszáninnen szívében (ráadásul mindössze egy napi járásra Vizsolyhoz), az ottani gyülekezet mégis rendszeresen Debrecenből hívott tanítót.² Ez az erős elköteleződés ráadásul kiegészült azzal, hogy a debreceni kollégium a 18. században ugyan már csak kevés földbirtokot tartott meg közvetlenül, de azok közül az egyik épp Szikszón feküdt.³ Bár a szikszói partikulakapcsolat jelentőségében és tartósságában is kiemelkedő, a debreceni kollégium történeti emlékezete számos tiszáninnyi kisiskola egykori, ideiglenes vagy tartós birtoklását számon tartja – olyannyira, hogy a legtágabb értelmezést nyújtó Dankó Imre felsorolásában még a sárospataki kollégiumot is debreceni partikulaként tünteti fel.⁴

Más oktatási jellegű „átnyúlásokra” is vannak adataink. Igaz, csak kivételes esetben lehetett tiszáninnyi gyökerekkel rendelkező személy a debreceni kollégium professzora, és fordítva,⁵ mint ahogyan Debrecenbe is csak kevesen érkeztek tanulni a Tisza jobb partjáról. Ám tiszántúli születésű vagy lakhelyű diákok idővel egyre gyakrabban tűntek fel a Sárospataki Református Kollégium névsoraiban. A 19. század elején még csak kb. minden ötödik sárospataki elemista származott Szabolcsból vagy Szatmárból, 1845-re ez az arány 27%-ra nőtt (s ez kiegészült további 7%-nyi beregi diákkal). A classisták körében is hasonló arányokat láthatunk: 1808-ban a gimnazisták 14,9%-a Szabolcsból, 3,9%-a Szatmárból, 3,8%-a pedig Beregből

² PAPP Lajos, *Hazai partikuláris iskolarendszerünk a szikszói iskola tükrében*, Kézirat, Sárospatak, 1980, Tiszáninnyi Református Egyházkerület Kézirattára, Kt, 8073; GYÓRI L. János, *A Debreceni Református Kollégium évszázados partikuláris kapcsolatai – különös tekintettel a szikszói iskolára: gondolatok Dankó Imre kéziratosa Adattára kapcsán = Átjárható határok: ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*, szerk. FEKETE Károly, KUSTÁR Zoltán, KOVÁCS Ábrahám, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 2011 (Acta Theologica Debreceniensis, 2), 229–242; Lásd még OLÁH Róbert tanulmányát e kötetben.

³ RÁCZ István, *A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1995, 191–193.

⁴ DANKÓ Imre, *A kollégium partikularendszere = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Debrecen, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 776–810.

⁵ KOVÁCS I. Gábor, *Sárospatak erőterében: A tiszáninnyi származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása: Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944*, III, Bp., ELTE Eötvös K., 2016, 320–322.

származott. 1845-ben a szabolcsiak 21,5, a szatmáriak 7,9, a beregiek pedig 7,1%-os részt hasítottak ki maguknak a középiskolai tanulóifjúságból. Ezzel a tendenciával harmonizál a sárospataki akadémiai törvényeknek aláíró (tógátus) deákok földrajzi származásának változása is: 1798–1807 között a beiratkozók 10,1%-a Szabolcsból, 6,6%-a Szatmárból, 5,4%-a Beregből származott; 1838–1847 között pedig a deákok 18,7%-a szabolcsi, 8,3%-a szatmári és 10%-a beregi ifjú volt.⁶

Ezek a tanulói–hallgatói adatok egyértelművé teszik, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület területéhez tartozó gyülekezetekből rendszeres, meglehetősen nagy számban előforduló és egyre gyakoribb jelenség volt, hogy a szülők nem a debreceni, hanem a sárospataki kollégiumot választották tanulási, mi több: továbbtanulási helyszínül. Ennek minden bizonynyal több oka is volt, amelyek különböző mértékben keveredve játszottak szerepet a döntésekben. Így például Sárospatakon olcsóbb volt a megélhetés, mint Debrecenben; a már az adott településről a Bodrog partjára eljutó ifjú személyes példája adhatott impulzust a falubeliek számára; netán a rövidebb tanulmányi idő teljesítése, azaz a tanulmányok korábbi befejezése kevésbé számított Sárospatakon kudarcnak vagy lemorzsolódásnak, mint Debrecenben; esetleg a magyar nyelvű oktatás korábbi bevezetése lehetett vonzóbb a diákoknak. Sokféle magyarázat adódhat, mindenesetre látványos, ahogy nemcsak tartóssá vált, hanem egyre erősödtek is a 19. század első felében a pataki kollégium szabolcsi, szatmári és beregi pozíciói.

Új forrástípus bevonásával más megközelítésből is vizsgálható, hogy milyen gyakoriságú és földrajzi kiterjedésű volt a sárospataki kollégium tiszántúli „átnyúlása”. Kik, mikor, milyen tartóssággal jártak át a Tisza bal partjára?⁷

⁶ A sárospataki diáktársadalom összetételét mutatjuk be és elemezzük hamarosan megjelenő monográfiánkban. A most hivatkozott adatokat a vonatkozó mintaévek tanulói névsoraiknak felhasználásával kaptuk. A jelenségre és annak elterjedtségére, valamint akár konfliktust is gerjesztő jellegére szatmári lelkészek és tanítók önéletrajzeit elemezve Oláh Róbert is felfigyelt: OLÁH Róbert, *Értelmiségi életutak a Szatmári Református Egyházmegyében a 19. században*, Hagyomány, Identitás, Történelem, 2024/1, 48–54.

⁷ A „Tiszán átjárás” a beregi diákok és a Beregben tanítósgot vállalók esetében pusztán szimbolikus megfogalmazás. Ezzel együtt a vizsgálat tárgyát képezik a beregi gyülekezetek is, hiszen ezek hivatalosan a Tiszántúli Református Egyházkerület részét képezték. A beregi egyházközségek Tiszáninnenhez fűződő kapcsolatára lásd: OLÁH Róbert, *A beregi iskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján = A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége: Tanulmányok*, szerk. MONOK István, Bp., Kossuth, 2012 (Kulturális Örökség), 168–170.

Forrásaink, adataink

A Sárospataki Református Kollégiumban 1783-tól 1872-ig vezetett távozási naplóban a kollégiumban tanuló és onnan kilépő deákokat regisztrálták.⁸ A jegyzék a halálesetek mellett kizárólag olyan távozásokat tartalmaz, amelyeknek a célja összeegyeztethető volt az egyházi vagy iskolai funkciókkal. A lista tehát nem alkalmas a tanulmányokat félbehagyók, a civil pályát választók, illetve a sikertelenség, netán fegyelmezetlenség miatt távozók, s általában a csupán gimnáziumig eljutó tanulók nyomon követésére. A kollégiumba beiratkozók többségének a kilépését ebben a naplóban nem rögzítették. Ugyanakkor következetesnek és – legalábbis többé-kevésbé – teljesnek tűnik a lista a rektori, praeceptorai, esetleg magánnevelői szolgálatra, valamint a német nyelv szepességi tanulására vállalkozó deákokra vonatkozóan. Természetesen a névjegyzék csupán a kilépés tényét, annak időpontját, a földrajzi úticélt és az eredetileg eltervezett rendeltetési célt tartalmazza: a bejegyzés nem bizonyító erejű a megvalósulást és a megérkezést illetően, s a névjegyzékből az sem derül ki, hogy az illető személy meddig maradt az adott helyen, vagy onnan hová távozott. Ezzel együtt a meghívás ténye vagy a távozási szándék hasznos információ.

A távozási napló bejegyzéseinek mintegy háromnegyede a deákok rektóriára való kimeneteléről tudósít: 5761 kilépőt számoltunk össze, ebből 2327-en rektorságra és 2004-en praeceptorságra távoztak a kollégiumból. Ők tehát olyan időszakos, jellemzően egy-három éves tanítói feladatokra kaptak megbízást, amely az ifjak számára a pályaszocializáció részét, a lelkészi pályára való felkészülés egyik állomását, a fogadó gyülekezetek számára pedig kisiskolájuk működésének zálogát jelentette.

A 19. század első felében tehát a már szép számban állandó tanító fogadására átálló gyülekezetek nem szerepelnek, vagy – ha menet közben történt meg az átállás a stabil tanító alkalmazására – kikopnak a távozási naplóból. A rektóriák ezen lemorzsolódásának mértékét, s ezzel együtt a tradicionális partikularendszer átalakulásának a tempóját nehéz pontosan meghatározni. Az alapadatok egyértelműek: a csúcserőket az 1793–1802 közötti évtized szolgáltatja (387 rektori és 266 praeceptorai meghívást), s utána – egy-két kis jelentőségű kivételtől eltekintve – minden tízéves szakaszban töretlenül csökkent mindkét tisztségre a kereslet. Az 1833–1842 közötti években már csak

⁸ *Protocollum Scholae Sáros Patakinae Valedicentium quotannis hic nos Rectoris vel Praeceptoris amplexi sunt*, Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, K.a.I.21. A forrás megjelent: *Sárospataki tógátusok 1783–1876: A Sárospataki Református Kollégiumba beiratkozó és onnan távozó tógátusdiákok névsora*, szerk. UGRAI János, Sárospatak, Hernád, 2023, 299–506.

274 rectori és 260 praeceptori távozás nyomaira bukkanhatunk. Ezt követően még jobban megcsappant az ideiglenes tanításra távozók száma. (Érdekes, bár témánkhoz közvetlenül nem kapcsolódó adalék, hogy ugyanakkor az 1843–1852 közötti évtizedben a korábbinak majdnem a négyszeresére nőtt a magánnevelőnek felfogadott hallgatók száma.) Elvileg a század elejétől induló folyamatos csökkenés oka lehetne, hogy egyre kevesebb rektória tartott igényt a pataki ifjak néhány éves szolgálatára. Ám ezt a közeljövőben kiterjedt kutatással kell ellenőriznünk és pontos adatokkal kell alátámasztanunk, hiszen az érintett diákok számának csökkenése jobbra összhangban van a kollégium össz- és tógátusi létszámának a csökkenésével is. Így elméletileg előfordulhat, hogy nem a kereslet, hanem a kínálat csökkent. Bármi volt is az ok, a több évszázados múltra visszatekintő ideiglenes tanítóskodás visszaszorulása volt az eredmény.

Mindenesetre a 18–19. század fordulója táján évente átlagosan 60–70, a század derekához érve pedig évi átlagban 50 körüli számban bocsátott ki a Sárospataki Református Kollégium tanítóskodás céljából.

A forrás egyfelől az érintett személyek kollégiumból való kilépésének első célját, s így kollégiumon kívüli pályájának első állomását segíti beazonosítani. (Időnként előfordult, hogy egy-egy deák tógátusi éveinek már a közepén tanítói meghívást kapott, ami után visszatért a kollégiumba, majd megint távozott hasonló célból – az ő nevükkel akár többször is találkozhatunk a jegyzékben.) Másfelől a pataki kollégium szellemi hatósugarába tartozó iskolák és gyülekezetek névsorát segít összeállítani a forrás. Persze csak részleges ez a segítség, ami a hagyományos rektóriákat fenntartó eklézsiákra korlátozódik – ezekhez más forrásokból kell majd társítanunk az állandó tanítót alkalmazó, de szintén a sárospataki kollégiumhoz gravitáló iskolákat.

A Tiszántúli Református Egyházkerületbe tartozó sárospataki partikulaérdekeltségek

A távozási naplóban szép számban található olyan kilépések, amelyek a tiszántúli kerület alá tartozó gyülekezeteket tüntették fel célként. Ezeket előfordulási gyakoriságuk alapján négy csoportra osztva érdemes tárgyalni.

I. Több mint félszáz (58) tiszántúli helyre csak egyszer-egyszer indultak el tanítani sárospataki deákok. Beregből 8 (Ardóbereg, Badaló, Barabás, Bátyú, Csonkapapi, Déda, Macsola, Ugornya), Szabolcs vármegyéből 17 (Apagy, Balsa, Gyulaháza, Gyüre, Kisvárda, Komoró, Lövöpetri, Nagyhalász, Nyírbátor, Nyírbákó, Nyírpazony, Ófehértó, Ombod, Sényó, Tiszadada, Tiszaszentmárton, Vasmegyer), Szatmárból pedig 25 (Apa, Csaholc, Fábriánháza,

Felsőbánya, Géberjén, Kántorjánosi, Kisnamény, Kölcse, Kömörő, Majtis, Nagypeleske, Óvári, Ökörítő, Panyola, Papos, Paszab, Patóháza, Pettyén, Polyánka, Pusztadaróc, Rápolc, Szatmárhegy, Tiszabecs, Tunyog, Zsarolyán) település említhető. Továbbá a bihari Berettyóújfalú és Nyíracád, valamint 6 Ugocsa megyei település (Dabolc, Fancsika, Feketepatak, Nagyszőlős, Sálánk, Tiszapéterfalva) is idesorolható.

II. További 39 településen egynél több pataki deák is megjelent az érintett 1783–1872 közötti időszakban – átlagosan iskolánként közel 3 alkalommal fogadtak Patakról tanítót. Ezek a Sárospatakkal szórványos kapcsolatot tartó gyülekezetek a következők voltak: Bereg vm.: Beregrákos (3), Halábor (3), Vásárosnamény (3); Szabolcs vm.: Balkány (2), Benk (2), Berkesz (2), Besenyőd (2), Büdszentmihály – Tiszabüd (4), Demecser (3), Kótaj (2), Nagydobos (3), Nyírbogát (2), Nyírkáta (2), Nyírmeggyes (4), Nyírtass (4), Petneháza (2), Ramocsaháza (2), Tiszabercel (3), Tiszabездéd (4), Tiszaeszlár (2), Tiszaladány (2), Tornyospálca (2), Vaja (2), Zalkod (2); Szatmár vm.: Cégény (2), Egri (2), Gacsály (3), Halmi (2), Kisazar (3), Nábrád (3), Nemesborzova (2), Olcsvaapáti (3), Rozsály (3), Sonkád (2), Túristvándi (2), Uszka (2), Vámosatya (2); Ugocsa vm.: Bökény (2), Tiszakeresztúr (2). (A zárójelben olvasható szám azt jelöli, hogy az adott településre a korszakban hány diák indult el Patakról.) A szórványos partikulakapcsolati kategóriába 38 gyülekezet sorolható, s az érintett pataki deákok száma 96.

III. A rövidebb ideig, de azért megszakítás nélkül, visszatérően Patakról rektort, praeproptort kérő gyülekezetek közé tartozott a beregi Gulács (1784–1806, 1844–1864), Kisbégány (1806–1813, 1852), Nagyberég (1802, 1846–1859) és Sárosoroszi (1801–1812); a bihari Tatárfalva (1800, 1844–1861); a Máramaros megyei Nagybánya (1800–1814), a szabolcsi Búj (1792–1796, 1843–1855), Laskod (1795, 1845–1858), Nyírbogdány (1840–1867), Pátroha (1847, 1868–1871), Rohod (1844–1852) és Szabolcs (1784–1817, 1846); a szatmári Csenger (1853–1869), Kocsord (1823, 1841–1863), Milota (1843–1848), Porcsalma (1797–1805, 1848), Tivadar (1800–1813), Tyukod (1798–1808, 1860); valamint az Ugocsa vármegyei Fertősalmás (1792–1802, 1827, 1851) neve kívánkozik. A csoportban összesen 19 tiszántúli település található, 119 pataki deák jutott el ide hivatalos meghívásra.

IV. Végül arról a 17, többnyire jelentős településről szólunk, ahová évtizedeken át a sárospataki kollégium szolgáltatta az iskolai tanerőt. Bereg vármegyében Beregszász (1787–1866), Munkács (1788–1869), Tarpa (1784–1872) a teljes korszakban, Mezőkaszony (1799–1848) a szabadságharcig, Vítka pedig a reformkortól (1831–1864) fogadott Patakról deákokat. Szabolcs vármegyében viszonylag későn rögzült a patakiak kapcsolata Mándokkal (1816–67), Dombráddal (1829–1871) és Nagykállóval (1807, 1843–1868); Gávára viszont a vizsgált korszakban végig, 1783-tól 1868-ig

Sárospatakról érkeztek a tanítók. Szatmár megyében több településre ugyan-
csak hosszan küldött Sárospatak tanítót: Fehérgyarmat (1784–1870), Jármí
(1794–1795, 1826–1872), Kemece (1788–1867), Mátészalka (1791–1831),
Matolcs (1786–1871), Szamosszeg (1818–1870), Szamossályi (1798–1861),
Szatmárnémeti (1783–1822). A csoportban lévő gyülekezetek által elhívott
pataki deákok száma: 447 fő.

Tanulságok

A Sárospataki Református Kollégiumból 1783–1872 között tanítói állás
elfoglalásának céljából távozó 4431 deák közül minden hatodik (720 fő –
16,2%) nem a pataki kollégium tradicionális vonzáskörzetében, a tiszánin-
neni egyházkerület területén, hanem a szomszédos tiszántúli kerületben ta-
lált magának megbízást. Összesen 133, javarészt szabolcsi, szatmári, illetve
bereg, ugoicsai, máramarosi és bihari település érintettsége mutatható ki, a
tárgyalt kilenc évtized során ennyi tiszántúli illetőségű gyülekezetbe jutott
el pataki deák legalább egyszer. A tekintélyes gyülekezetek pedig nemcsak
egyszer, hanem akár a korszakban végig is Patakról hívtak rektort, vagy épp
egyszerre két-három tanítót. A Sárospataki Református Kollégium tiszántúli
szellemi befolyása eszerint a Tisza mentén valamivel Tokajtól, illetve a Bod-
rog és a Tisza torkolatától délre, Tiszadadánál húzódott, keletre viszont még
a nagy rendszerességű, tartós kapcsolatai révén is mélyen benyúlt a Debrece-
ni Református Kollégium vonzáskörzetébe.

MELLÉKLET

Egyházközségenként közöljük a Tiszántúli Református Egyházkerület területére tanítani távozó sárospataki deákok névsorát a távozási naplóból. A települések mai magyar neve mellett előforduló, zárójelben közölt (rövidített vagy régebben használt) helynév szerepel a forrásban. A települések esetében a rövidítéseket jelzés nélkül feloldottuk. A személyek vezetéknevét betűhíven írtuk át, a keresztnéveket modernizáltuk és magyarosítottuk a követhetőség érdekében (ellentétben a forrásközlésben követett elvvel). A rektor, praeceptor stb. bejegyzéseket egységesítettük, a forrásban található számos rövidítési és egyéb regisztrációs eljárást nem követtük.

Apa	SZATMÁR VM., APA, ROMÁNIA	
1836	rector	Árokháti István
Apagy	SZABOLCS VM.	
1813	rector	Hatházi Mihály
Apáti	ARANYOSAPÁTI, BÉREG VM./OLCSVAAPÁTI, SZATMÁR VM.	
1828	praeceptor	Jósa Pál
1845	praeceptor	Varga János
Ardóbereg	BEREGDÓ, MA BEREGSZÁSZ (BEREHOVO) RÉSZE, BÉREG VM., UKRAJNA	
1836	praeceptor	Szendrey János
Badaló	BÉREG VM., BADALOVO, UKRAJNA	
1863	oktató	Laskai Ignác
Balkány	SZABOLCS VM.	
1847	kisebb oskolatanító	Gavallér János
1857	nevelő	Kriston Károly
Balsa	SZABOLCS VM.	
1807	rector	Harcza György
Barabás	BÉREG VM.	
1793	rector	Popely Pál
Bátyú	BÉREG VM., BITYOVO, UKRAJNA	
1848	tanító	Turi N. János
Benk	SZABOLCS VM.	
1808	capellanus	Szőlősi Péter
1828	praeceptor	Sárkány Sámuel
Beregszász	BÉREG VM., BEREHOVO, UKRAJNA	
1787	rector	Molnár János
1789	conrector	Nagy Mihály
1792	rector	Szentpéteri Zsigmond
1792	rector	M. Nagy József
1793	praeceptor	Portörő István
1797	rector	Nemes Sámuel
1797	praeceptor	Boros András
1800	rector	Körösi János
1800	praeceptor	Kováts József
1800	praeceptor	Szaplonczai Pál
1801	praeceptor	Nánási Mihály

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Beregszász	BEREG VM., BEREHOVO, UKRAJNA	
1801	praeceptor	Czúczor Mihály
1802	rector	G. Kováts Pál
1802	praeceptor	Beregszászi Sándor
1803	rector	A. Balog Dániel
1803	subrector	Török Mihály
1806	praeceptor	Szentpéteri Dániel
1807	rector	Nagy Ferenc
1807	conrector	Gönci Sámuel
1807	praeceptor	Kriston János
1808	praeceptor	Zádori János
1810	rector	Fűsűs Dániel
1810	conrector	Márki József
1810	praeceptor	Szűk Ábrahám
1813	rector	Balótzsi József
1816	rector	Bereczki János
1818	cantor	Rósa Ferenc
1821	praeceptor	Kassai István
1821	rector	Nagy István
1825	rector	Édes Albert
1825	praeceptor	Sinka Miklós
1826	praeceptor	Gerő István
1827	rector	Szalontai István
1827	praeceptor	Gönci Károly
1828	praeceptor	Tar Sándor
1829	praeceptor	Ágoston Albert
1830	rector	Debretzenyi István
1831	praeceptor	Nagy Frigyes
1833	praeceptor	Gulácsi Károly
1835	praeceptor	Lesnyánszki György
1835	rector	Varga Pál
1836	praeceptor	Rátz András
1837	praeceptor	Csabai Pál
1838	praeceptor	Kovács Sándor
1839	praeceptor	Nagy József

Beregszász	BEREG VM., BEREHOVO, UKRAJNA	
1840	praeceptor	Ráczy György
1841	rector	Szalontai János
1841	praeceptor	Sütő Mózes
1842	praeceptor	Székely István
1844	iskolatanító	Fazekas Miklós
1844	kisebb tanító	Szabó György
1845	iskolatanító	Péter Dániel
1847	?	Borcsik Salamon
1848	oktató	Tóth Menyhért
1848	tanító	Pazar István
1851	oktató	Bodnár László
1854	oktató	Boros Péter
1857	oktató	Hatvani Károly
1858	oktató	Zsíros Sándor
1861	segédtanító	Moldvai Kálmán
1864	tanító	Szabó József
1866	tanító	Balajthi Ferdinánd
Beregrákos	(RÁKOS) BEREG VM., RAKOSINO, UKRAJNA	
1794	rector	Laki Mihály
1809	rector	Pető Dániel
1856	oktató	Szilva István
Berettyóújfalu	BIHAR VM.	
1841	praeceptor	Pócsi József
Berkesz	SZABOLCS VM.	
1817	praeceptor	Héczei Péter
1823	rector, notarius	Toronyai Ferenc
Besenyőd	SZABOLCS VM.	
1802	rector	Beret István
1843	iskolatanító	Kolos István
Bökény	UGOCSA VM., TISZOBIKENY, UKRAJNA	
1802	praeceptor	Kováts Ferenc
1819	rector	Lácza János

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Búj	SZABOLCS VM.	
1792	pastor	Karácsony Ábrahám
1796	rector	Debretzeni István
1843	kisebb tanító	Molnár József
1845	iskolatanító	Kriston Lajos
1848	oktató	Molnár József
1851	oktató	Tóth József
1852	oktató	Bacsikai Endre
1853	nevelő	Kottán György
1855	nevelő	Szegi Lajos
Büdszentmihály	(SZENTMIHÁLY) SZABOLCS VM., MA TISZAVASVÁRI RÉSZE	
1795	rector	Orbán István
1797	rector	Böröndi József
Cégény	SZATMÁR VM.	
1806	rector	Horváth Mihály
1810	rector	Bagosi Sámuel
Csaholc	SZATMÁR VM.	
1793	praeceptor	Potsai János
Csenger	(MEZŐCSENGER) SZATMÁR VM.	
1853	oktató	Lányi Lajos
1853	orgonista	Horváth András
1855	orgonista	Boda Károly
1860	segédtanító	Tóth György
1861	oktató	Dobos József
1866	tanító	Fábián Ignác
1869	tanító	Nagy Bernát
Csonkapapi	(MEZŐPAPI, PAPI) BEREG VM., POPOVO, UKRAJNA	
1797	rector	Kőszegi Dániel
Dabolc	ÜGOCSA VM., DOBOLT, ROMÁNIA	
1845	iskolatanító	Szűcs János
Déda	BEREG VM., DIJDA, UKRAJNA	
1859	oktató	Csontos Ignác

Demecser	SZABOLCS VM.	
1793	rector	Bozóki István
1794	rector	Zenzi István
1795	rector	Szentmártoni Ferenc
Dombrád	SZABOLCS VM.	
1829	rector	Székely József
1835	rector	Török Mózes
1835	praeceptor	Erdélyi Miklós
1836	praeceptor	Sinka Gábor
1837	praeceptor	Latrán László
1838	praeceptor	Dudás Lajos
1839	praeceptor	Ardai Károly
1840	praeceptor	Gecsei József
1841	rector	Adorján Károly
1841	praeceptor	Tárcki Albert
1842	praeceptor	Pandák László
1843	segédpap	Pallai István
1843	kisebb tanító	Nagy Károly
1844	iskolatanító	Fábián Ferenc
1844	kisebb tanító	Ráczi Ferenc
1845	kisebb tanító	Papp Dániel
1847	oktató	Pál Péter
1847	kisebb oktató	Török János
1848	tanító	Zsoldos György
1851	tanító	Gecsei Péter
1852	tanító	Vajda Ferenc
1853	oktató	Simon Ferenc
1853	tanító	Heiser András
1854	tanító	Palóczy István
1855	segédtanító	Fülep Sándor
1856	oktató	Harsányi Mihály
1856	segédtanító	Borcsik Gábor
1857	segédtanító	Szabó Lajos
1862	oktató	Szalóczy Dániel
1862	oktató	Pál Lajos

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Dombrád	SZABOLCS VM.	
1863	nevelő	Szesztai Károly
1865	tanító	O. Nagy Lajos
1865	tanító	Tárczi Károly
1868	tanító	Bakos Pál
1871	tanító	Váci István
Egri	SZATMÁR VM., AGRIS, ROMÁNIA	
1828	rector	Pap János
1861	oktató	Kádár János
Fábiánháza	SZATMÁR VM.	
1861	segédtanító	Bertók János
Fancsika	UGOCSA VM., FANCSIKOVE, UKRAJNA	
1805	rector	Kozák Zsigmond
Fehérgyarmat	SZATMÁR VM.	
1784	praeceptor	Etedi János
1786	rector	Szarka Mihály
1786	praeceptor	Sellyebi Sámuel
1788	praeceptor	Hantsovszki János
1790	rector	Csonka János
1790	praeceptor	Balla József
1791	rector	Etedi József
1794	rector	Rozgonyi Ferenc
1794	praeceptor	R. Kováts József
1795	praeceptor	Tarcali József
1796	praeceptor	Kereszturi Sámuel
1797	rector	Magyar István
1797	praeceptor	Benő János
1798	praeceptor	Garbótzai Sámuel
1800	rector	Márk Ferenc
1800	praeceptor	Pongrátz György
1801	praeceptor	Mikola Ábrahám
1803	praeceptor	Borsi Pál
1805	rector	Szaplonczay Pál
1805	praeceptor	Lábas István
1806	praeceptor	V. Nagy József

Fehérgyarmat	SZATMÁR VM.	
1807	praeceptor	Bazin István
1808	rector	Orbán György
1808	praeceptor	Szabó Ferenc
1811	rector	Szaplonczay János
1812	praeceptor	Beregszászi József
1813	rector	Gyalai Pál
1813	praeceptor	Kovács János
1817	praeceptor	Toronyai Ferenc
1817	rector	Varga István
1818	praeceptor	Szőke János
1819	praeceptor	Szakács Ábrahám
1820	rector	Erdélyi József
1820	praeceptor	Gönci Sámuel
1820	praeceptor	Lányi János
1822	praeceptor	Szakál György
1823	rector	Meleg Zsigmond
1823	praeceptor	Kassai György
1825	praeceptor	Ráski István
1826	rector	Kövér Ferenc
1826	praeceptor	Némedi Sámuel
1827	praeceptor	Ferenci István
1828	praeceptor	Prágai István
1830	rector	Győri István
1833	praeceptor	Bartók Gábor
1835	rector	Sziksai József
1835	praeceptor	Balogh István
1836	praeceptor	Gönczi Károly
1837	praeceptor	Simon Sámuel
1839	praeceptor	Lázár Imre
1840	praeceptor	Rác Lajos
1841	rector	Szabó András
1841	praeceptor	Mester István
1842	praeceptor	Kovács Pál
1843	kisebb tanító	Plánicz Pál

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Fehérgyarmat	SZATMÁR VM.	
1844	iskolatanító	Nagy József
1845	kisebb tanító	Gaal Lajos
1845	iskolatanító	Nagymáté Ferenc
1846	tanító	Tasnádi József
1847	?	Gál Lajos
1848	tanító	Tornalyay Sámuel
1850	oktató	Bartha Zsigmond
1850	segédtanító	Mándi Lajos
1851	tanító	Fejes Samu
1852	tanító	Jakab Antal
1853	tanító	Kása Endre
1854	oktató	Lizskai János
1856	segédtanító	Kútasi József
1857	oktató	Fejes István
1857	oktató	Vágó István
1860	segédtanító	Kovács Mihály
1861	segédtanító	Csombok János
1862	segédtanító	Bay Ferenc
1863	oktató	Szabó Sámuel
1870	tanító	Losonczy Gusztáv
Feketepatak	UGOCSA VM., CSORNIJ POTYIK, UKRAJNA	
1853	oktató	Tóth István
Felsőbánya	SZATMÁR VM., BAIA SPRIE, ROMÁNIA	
1857	segédtanító	Ujvári Lajos
Fertősalmás	(ALMÁS) UGOCSA VM., FERTESOLMAS, UKRAJNA	
1792	rector	Jászai Mihály
1793	rector	Sütő Miklós
1797	rector	Fogarasi József
1802	rector	Szegedi Péter
1827	rector	Jászai József
1851	tanító	Tóth József

Gacsály	SZATMÁR VM.	
1801	rector	Turányi Ábrahám
1819	rector	Szűk József
1841	oeconomus	Lázár Imre
Gáva	SZABOLCS VM. (MA GÁVAVENCSELLŐ RÉSZÉ)	
1783	pastor	Marusi (?)
1784	rector	Tállyai Márton
1784	rector	Pető Márton
1793	rector	Dombi János
1794	rector	Dobza András
1796	rector	Szentgyörgyi Sámuel
1799	rector	Somodi Ádám
1800	rector	Bukó Károly
1801	rector	Verebélyi Sámuel
1803	rector	Gönci Sámuel
1807	rector	Szűk András
1810	rector	Solymosi Sámuel
1813	rector	Nagy Pál
1816	rector	Mikolai József
1817	rector	Korka István
1820	rector	Vadasfalvi János
1824	rector	Bihari János
1826	rector	Gyüre Mihály
1830	rector	Horváth Márton
1833	rector	Rátkai József
1836	rector	Bakos Zsigmond
1839	rector	Bodnár József
1842	rector	Nagy János
1845	iskolatanító	Vági György
1847	nevelő	Páricsi Péter
1848	oktató	Molnár János
1850	oktató	Zsidai Dániel
1850	nevelő	Papp Károly
1853	oktató	Szabó Miklós
1856	oktató	Nemes Ferenc

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Gáva	SZABOLCS VM. (MA GÁVAVENCSELLÓ RÉSZÉ)	
1858	nevelő	Bodnár Endre
1859	iskolatanító	Főző József
1862	oktató	Czakó Kálmán
1868	tanító	Hódi János
Géberjén	SZATMÁR VM.	
1839	praeceptor	Gönczi Sámuel
Gulács	BEREG VM.	
1784	rector	Deme Pál
1787	rector	Kőműves Ábrahám
1789	rector	Meleg György
1791	rector	Vári István
1795	rector	Baranyai Ábrahám
1797	rector	Knogler Dániel
1803	rector	Költő László
1806	rector	T. Szabó János
1844	iskolatanító	Kovács János
1847	oktató	Barmos János
1854	oktató	Sikkó Endre
1856	oktató	Miklós József
1860	oktató	Illési Pál
1864	tanító	Balogh Endre
Gyulaháza	SZABOLCS VM.	
1846	nevelő	Sindely István
Gyüre	SZABOLCS VM.	
1818	rector	Juhász Ferenc
Halábor	BEREG VM., HALÁBOR, UKRAJNA	
1798	rector	Forgács András
1816	rector	Tamáská Mihály
1857	segédtanító	Kun Ádám
Halmi	SZATMÁR VM., HALMEU, ROMÁNIA	
1803	pastor	Tardi Dániel
1827	rector	Király Dániel

Jármí	SZATMÁR VM.	
1794	praeceptor	Keresztúri Pál
1795	rector	Szmártonyi Mihály
1795	rector	Demkó Mihály
1826	rector	Semsei János
1835	rector	Nagy Dániel
1838	rector	Fekesházi Lajos
1840	praeceptor	Péter Dániel
1841	rector	Penyigei József
1843	iskolatanító	Pap Miklós
1847	oktató	Pócsik Endre
1855	oktató	Kubinyi Károly
1859	oktató	Gömöri László
1862	oktató	Páhir Rafael
1864	nevelő	Marikovszky Pál
1865	segédtanító	Nagy János
1865	tanító	Pásztor Lajos
1867	tanító	Cséke József
1872	tanító	Deli Tamás
Kántorjánosi	SZATMÁR VM.	
1864	tanító	Biliczki János
Kemecse	SZABOLCS VM.	
1788	rector	P. Mólnár Sámuel
1791	rector	Kapitány József
1794	rector	Ajtai Áron
1795	rector	Lénárt János
1798	rector	Máté István
1801	rector	Serki Sámuel
1807	rector	?
1807	rector	Bátorkeszi József
1813	rector	Nagy József
1816	rector	Major István
1819	rector	Labantz István
1822	rector	Gáspár Sámuel
1829	rector	Ráthi István

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Kemecse	SZABOLCS VM.	
1833	praeceptor	Csaholyi Zsigmond
1835	praeceptor	Berencsi Antal
1836	rector	Tólnai József
1836	praeceptor	Szalontay István
1839	rector	Török József
1839	praeceptor	Ragályi Imre
1842	rector	Zsindely János
1846	oktató	Erdélyi János
1854	oktató	Varga Péter
1857	oktató	Hajnal Mihály
1859	oktató	Lovass Dániel
1867	tanító	Adorján István
Kisazar	(AZAR) SZATMÁR VM.	
1800	praeceptor	Szendrei Péter
1805	paedagogus	Harcász Dániel
1839	rector	Diószegi Sámuel
Kisbégány	(BÉGÁNY) BEREG VM., MALA BIJHANY, UKRAJNA	
1803	praeceptor	Szabó Miklós
1806	praeceptor	Horváth Miklós
1807	praeceptor	Horkai László
1808	praeceptor	Molnár Ferenc
1809	praeceptor	Szegedi János
1812	praeceptor	Gál István
1813	praeceptor	Török János
1852	káplán	Kati Miklós
Kisnamény	SZATMÁR VM.	
1823	?	Lányi János
Kisszekeres	BEREG VM.	
1801	praeceptor	Szepsi István
Kisvárdá	SZABOLCS VM.	
1847	?	Körtvéfái Péter

Kocsord	SZATMÁR VM.	
1823	rector	Tárczi László
1841	praeceptor	Vásárhelyi János
1843	iskolatanító	Mester István
1845	iskolatanító	Persenczki Bálint
1850	nevelő	Székely László
1851	nevelő	Lizskai József
1862	oktató	Csécsi József
1863	nevelő	Farkas Ignác
Komoró	SZABOLCS VM.	
1864	tanító	Árokháti Sándor
Kótaj	SZABOLCS VM.	
1845	nevelő	Sélei Sándor
1852	nevelő	Virágh József
Kölcse	SZATMÁR VM.	
1793	praeceptor	Fodor Zsigmond
Kömörő	SZATMÁR VM.	
1806	praeceptor	Várady Ábrahám
Laskod	SZABOLCS VM.	
1795	rector	Keresztúri Mihály
1845	nevelő	Izsák Mózes
1857	nevelő	Téglási Menyhért
1858	nevelő	Jármi Lajos
Lövőpetri	(PETRI) SZABOLCS VM.	
1864	tanító	Kovács Gyula
Macsola	BEREG VM., MOCSOLA, UKRAJNA	
1803	praeceptor	Szini István
Majtis	SZATMÁR VM., MA JÁNKMAJTIS RÉSZE	
1839	praeceptor	Pócsi János
Mándok	SZABOLCS VM.	
1816	rector	Farkas Sámuel
1819	rector	Márkus András
1823	rector	Kis János
1828	rector	Kovács János
1836	rector	Hajnal István

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Mándok	SZABOLCS VM.	
1840	rector	Bányai István
1844	iskolatanító	Lázár Imre
1853	oktató	Zilahi István
1863	oktató	Batta Ferdinánd
1866	tanító	Szűcs József
1867	tanító	Tóth János
Mátészalka	SZATMÁR VM.	
1791	rector	Miskoltzi János
1793	rector	Bíró Mihály
1798	rector	Gasparótzki József
1799	rector	Kelemen József
1800	praeceptor	Almási Ábrahám
1801	rector	Pál István
1801	praeceptor	Mészár Mihály
1803	praeceptor	Ábrahám István
1806	rector	Betske János
1806	praeceptor	Cs. Tóth János
1807	praeceptor	Puskás Mihály
1811	praeceptor	Esze János
1812	praeceptor	Szűts József
1813	rector	Barna György
1816	rector	Márki Áron
1817	praeceptor	Várad Ábrahám
1818	rector	Szöke Ábrahám
1821	rector	I. Szabó József
1822	praeceptor	Porsolt József
1824	rector	Szűcs János
1826	praeceptor	Böszörményi Pál
1827	rector	Csaholtzi István
1828	rector	Horváth István
1828	praeceptor	Horváth Sámuel
1829	praeceptor	Szűts József
1830	praeceptor	Bodolai János
1831	praeceptor	Csihor János

Matoles	(MATÓCS) SZATMÁR VM., MA TUNYOGMATOLCS RÉSZE	
1786	rector	V. Kiss Mihály
1787	pastor	Vári Ferenc
1791	rector	Homoki István
1794	rector	Szabó József
1796	rector	Juhász János
1799	rector	Bihari Sámuel
1801	rector	Lovas Lajos
1811	rector	Kiss Péter
1816	rector	Szeghi Péter
1819	rector	Tamás András
1821	praeceptor	Budaházi Károly
1822	rector	Lipták György
1823	rector	Czike Ferenc
1823	praeceptor	Szőrös György
1825	praeceptor	Ferenczi István
1826	praeceptor	Margitai János
1826	rector	Kálnai József
1827	rector	Kolumbán István
1827	praeceptor	Tóth Sámuel
1830	praeceptor	Göntzi János
1831	rector	Ternyei József
1831	praeceptor	Lovass Károly
1837	rector	Lakatos István
1837	praeceptor	Kiss Ferenc
1840	rector	Papp István
1841	rector	Csépke Mihály
1844	iskolatanító	Gecsei József
1846	tanító	Lányi Lajos
1847	oktató	Szendrei Pál
1847	kisebb oktató	Szabó József
1848	tanító	Járdán Lajos
1850	segédtanító	Somogyi János
1851	oktató	Jakó Sándor
1851	tanító	Fülep Mihály

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Matócs	(MATÓCS) SZATMÁR VM., MA TŰNYOGMATOLCS RÉSZE	
1852	tanító	Bátorkeszi Sándor
1853	tanító	Szegi Lajos
1854	tanító	Kukri Péter
1857	segédtanító	Heti Sámuel
1858	segédtanító	Csécsi József
1859	segédtanító	Bakó László
1859	oktató	Szúk Lajos
1862	oktató	Lénárd István
1865	tanító	Szöllősi Gyula
1871	tanító	Csépke Péter
Mezőkaszony	(KÁSZON, KASZONY, NAGYKASZONY) BEREG VM., KOSZONY, UKRAJNA	
1799	capellanus	Sebők Sámuel
1800	?	Képes József
1810	rector	Benkő János
1821	rector	Gőz András
1824	rector	Somogyi József
1827	rector	Szakál György
1830	rector	Ormós István
1833	rector	Vajas Károly
1836	rector	Pataki Ferenc
1840	rector	Balajti István
1844	iskolatanító	Kati Sándor
1848	oktató	Ritok Dániel
Milota	SZATMÁR VM.	
1843	iskolatanító	Kovács József
1845	iskolatanító	Nagy László
1848	oktató	Nemes Menyhért
Munkács	BEREG VM., MUKACSEVO, UKRAJNA	
1788	rector	Hancsár György
1789	rector	Farkas András
1791	rector	L. Bodnár Mihály
1793	rector	Bihari József
1794	praeceptor	Kerek József
1796	rector	Kis József

Munkács	BEREG VM., MUKACSEVO, UKRAJNA	
1801	rector	Deli Ábrahám
1806	rector	Literáti István
1810	rector	Balogh István
1810	praeceptor	Bak István
1814	rector	Takáts Mihály
1815	rector	Gál István
1818	rector	Petró Mihály
1818	praeceptor	Körösi István
1821	praeceptor	Szentpéteri János
1822	rector	Tóth Mihály
1823	cantor, praeceptor	Barkaszi Ábrahám
1825	rector	Baktzi Ábrahám
1826	rector	Lipták László
1829	rector	Ondi István
1835	rector	Oláh Sámuel
1839	rector	Literáti János
1842	rector	Tóth Sámuel
1845	iskolatanító	Zámberi Sándor
1846	nevelő	Turóczi Endre
1848	oktató	Keső Károly
1851	oktató	Halmi Lajos
1852	nevelő	Katona Lajos
1853	tanító	Magyar József
1854	oktató	Péter Károly
1856	oktató	Berta Endre
1857	oktató	Mólnár Pál
1865	tanító	Vattay László
1869	tanító	Szabó József
Nábrád	SZATMÁR VM.	
1796	rector	Lovas Sándor
1810	rector	Gönci István
1810	rector	Vass József

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Nagybánya	MÁRAMAROS VM., BAIÁ MARE, ROMÁNIA	
1800	cantor	Vásárhelyi Sámuel
1808	praeceptor	Sinka Ábrahám
1808	praeceptor	Ajtai József
1809	rector	Szilágyi Albert
1809	praeceptor	Tállyai György
1811	praeceptor	Szarka Ferenc
1813	praeceptor	Ferenczi János
1814	praeceptor	Reskó Mihály
1814	praeceptor	Zsidai András
Nagybereg	(BEREG) BEREG VM., VELIKHI BEREHI, UKRAJNA	
1802	rector	Korótzki József
1846	iskolaigazgató	Görömbei Pál
1852	oktató	Ferge József
1856	oktató	Bátorkeszi Sámuel
1859	oktató	Szabó Albert
Nagydobos	(DOBOS) SZATMÁR VM.	
1841	rector	Mészár Mihály
1843	iskolatanító	Becze István
1844	iskolatanító	Gyimóti István
Nagyhalász	(HALÁSZ) SZABOLCS VM.	
1842	praeceptor	Vas István
Nagykálló	(KALLÓ) SZABOLCS VM.	
1807	expeditor	Molnár István
1843	segédpap	Pethő Károly
1846	conrector	Tóth János
1846	kisebb tanító	Szük István
1846	kisebb tanító	Dobos Ferenc
1850	tanító	Barati István
1850	tanító	Tóth Lajos
1856	tanító	Vigh József
1868	tanító	Lovass Sándor
Nagypeleske	(PELESKE) SZATMÁR VM., PELES, ROMÁNIA	
1831	praeceptor	Kézi Balázs

Nagyszőlős	(NAGYSZÖLLŐS) UGOCSA VM., VINOHRAGYIV, UKRAJNA	
1816	praeceptor	Nagy Mihály
Nemesborzova	(BORZOVA) SZATMÁR VM.	
1827	rector	Pere János
1862	nevelő	Nagy Ferenc
Nyíracsád	(ACSÁD) BIHAR VM.	
1856	oktató	Sárai József
Nyírbátor	SZABOLCS VM.	
1861	oktató	Túróczy Sándor
Nyírbogát	(BOGÁT) SZABOLCS VM.	
1786	rector	Kaszonyi András
1855	segédtanító	Lőrinci János
Nyírbogdány	SZABOLCS VM.	
1840	rector	Helmeczi Mihály
1843	iskolatanító	Nagy József
1855	orgonista	Kósa Imre
1864	tanító	Csombók Ferenc
1867	tanító	Bereti Elek
Nyírbóko	(JÁKÓ) SZABOLCS VM.	
1846	nevelő	Bihari Károly
Nyírkáta	(GEBE) SZABOLCS VM.	
1860	oktató	Lányi Kálmán
1860	nevelő	Naményi István
Nyírmeggyes	(MEGGYES) SZABOLCS VM.	
1805	rector	Benkő János
1806	praeceptor	Varga Pál
1807	praeceptor	Lovas Lipót
1829	rector	Lengyel József
Nyírpazony	(PAZONY) SZABOLCS VM.	
1791	rector	Szűcs László
Nyírtass	(TASS) SZABOLCS VM.	
1800	praeceptor	Popély János
1801	praeceptor	Varannai János
1816	praeceptor	Miklós Pál
1852	nevelő	Szívós Mihály

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Olcsvaapáti	(APÁTI, KISAPÁT, OLCSVA) SZATMÁR VM.	
1803	rector	Császár János
1852	tanító	Jakab Lajos
1863	segédtanító	Tóth Péter
Ófehértó	(ÓFEJÉRTÓ) SZABOLCS VM.	
1806	rector	Váradi József
Ombod	SZATMÁR VM., AMBOD, ROMÁNIA	
1863	oktató	Bottyán József
Óvári	SZATMÁR VM., OAR, ROMÁNIA	
1794	lelkész	H. Szabó János
Ökörítő	SZATMÁR VM., MA ÖKÖRITÓFÜLPÖS RÉSZE	
1852	tanító	Dávid István
Panyola	SZATMÁR VM.	
1795	rector	Szigeti József
Papos	SZATMÁR VM.	
1847	?	Takács Ferenc
Paszab	SZABOLCS VM.	
1796	pastor	Farkas Dániel
Patóháza	SZATMÁR VM., POTU, ROMÁNIA	
1864	tanító	Egyed Mihály
Pátroha	SZABOLCS VM.	
1847	?	Plánicz Pál
1868	tanító	Klimon Pál
1871	tanító	Varga Antal
1871	segédtanító	Nagy János
Petneháza	SZABOLCS VM.	
1845	nevelő	Pekári Sándor
1847	nevelő	Kubinyi Károly
Pettyén	SZATMÁR VM., PETIN, ROMÁNIA	
1800	praeceptor	Balogh János
Polyánka	BEREG VM., LOZA, UKRAJNA	
1870	tanító	Cséka Károly

Porcsalma	SZATMÁR VM.	
1797	rector	Keresztúri Pál
1798	praeceptor	R. Kováts Ferenc
1800	rector	Zaturetzki János
1805	rector	Szesztai Ferenc
1848	oktató	Kenyeres Sámuel
Pusztadaróc	(DARÓC) SZATMÁR VM., DOROLT, ROMÁNIA	
1846	tanító	Tóth Áron
Ramocsháza	(RAMOCSA) SZABOLCS VM.	
1825	rector	Horvát Mihály
1843	segédpap	Szécsi Mihály
Rápolt	SZATMÁR VM.	
1806	rector	Runyai István
Rohod	SZABOLCS VM.	
1844	nevelő	Réti József
1845	nevelő	Kövér István
1846	nevelő	Marka Pál
1852	nevelő	Zsidai Menyhért
Rozsály	(ROSÁLY) SZATMÁR VM.	
1792	praeceptor	Márk Péter
1792	praeceptor	Árvai Mihály
1793	praeceptor	Soltész János
Salánk	UGOCSA VM., SALANKI, UKRAJNA	
1861	segédtanító	Bakó László
Sárosoroszi	BEREG VM., OROSZIJEVE, UKRAJNA	
1801	rector	Szikszi István
1803	rector	Barati János
1808	rector	Gergely János
1810	rector	Szalai Dániel
1811	rector	Tóth András
1812	rector	Szép József
Sényő	SZABOLCS VM.	
1858	nevelő	Fodor István

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Sonkád	SZATMÁR VM.	
1827	rector	Mező Gáspár
1840	rector	Szalánczi András
Szabolcs	SZABOLCS VM.	
1784	rector	V. Demeter István
1799	rector	Váradi András
1800	rector	Császár András
1807	praeceptor	G. Nagy Dániel
1808	rector	Kovács Sámuel
1817	rector	Kovács Mihály
1846	nevelő	Farkas László
Szamossályi	(SÁLYI) SZATMÁR VM.	
1793	rector	Biri Gergely
1798	rector	Lőrintzi Sámuel
1798	praeceptor	Elek Ábrahám
1800	praeceptor	Paris Ferenc
1802	rector	Trombitás János
1811	rector	Mándy István
1814	rector	Varga István
1818	rector	Réz István
1819	rector	Adorján Mihály
1824	rector	Lovas Dániel
1829	rector	Rákóczi Mihály
1837	rector	Szabó József
1840	rector	Sinka Gábor
1843	iskolatanító	Horvát István
1843	segédtanító	Kovács Pál
1847	oktató	Ujlaki Károly
1848	oktató	File János
1852	oktató	Filep István
1856	oktató	Juhász József
1861	oktató	Csombók Mihály

Szamosszeg	SZATMÁR VM.	
1818	capellanus	Porsolt Ádám
1828	praeceptor	Fekete Pál
1836	praeceptor	Nyitrai Péter
1837	praeceptor	Szathmári Miklós
1844	tanító	Barna Ignác
1846	oktató	Tárcki Albert
1847	oktató	Bernáth József
1851	tanító	Megyasszai István
1859	segédtanító	Csombok Mihály
1860	segédtanító	Margitai József
1861	oktató	Kutasi József
1870	tanító	Kerekes József
Szatmárhegy	SZATMÁR VM., VIILE SATU MARE, ROMÁNIA	
1863	oktató	Nagy Lajos
Szatmárnémeti	SZATMÁR VM., SATU MARE, ROMÁNIA	
1783	rector	Makai (?)
1783	praeceptor	Balog (?)
1784	praeceptor	V. Szabó György
1787	praeceptor	Erdős Ádám
1791	praeceptor	Lovas Sámuel
1791	praeceptor	Egri József
1793	praeceptor	A. Nagy István
1793	praeceptor	Egressi Ábrahám (itt meghalt)
1795	praeceptor	Sz. Tasnádi Sámuel
1795	praeceptor	Teleki Lajos
1796	praeceptor	Kása József
1796	praeceptor	Látzai János
1798	praeceptor	Osváth János
1798	praeceptor	Meleg Dániel
1800	praeceptor	Kriston Sámuel
1803	rector	Nagy Gedeon
1805	praeceptor	Győri Sándor
1805	praeceptor	Kelemen János
1806	praeceptor	Győri József

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Szatmárnémeti	SZATMÁR VM., SATU MARE, ROMÁNIA	
1807	praeceptor	Fejér Pál
1808	praeceptor	Kádár Ferenc
1809	praeceptor	Kis Áron
1811	capellanus	Zún János
1811	rector	Sinka Gábor
1814	rector	Tóth Benjámín
1815	subrector	Bernát Sámuel
1817	rector	Vajányi Mihály
1817	rector	Jászai István
1817	rector	Dudás József
1819	rector	Márton János
1820	rector	Beregszászi Sámuel
1822	rector	Musai László
Szódemeter	SZATMÁR VM., SĂUCA, ROMÁNIA	
1802	praeceptor	Gazda József
Tarpa	BEREG VM.	
1784	rector	V. Kováts János
1786	rector	Sándor István
1786	praeceptor	Lipó András
1788	rector	Sz. Szabó János
1791	rector	Galgóczi László
1792	rector	Fülep Sámuel
1795	rector	Híres István
1798	rector	Almási Sándor
1801	rector	Nagy Mihály
1804	rector	Balajti Mihály
1806	rector	Bihari András
1809	rector	Sz. Varga János
1811	praeceptor	Beretzky József
1812	rector	Illyés Mihály
1812	praeceptor	Dudás József
1813	praeceptor	Gyüre József
1815	rector	Kovács Mózes
1815	praeceptor	Tóth Sámuel

Tarpa	BEREG VM.	
1816	praeceptor	Morvai István
1817	praeceptor	J. Szabó József
1818	rector	Gönci György
1818	praeceptor	Nánási Baltazár
1819	praeceptor	Váradi László
1821	rector	Pap János
1824	rector	Nagy Ábrahám
1824	praeceptor	Csiszár Zsigmond
1827	rector	Marton János
1827	praeceptor	Nánási Sándor
1828	praeceptor	Nyilas József
1829	praeceptor	Mándi Károly
1830	rector	Szabó Károly
1833	rector	Barati János
1833	praeceptor	Barati Lajos
1835	praeceptor	Asztalos László
1836	praeceptor	Orbán József
1836	praeceptor	Baksa Sámuel
1837	praeceptor	Lőrinczi Pál
1839	praeceptor	Ködöböcz Miklós
1839	rector	Szabados János
1840	praeceptor	Csürke József
1842	praeceptor	Szabó Albert
1843	iskolatanító	Fazekas Gedeon
1843	kisebb tanító	Varga János
1844	kisebb tanító	Fejes János
1845	kisebb tanító	Nagy Sámuel
1846	oktató	Major János
1846	tanító	Boros József
1847	kisebb oktató	Lakatos József
1848	tanító	Bolyák Elek
1851	tanító	Péter Sándor
1852	oktató	Nagy Sámuel
1852	tanító	Bátorkeszi Sámuel

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Tarpa	BEREG VM.	
1859	oktató	Dajka Ignác
1859	segédtanító	Szabó Menyhért
1861	segédtanító	Balla Gusztáv
1862	oktató	Csúzi János
1862	segédtanító	Szabó Mihály
1865	tanító	Kaliczky Kálmán
1868	tanító	Székely Bertalan
1869	tanító	Gacsályi Lajos
1869	segédtanító	Főző Péter
1870	tanító	Simon Andor
1871	segédtanító	Kardos András
1872	segédtanító	Madarassy Károly
Tatárfalva	BIHAR VM., TOTORENI, ROMÁNIA	
1800	praeceptor	Osváth György
1844	nevelő	Jakab Gábor
1852	tanító	Seres István
1861	segédtanító	Kasza József
Tiszabecs	SZATMÁR VM.	
1863	segédtanító	Toth Lajos
Tiszabercel	(BERCEL) SZABOLCS VM.	
1786	rector	Liszkai József
1796	rector	Török István
1796	pastor	Pásztor Dániel
Tiszabездéd	(BEZDÉD) SZATMÁR VM.	
1798	pastor	Horváth István
1798	pastor	T. Tóth István
1801	rector	Szabó Mihály
1846	oktató	Tóth Endre
Tiszabüd	SZABOLCS VM., (MA TISZAVASVÁRI RÉSZE)	
1855	nevelő	Csiszár Sámuel
1858	nevelő	Baksi Sándor
1860	nevelő	Porcs János
Tiszadada	(DADA) SZABOLCS VM.	
1817	praeceptor	Kondor Mihály

Tiszaeszlár	(ESZLÁR) SZABOLCS VM.	
1796	rector	Gyene Lajos
1845	nevelő	Frenczel József
Tiszanagyfalu	(NAGYFALU) SZABOLCS VM.	
1784	levita	Balótzai Ferenc
1789	rector	Bunyitai László
1792	rector	Nemes Sámuel
1804	rector	Kóris János
1807	rector	Jakab György
1810	rector	Borsi Pál
1812	rector	Kalán István
1814	rector	Terjék István
1816	paedagogus	Miklós László
1816	praeceptor	Cseresznyés István
1817	rector	Papp István
1820	rector	Gyarmati Sámuel
1823	rector	Nádaskai Gergely
1829	rector	Dobos Imre
1838	rector	Pamlényi János
1842	rector	Béres Bálint
1849	oktató	Márkus Ábrahám
Tiszapéterfalva	(PÉTERFALVA) UGOCSA VM., PIJTERFOLVO, UKRAJNA	
1853	oktató	Mólnár József
Tiszaszentmárton	(SZENTMÁRTON) SZABOLCS VM.	
1798	rector	Szarka Péter
Tivadar	SZATMÁR VM.	
1800	rector	Tóth Sámuel
1806	rector	Fodor János
1807	rector	H. Nagy György
1808	rector	Ajtai József
1812	praeceptor	Nemes Ábrahám
1813	praeceptor	Pathó Ferenc
Tornyospálca	(PÁCA, PÁLCA) SZABOLCS VM.	
1822	capellanus	Nemes József
1823	rector	Deme Pál

{II. TISZÁNINNENI PARTIKULÁK}

Tunyog	SZATMÁR VM., MA TUNYOGMATOLCS RÉSZE	
1811	rector	Harcász Dániel
Túristvándi	(ISTVÁNDI) SZATMÁR VM.	
1812	rector	Csengeri György
1867	tanító	Balogh Imre
Tyukod	SZATMÁR VM.	
1798	rector	Kriston László
1805	rector	Kóróczki János
1808	rector	Végh János
1860	oktató	Csizmadia Zsigmond
Ugornya	BEREG VM. (MA VÁSÁROSNAMÉNY RÉSZE)	
1848	?	Német Dániel
Uszka	SZATMÁR VM.	
1805	lelkész	Beregszászi András
1831	rector	Dienes Ferenc
Vaja	SZABOLCS VM.	
1805	lelkész	Baksay Dániel
1846	nevelő	Juhász Tamás
Vámosatya	(ATYA) SZATMÁR VM., ATEA, ROMÁNIA	
1798	praeceptor	Kotzka Miklós
1845	nevelő	Pallagi József
Vásárosnamény	(NAMÉNY) BEREG VM.	
1799	rector	Laskai Sándor
1800	pedisequus (inas)	Várkonyi István
1853	tanító	Filep Mihály
Vasmegyer	(MEGYER) SZABOLCS VM.	
1860	iskolatanító	Szabó Antal
Verbóc	UGOCSA VM., VERBOVEC, UKRAJNA	
1805	rector	Keresztury Mózes
1835	rector	Orosz Ferenc
1843	iskolatanító	Nagy Imre
1868	tanító	Kecskeméti Károly

Vitka	BEREG VM. (MA VÁSÁROSNAMENY RÉSZÉ)	
1831	rector	Lukács István
1833	rector	Mándi Károly
1841	rector	Kézi Sándor
1846	oktató	Kozma Pál
1847	?	Buzik Zsigmond
1848	nevelő	Nagy Imre
1851	oktató	Márcki Mihály
1852	oktató	Doktor János
1853	oktató	Nagy Zsigmond
1857	oktató	Elek Dániel
1861	oktató	Kása Endre
1864	tanító	Lukács Dániel
Zalkod	SZABOLCS VM.	
1850	nevelő	Harsányi Ferenc
1851	nevelő	Szabó Bertalan
Zsarolyán	SZATMÁR VM.	
1845	iskolatanító	Kukri József

III.
REFORMÁTUS ISKOLÁZÁS
ERDÉLYBEN

Ősz Sándor Előd

AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZ REKTÓRIÁINAK ADATTÁRA A FEJEDELEMSÉG-KORBAN¹

Az Erdélyi Református Egyház fejedelemség-kori iskolatörténetét három nagy korszakra oszthatjuk: a református és unitárius felekezetek szétválásától (1570 k.) a gyulafehérvári Collegium Academicum megalapításáig terjedő időszakban több tucat egyházközségi fenntartású, népiskolánál magasabb ismereteket oktató iskola működött – változó színvonalon. Ezek közül kiemelkedett a gyulafehérvári és a marosvásárhelyi iskola. A Collegium Academicum alapítása után és a teljes gyulafehérvári korszakában (1622–1658) megfigyelhető valamiféle központosítás: a fejedelemség első iskolája a többi tanintézet „anyaiskolájaként” is működött. Az 1661–1691-es, I. Apafi Mihály fejedelmi és főpatrónusi működésével egybeeső időszakban már három kollégium, három gimnázium és néhány tucat rektória működött Erdélyben, ezzel egy időben kialakult az intézmények hierarchiája.

A 17. század végi Erdélyben három iskolatípust különböztetünk meg: kollégiumok, rektóriák/gimnáziumok és népiskolák. A három kollégium (Nagyenyed, Kolozsvár, Sárospatak–Gyulafehérvár) jelentette az erdélyi református oktatás legfelsőbb szintjét: kizárólag az itt tanult diákok állhattak lelkészi ordinációs vizsgára, és ezekben az intézetekben folyt a legszínvonalasabb képzés. A népiskolák többnyire írni-olvasni, számolni tanították, illetve a gyülekezeti integrációhoz szükséges ismeretekkel (imádságok, énekek stb.) vértették fel a gyerekeket.

A rektóriák színvonala mozgott a legszélesebb skálán: volt közöttük beiratkozási anyakönyvet vezető iskola tógátus diákokkal (pl. Marosvásárhely, Szászváros) – ezekből lesznek a 18. században a gimnáziumok. Volt viszont

¹ A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János-ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

olyan iskola is, ahol a latin grammatikában csak a syntaxisig jutnak (pl. Lozsád). Jelen tanulmányban ezen – részben – latin oktatási nyelvű iskolák erdélyi adattárát szeretnénk közzétenni az 1570–1691-es időszakra vonatkozóan.

Terminológiai nehézségek

A három említett iskolatípusra és tanerőire a 17. század legelején már megvolt a világos latin terminológia: a „collegium” vezetője a „professor”, a „rectoriá”-é vagy „gymnasium”-é a „rector”, a „scholá”-é a „ludimagister” volt. Utóbbit oskolamesternek vagy egyszerűen csak mesternek fordították. A 16–17. századi egyházközségi és egyházmegyei forrásaink többsége viszont rendkívül következetlenül használja ezeket a kifejezéseket, és nem különbözteti meg a népiskolát a rektóriától, az iskolamestert a rektortól. A 17. századi (eredetű) díjlevelekben minden gyülekezetben „proventus rectoris” szerepel, holott a tanítók többsége népiskolát vezetett. Am ugyanezen díjlevelek magyar szövegében mesternek nevezik a latin iskola vezetőjét is. A fejedelmi adománylevelek mindenhol „scholá”-ról beszélnek (ritkábban melléírják, hogy „seu gymnasium”). A vizitációs jegyzőkönyvek szövegei is meglehetősen következetlenül használják a „rector” és a „ludimagister” megnevezéseket. Ezen források tehát kevésbé alkalmasak a rektóriák meghatározására.

A nagyenyedi, kolozsvári és sárospatak–gyulafehérvári kollégiumi beiratkozási anyakönyvek utólagos bejegyzései viszont pontosabban használják a fent említett fogalmakat. A latin iskola vezetőjét „rector”-nak, a népiskoláét „ludimagister”-nek nevezik – inkább több, mint kevesebb következetességgel, bár az ő tolluk is megbicsaklik néha. (Az egyházmegyei forrásokban ez a 18. század utolsó harmadában válik általánossá.) A marosvásárhelyi iskola anyakönyvében viszont tetten érhető az egyházmegyei források kapcsán említett következetlenség. Az Apafi-kor előtti időszakból az ego-dokumentumok, illetve a könyvbejegyzések őriztek meg értékes iskolatörténeti adatokat. Kutatásunk alapkérdése, hogy mikor tekinthető rektóriának a település iskolája. Az alábbi feltételeket fogalmaztuk meg:

1. Ha a kollégiumok beiratkozási anyakönyveiben legalább két diák neve mellé beírták, hogy az illető ekléziában lett „rector”. (Ha csak egyetlen ilyen jellegű bejegyzést találtunk, mérlegeltünk: ha a későbbiekben kimutatható az iskola rektórijellege, mérvadónak tekintettük ezt a bejegyzést is.) Ezenkívül apró árulkodó jelekre is igyekeztünk alaposan odafigyelni:
2. Ha a rektor díjlevelében szerepel grammatisták vagy syntaxisták, illetve külső (nem az adott gyülekezethez tartozó) diákok bére, kétségtelenül rektóriával van dolgunk.

3. Ha valamely adománylevélben a diákok élelmezéséről vagy szállásáról van szó, kétségtelenül felsőbb iskola működött az adott településen.
4. Ha könyvbejegyzésekben megjelenik, hogy a kötetet az iskolának ajándékozták, akkor iskolai könyvtár-kezdeménnyel van dolgunk.
5. Hasonló következtetést vontunk le, ha (akár szövegszerűen, akár említés szintjén) ismerjük az iskola törvényeit.
6. Ha valaki olyan iskolában tanult vagy tanított, amelynek rektórijellege korábban is bizonyos volt, következő tanulmányi, illetve szolgálati helyeit is rektóriának tekintettük (pl. Rozgonyi János esetében).

Statisztikai adatok

Összesen 41 településről igazolható, hogy református ekléziához tartozó rektória működött ott. Ebből három (Kolozsvár, Brassó és Marosvásárhely) szabad királyi város, 32 mező- vagy bányaváros, hat (Bálványosváralja, Bűrös, Gidófalva, Lozsád, Székelykocsárd és Uzon) pedig falu. A mezővárosi státussal tehát az esetek többségében együtt járt a rektória léte is. Csupán sejtjük, de nem sikerült egyértelműen igazolni, hogy Borberekén, Székelykeresztúron, Zabolán, Illyefalván, Tordaszentlászlón, Erdőszentgyörgyön vagy Kibéden működhetett rektória. A rektóriák közül 17-ről már az első iskolatörténeti korszakból, tehát 1622-t megelőzően is vannak adataink, 11 a Collegium Academicum korszakában bukkan fel a forrásokban, 13 pedig csak az Apafi-korban, ami egybeesik a kollégiumi beiratkozási anyakönyvek vezetésének kezdetével.

A rektorok közül 343 személyt ismerünk név szerint. Közülük 34 fő 1622 előtt, 61 fő 1622–1658 között, 248 fő pedig az Apafi-korban működött. További pályájuk részletes vizsgálata túlmutat e tanulmány keretein, ám megállapíthatjuk, hogy nagy részük lelkipásztorként szolgált tovább az Erdélyi Református Egyház valamelyik ekléziájában.

Az Erdélyi Református Egyház rektóriáinak adattára

A leírásokban kitérünk az iskola alapítási adataira, a rektor, illetve a diákok megélhetését célzó adományokra, iskolaépítésekre. Közöljük az intézmény ismert rektorainak a nevét, illetve tanulmányi helyeiket (amennyiben ismert). Utóbbi azért lényeges, mert elősegíti a partikularendszer erdélyi sajátosságainak vizsgálatát. Némely iskola történetét, illetve rektorainak névsorát koráb-

ban megírták, ezekben az esetekben hivatkozunk az előtünk járókra, esetleg néhány újonnan előkerült adattal kiegészítjük kutatásaikat. A hivatkozott szerzők (elsősorban Herepei János és Tonk sándor) munkásságára építhetünk, de illesse nagy köszönet Tóth Leventét, aki készségesen bocsátotta rendelkezésünkre a még nem közölt iskolatörténeti és prozopográfiai adatait.

Adattárunk nem teljes, csupán kiindulópont, amelyet tovább kell gondolni és bővíteni. Talán nem utópisztikus az az elképzelés, hogy belátható időn belül elkészülhet a Kárpát-medence református rektóriáinak térképes adattára.

ABRUDBÁNYA (GYULAFEHÉRVÁRI EGYHÁZMEGYE)

Az abrudbányai iskolaépület falán ma is látható, 1746-ban elhelyezett emléktábla felirata szerint a rektóriát Apafi Mihály alapította 1672-ben.² Egyetlen fejedelemség-kori rektorát ismerjük: Kazai György 1683-ban subscribált Sárospatak–Gyulafehérváron.³

ALVINC (GYULAFEHÉRVÁRI EGYHÁZMEGYE)

A Maros-parti mezőváros iskolájáról csak az Apafi-korból vannak adataink, de valószínűnek tartjuk, hogy korábban is működött. Ismert rektorai közül Léczfalvi István 1663-ban, Gothárd István 1664-ben, Szilosi[!] János 1665-ben, Királyfalvi István 1675-ben és Laki R. Mátyás 1682-ben subscribált Enyeden.⁴ Héczei János 1672-ben, Tiszabecsi P. Sámuel 1673-ban, Farczádi Péter 1677-ben, Lippai Ambrus 1678-ban pedig a Gyulafehérvárra menekült sárospataki Kollégium diákja volt.⁵

² Az emléktábla szövege: „Ezer hatszaz hetven kettőben ezen hely / Apafi Mihalytol lett Tanulo Műhely / Ezerhetszaz negyven hatban ujittatatt / Meg s egészen fabol talpra allittatott / Kobob [!] rakattattaM ILLy renDeL Pokara[?] / Hogy tartsak és Legyek az EkkL[esi]a hasznara.”

³ HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 127.

⁴ JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1977, 96–98, 104, 108.

⁵ HÖRCSIK, *i. m.*, 115, 117, 122.

ARANYOSGYÉRES (ENYEDI EGYHÁZMEGYE)

A Torda vármegyei mezőváros rektóriájáról az Apafi-kortól kezdve vannak adataink. Rektorai közül Dévai Márton 1674-ben, Belényesi Grausser Dávid 1687-ben subscribált Nagyenyeden.⁶

BALÁZSFALVA (ENYEDI EGYHÁZMEGYE)

A balászfalvi uradalom ekléziája a 17. század elejéig unitárius volt, Péchi Simon birtoklása idején valószínűleg a gyülekezet is a szombatosság felé hajlott. A református ekléziáról a 17. század közepétől rendelkezünk adatokkal. Az Apafi-korból négy rektorát ismerjük: Baczoni Balázs 1669-ben, Nyíregyházi Miklós 1680-ban, Kendi Sámuel 1686-ban, Szathmári János pedig 1689-ben subscribált Enyeden.⁷

BÁLVÁNYOSVÁRALJA (SZÉKI EGYHÁZMEGYE)

Bálványosváralja iskolájának két első rektorát a 17. század első harmadából ismerjük. Biczei György 1620 körül vette magára a tógát Nagybányán,⁸ Börvelyi Dániel 1639-ben szolgált az iskolában.⁹ A rektória létét bizonyítja, hogy az egyházközség 1643-as rektori díjlevelében megjelenik az eklézián kívüli diákoktól járó tandíj („ad extremum didactrum”).¹⁰ (A rektória létének emléke, hogy a gyülekezet kántorát a mai napig „Rektor Úr”-nak szólítják.)

BÁNFFYHUNYAD (KOLOZS-KALOTAI EGYHÁZMEGYE)

A bánffyhunyadi rektóriára vonatkozó első adatunk 1634-ből származik, ekkor Makfalvi Mihály rektor bizonyos Monostori Mihálynak ajándékozott egy könyvet.¹¹ Őt követte Rozgonyi Varga János, aki 1634 júliusától 1635

⁶ JAKÓ-JUHÁSZ, *i. m.*, 103, 112.

⁷ *Uo.* 100, 107, 111, 113.

⁸ THURZÓ Ferenc, *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755*, Nagybánya, Morvay Gyula, 1905, 172.

⁹ A Széki Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. *Protocollumok* (A továbbiakban: SzékEhmLvt prot.) I/1, 44.

¹⁰ *Uo.*, 648.

¹¹ Georg MAIOR, *Enarratio epistolae Pauli ad Galatas*, Witebergae [Wittenberg], Johannes Lufft, 1560. – VD16 ZV 1989. Teleki-Bolyai Könyvtár, jelzete: B-o 4994.

áprilisáig működött itt.¹² Az Apafi-kor rektorait Herepei János gyűjtötte össze, mindannyian a Kolozsvári Református Kollégiumban tanultak: Erdélyi István (1670 k.), Szentgyörgyi Mihály (1672 k.), Kézdivásárhelyi Kelemen (1673 k.), Küküllővári Péter (1674 k.), Nyíri István (1681 k.), Kálai (Káli?) Lőrinc (1686 k.), Madarasi György (1687 k.), Viski György (1689 k.) és Jeddi Mihály (1690 k.).¹³

BOROSBENEDEK (GYULAFEHÉRVÁRI EGYHÁZMEGYE)

A mezőváros rektóriájáról csak az Apafi-korból vannak adataink. Rektorai többnyire Enyeden tanultak: Étfalvi András 1662-ben, Márkosfalvi Bálint 1665-ben, Balassagyarmati Ferenc 1665-ben, Fintaházi Miklós 1667-ben, Szilágyi Mihály 1677-ben, Váradai Márton 1684-ben, Békési Imre 1689-ben subscribált.¹⁴ Ebből a sorból ismert még Tölczei Sz. István, aki 1671-ben subscribált Sárospatakon,¹⁵ illetve Szokolyai Péter, aki ismeretlen helyen tanult és 1680-ban vezette az iskolát.¹⁶

BRASSÓ (A SZÁSZ PÜSPÖK FENNHATÓSÁGA ALATT)

A szabad királyi város szász és (kisebbségi) magyar lakossága egyetlen egyházközségbe szerveződött. Élén a főlelkész („Stadpfarrer”) állt, mellette három-négy prédikátor működött, közülük egyik magyar volt. 1680 körül a magyar prédikátorok reformátusok voltak, ugyanis többnyire valamelyik háromszéki református egyházközségben folytatták a szolgálatukat. Az eklézsia 1542 óta működő gimnáziuma mellett a 17. század első harmadától működött a magyarok rektóriája (Rozgonyinál: „Schola Ungarica Coronensis”) is, amely református szellemben nevelte az ifjakat.¹⁷ Első iskolatörténeti adatunk Tatrosi György krónikájából származik, ahol azt olvassuk, hogy a szerzőt 1611-ben Sáfár István mester tanította a „brassói schola-

¹² TONK Sándor, *Rozgonyi Varga János önéletírása = Lymbus: Művelődéstörténeti Tár, IV*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1992, 152.

¹³ HERPEI János, *A bánffihunyadi iskola régi mesterei = Uő., Művelődési törekvések a század második felében*, Bp., Szeged, JATE, 1971 (Adattár XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 3), 350–351. (A továbbiakban: *Adattár*, 3)

¹⁴ JAKÓ-JUHÁSZ, *i. m.*, 95, 98, 99, 106, 110, 113.

¹⁵ HÖRCSIK, *i. m.*, 114.

¹⁶ A Gyulafehérvári Református Egyházközség levéltára (helyben), Iratok C/5.

¹⁷ BINDER Pál, *Az erdélyi magyar evangélikus egyházközségek és iskolák története és névtára*, [Brassó], [Evangélikus Egyházközség], [1993], 15.

ban”.¹⁸ 1632–1633 között Rozgonyi Varga János volt a rektora.¹⁹ 1638–1639-ben Sárdi István és Jenei Ferenc vezette az iskolát.²⁰ Az Apafi-korból három rektorát ismerjük: Bodolai Mihály 1663-ban, Krizbai Dezső János 1678-ban, Hajdú István 1682-ben írta alá az enyedi kollégium törvényeit.²¹

BÜRKÖS (ENYEDI EGYHÁZMEGYE)

A szász települések között fekvő magyar szigetfalu (a fejedelmi adományoknak köszönhetően) az Enyedi egyházmegye fontos gyülekezetei közé tartozott, így valószínűnek tűnik a rektória működése. Rektorait az Apafi-korból ismerjük: Tarpai Pál 1681-ben, Kovásznai György 1688-ban subscribált Enyeden.²²

DÉS (DÉSI EGYHÁZMEGYE)

A Belső-Szolnok vármegye központjának számító mezőváros lakosságának többsége a 16. században unitárius volt, a századforduló táján tért át református hitre. 1615-ben Bethlen Gábor már a református iskola („schola seu gymnasium”) deákjainak rendelt évi szász kalongya búzajövedelmet.²³ Az oklevél azt is megemlíti, hogy a diákok a szabad művészeteket tanulják („studentes artium liberalium”). Kádár József szerint a rektor mellett négy praepceptor működött az iskolában.²⁴ Rektoraik voltak (Herepei János nyomán): Kuti János (1638–1640), Tiszabecsi János (1646,²⁵ 1653–1655), Kodori Nagy Márton (1655), Fogarasi Mátyás (1659–1661), Diószegi István (1669 k.). Az 1674-től működő rektorok a kolozsvári kollégiumból kerültek ki: Kézdivásárhelyi Péter (1674), Szentsimoni Mihály, Székelyhidi János, Márkusfalvi Miklós, Zoványi P. Sámuel, Zilahi András, Boros István, Bányai B. István, Almási N. István, Ajtai Miklós és Ajtai Dániel (1690–1691) beiratkozása nincs keltezeve.²⁶

¹⁸ DOMOKOS Pál Péter, *Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései*, ItK, 1957/3, 242.

¹⁹ TONK, *Rozgonyi... i. m.*, 150.

²⁰ RÉTYI Péter *Naplója*, kiad. Maria URȘUȚIU, Bukarest, Kriterion, 1983, 30–32.

²¹ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 96, 106, 109.

²² *Uo.*, 108, 112.

²³ A Dési Református Egyházközség levéltára (helyben), Iratok C/2.

²⁴ KADÁR József, *A dési ev. ref. egyházközség története*, Dész, Demeter és Kiss, 1882, 96.

²⁵ Belső-Szolnok vármegye jegyzőkönyve, I. 50. Kelemen Lajos céduláinak másolata az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban.

²⁶ HERPEI János, *A dési református iskola XVII. és XVIII. századbéli igazgatói és tanítói*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Minerva, 1941, 1–22.

DÉSAKNA (DÉSI EGYHÁZMEGYE)

A bányavárosban a 16. században volt unitárius rektória. A település valószínűleg a 17. század elejétől református lett. 1631-ben a rektor tekintélyes jövedelemmel rendelkezett, évi száz kő sőt kapott.²⁷ Rektorait az Apafi-kortól ismerjük: Diószegi Istvánt 1670-ben tiltott tanok hirdetésével vádolták.²⁸ Szalacsi István (1670–1671–?) 1671-ben átvette a sójövendelmet.²⁹ Técsi Gáspárt 1682-ben részegeskedése miatt eltávolították a hivatalából.³⁰ Széki Márton rektori szolgálatáról csak a Kolozsvári Református Kollégium beiratkozási anyakönyvéből tudunk.³¹

DÉVA (HUNYAD–ZARÁNDI EGYHÁZMEGYE)

Geszty Ferenc dévai várkapitány 1593-ban kelt végrendeletében olyan iskola megépítésére hagyott alapot, amely osztályteremből, rektori lakásból és internátusként szolgáló „négy kis kamarácskából” állt. Mivel végrendeletében a mester eltartására is pénzt hagyott, feltételezzük, hogy a rektória már működött, az új iskolaépület ennek felvirágzását szolgálta.³² A Dévai Református Egyházközség 1715-ben kezdődő vegyes protocollumába beírták a korábbi rektorok nevét, ám a névsor adatai nem megbízhatóak, ezért ebben az esetben is a 17. század második feléből származó kollégiumi és vizitációs adatokra hagyatkozunk. Ismert rektorai közül Tarcsai Mihály 1666-ban subscribált Enyeden,³³ Kolosvári János 1670-ben Kolozsváron,³⁴ Nánási Vas Gábor (1675) 1670-ben Sárospatakon,³⁵ Kisbaconi Mihály és Baczoni N. István 1675-ben Enyeden,³⁶ Baczoni Péter 1679-ben Sárospatak–Gyulafehérvá-

²⁷ A Dési Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Protocollumok I/1. (A továbbiakban: DészEhmLvt prot. I/1.) p. 27.

²⁸ Kiss István, *A Dési Református Egyházmegye történeti névtára*, II, Református Szemle, 1999/4, 314.

²⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára F 12. XVI/1. Wolf Rudolf céduláinak másolata az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban.

³⁰ DészEhmLvt prot. I/1, 57–58.

³¹ KOLOZSVÁRI József, *Litteris et pietati sacrum: Adalékok a Kolozsvári Református Kollégium történetéhez*, III, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2012, 43.

³² TUDÓS S. Kinga, *Erdélyi testamentumok: Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei*, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 155.

³³ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 98.

³⁴ KOLOZSVÁRI, *i. m.*, 40.

³⁵ HÖRCSIK, *i. m.*, 113.

³⁶ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 104–105.

ron,³⁷ Jenei P. Sámuel 1680-ban Enyeden, 1683-ban Debrecenben,³⁸ Kassai István (1690) 1682-ben, Dállyai Dávid 1685-ben Enyeden,³⁹ Mádi T. Mihály (1690-?) Sárospatak–Gyulafehérváron.⁴⁰

FELVINC (ENYEDI EGYHÁZMEGYE)

Az aranyosszéki mezőváros református eklézsziája a 17. század elejétől fontos központ volt, 1632-ben esperesi székhely. Rektóriájáról az Apafi-korból vannak adataink. Ismert rektorai: Gálfalvi Miklós 1673-ban, Medgyesi Mátyás 1675-ben, Galambfalvi Zsigmond 1682-ben, Szentiványi Ferenc pedig 1686-ban írta alá az enyedi Bethlen-Kollégium törvényeit.⁴¹

FOGARAS (KÜLÖNLEGES STÁTUS)

A fogarasföldi „liber baronátus” világi és egyházi központjának számító mezőváros iskolájának történetét Fejér Tamás dolgozta fel. A továbbiakban az ő közleményére támaszkodunk. A rektória diáknévsorát 1639-től kezdve ismerjük, így ez a legrégebbi ránk maradt ilyen jellegű erdélyi református forrás. Az 1639–1691-es időszakban 295 diák iratkozott be az intézménybe.⁴² A rektorok névsora: Laskói Csókás Péter (1578 előtt), Alvinczi Péter (1604), Szerencsi János (?–1639–1640–?), Szenci Molnár János (1639–1640–[1644?]), Lázári János (1644–?), Tiszabecsi Gáspár (1644 után–1649 előtt), Keresztúri András (1644 után–1649 előtt), Gerte Péter (1649 után–1652 előtt), Barátosi István (1649 után–1652 előtt), Uzoni Miklós (1652–1654), Remetei K. Mihály (1654–1655), Királyhelmei János (1655–1656), Szerdahelyi János (1656–1660), Fogarasi Kis Tamás (1660–1663), Almási István (1663–1664), Szentgyörgyi Beke György (1664–1666), Eperjesi Mihály (1666–1668), Jánki Márton (1668–1669), Szatmárnémeti György (1669–1670), Szeregyei Mihály (1670–1672), Szekeresi István (1672–1674), Szilágyi Mihály (1674–1677), Misztótfalusi Kis Miklós (1677–1680), Ikafalvi

³⁷ HÖRCSIK, *i. m.*, 123.

³⁸ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 107; *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, I, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 333.

³⁹ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 108, 110.

⁴⁰ HÖRCSIK, *i. m.*, 131.

⁴¹ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 103, 105, 109, 111.

⁴² A Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Igazgatósága. Anyakönyvek fond 18. Az átitrt szövegért Fejér Tamásnak mondok köszönetet.

Pap Márton (1680–1682), Szentmiklósi P. György (1682–1683), Rozgonyi Pap János (1683–1685), Sellyei Pap György (1685–1687), Miskolci Dávid (1687–1689), Egrespataki N. Mihály (1689–1693). Az 1663 után szolgáló 15 rektor közül 14 főnek ismerjük a tanulmányi helyeit: nyolcan Nagyenyeden, öten a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégiumban, egy pedig Kolozsváron tanult. Az iskola praeceptorairól 1664-től kezdve vannak adataink. Nevüket 1683-tól kezdve ismerjük, Fogarason egyszerre egy vagy két osztálytanító működött.⁴³

GIDÓFALVA (SEPSI EGYHÁZMEGYE)

A településről meglehetősen sok értelmiségi került ki, ami arra utal, hogy a faluban népiskolánál magasabb szintű tanintézet működött.⁴⁴ Első ismert rektora, Szászvárosi Nagy Bertalan 1586-ban szolgált itt. További rektorai: Szabó Jakab (1635), Baconi Tókos Pál (1664), Csermeky (Csermely) János (1669),⁴⁵ Zágoni Tamás. Utóbbi 1668-ban subscribált Enyeden.⁴⁶ A rektória színvonalára utal a hídvégi Nemes János naplójában található feljegyzés: „Ment el [Hídvégről] feleségem, vitte el a gyermekeket Gidófalvára a scolába.”⁴⁷

GÖRGÉNYSZENTIMRE (GÖRGÉNYI EGYHÁZMEGYE)

A Görgényi egyházmegye legtekintélyesebb gyülekezete volt korábban, a 18. század elején folyamatosan veszített jelentőségéből. Apafi-kori rektorai közül hatot ismerünk: Vásárhelyi István 1670-ben, Halmányi B. Mihály 1676-ban, Kibédi Péter 1681-ben subscribált Enyeden, Borbély György 1685-ben Marosvásárhelyen, Gyalai K. György és Szentmihályi János 1685–1692 körül Kolozsváron.⁴⁸

⁴³ FEJÉR Tamás, *A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség-kori rektorai*, Erdélyi Múzeum, 2010/3–4, 106–144.

⁴⁴ HEREFELI János, *Gidófalva deákos végzettségű fiai a XVII. században = Adattár*, 3, 275–276.

⁴⁵ COROI Artúr, *Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez: Cs. Bogáts Dénes bejegyzései Berecz Gyula: Háromszék-vármegye népoktatási intézményeinek története című könyvébe*, Kolozsvár, Erdély Múzeum-Egyesület, 1998, 18. A kiadványra Tóth Levente hívta fel a figyelmünket.

⁴⁶ TÓTH Levente, *A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*, Bp., Gondolat, 2013, 64.

⁴⁷ HÍDVÉGI id. NEMES János *Naplója 1651–1686*, III, kiad. TÓTH Ernő, Magyar Történelmi Társulat, Új folyam, 1902, 538.

⁴⁸ ÓSZ Sándor Előd, *A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1848-ig*, Bp., Gondolat, 2013, 92–93, 114, 129, 133, 135, 164, 170.

Az 1722-ben lejegyzett (valószínűleg korábban keletkezett) rektori díjlevél tekintélyes udvari fizetést állapít meg.⁴⁹

GYALU (KOLOZS-KALOTAI EGYHÁZMEGYE)

A mezőváros a Kolozs-Kalotai Református Egyházmegye legjelentősebb egyházközségeinek egyike volt, lelkészeit a 16. század végétől ismerjük. Első ismert rektora bizonyos Péter deák, aki 1610–1614 között működött itt.⁵⁰ Herepei János nyolc Apafi-kori rektorát ismeri. Kivétel nélkül Kolozsvárott tanultak: Szentjóni István (1669 k.), Márkosfalvi Miklós (1670 k.), Szegedi István (1672 k.), Petri Miklós (1673 k.), Albisi András (1674 k.), Szigeti Mihály (1682 k.), Tövissi Mihály (1683 k.), Árkosi Sámuel (1687 k.).⁵¹

GYULAFEHÉRVÁR (GYULAFEHÉRVÁRI EGYHÁZMEGYE)

A fejedelmi székváros református iskoláját a hagyomány szerint Ilosvai Benedek alapította, 1582-ben már működött. 1597-ben a vár piactere keleti házsorának közepe táján állott, 1608-ban Báthori Gábor áttelepítette az egykori domonkos kolostorba, amelyet 1588-ig a jezsuiták használtak. Báthori 1613-ban a kelneki dézsmát a diákok élelmezésére rendelte, az oklevél „Schola seu Gymnasium”-ként nevezte meg az intézményt. Egyszerre két akadémiáról hazatérő rector működött itt. Ismert rektorai: Kassai Zsigmond Dávid (1582–1586 mh.), Kállai H. János (1584–?), Debreceni Tankó Miklós (1589), Hodgyai Márton (1598), Nagyajtai Magyar Lőrinc (1605–1607), Viski Bene Márton (1615–?), Geleji Katona István (1618–1619), Silvási K. Márton (1619–?), Csepei Sidó Ferenc (1620 k.), Váczi Sutoris Péter (1620 k.), Jacobus Germanus (?–1621) és Csulai György (1621–1623). 1622-ben Bethlen Gábor Collegium Academicummá fejlesztette.⁵² A Collegium Academicum pusztulása és Enyedre költöztetése után ismét rektóriaként működött a Sárospataki Református Kollégium letelepítéséig (1672). Ennek az időszak-

⁴⁹ A Görgényi Református Egyházmegye levéltára, Szászrégen, Protocollumok XI/1, 105–106.

⁵⁰ SEBESTYÉN Kálmán, *A Kolozs-Kalotai (Kalotaszegi) Református Egyházmegye népoktatásának adattára a XV. századtól 1900-ig*. Bp., Ráday Gyűjtemény, 1993, 63.

⁵¹ HERPEI János, *A gyalui iskola régi mesterei*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1947, 1–14.

⁵² Ősz Sándor Előd, *Adatok a Collegium Academicum gyulafehérvári korszakáról = Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely, 2022, 10–11, 18–19.

nak a rektorai, Posgai Gáspár (1665–1667),⁵³ Kolosvári István (1668–1669), Csicsói Domokos György (?–1670), Szellei Pál (?) Enyeden tanultak.⁵⁴

HÁTSZEG (HUNYAD-ZARÁNDI EGYHÁZMEGYE)

1637-ben vagy 1639-ben az Erdélyi Református Egyház zsinata felhatalmazta Geleji Katona István püspököt, hogy a közegyház pénzéből fejlessze gimnáziummá a hátszegi iskolát.⁵⁵ Herepei szerint 1640–1642 között Porcsalmi András szolgált itt rektorként.⁵⁶ Valószínűleg őt követte Agyagfalvi Sándor Gergely, aki Alsted 1639-es kátékiadása mellé köttette saját kéziratos énekes- és imádságoskönyvét.⁵⁷ Könyvbejegyzésből ismerjük Köpeczi P. Miklóst, aki 1652-ben vezette az iskolát.⁵⁸ További ismert rektorai: Uzoni Péter 1663-ban, Váradi Eötves Gáspár (?–1679) 1669-ben, Szilvási János és Bajcsi János 1678-ban subscribált Enyeden,⁵⁹ Csernátoni Ferenc (1686–?) 1683-ban a Sárospatak–Gyulafehérvári Kollégiumban.⁶⁰ Belényesi István (1690) tanulmányi helyét nem ismerjük.⁶¹

KÉZDIVÁSÁRHELY (KÉZDI EGYHÁZMEGYE)

1637-ben vagy 1639-ben az Erdélyi Református Egyház zsinata felhatalmazta Geleji Katona István püspököt, hogy a közegyház pénzéből fejlessze gimnáziummá a kézdivásárhelyi iskolát.

⁵³ Az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltára a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága őrizetében. Udvartartási iratok f. 40. nr. 1504.

⁵⁴ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 95, 100, 97.

⁵⁵ BUZOGÁNY Dezső, DÁNÉ Veronka, KOLUMBÁN Vilmos József, ŐSZ Sándor Előd, SIPOS Gábor, *Erdélyi református zsinatok iratai*, I, 1591–1713, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016, 129–130. (A továbbiakban: ERZsI),

⁵⁶ HERPEI János, *Porcsalmi P. András = Uő., Apáczai és kortársai: Herepei János cikkei*, Bp., Szeged, JATE, 1966 (Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 2), 298–299. (A továbbiakban: *Adattár*, 2)

⁵⁷ DEMÉNY Lajos, *A református énekeskönyv 1642. évi román fordítása = Europa Balcanica–Danubiana–Carpathica*, 2/A, szerk. MISKOLCZY Ambrus, Bp., ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1995, 169–170.

⁵⁸ GELEJI KATONA István, *Praeconii Evangelici*, II, Albae Iuliae [Gyulafehérvár], typ. principis, 1640. A Kolozsvári Királyi Líceum példánya a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja könyvtárának kezelésében. Jelzete: RMK C 187.

⁵⁹ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 96, 100, 106.

⁶⁰ HÖRCSIK, *i. m.*, 126.

⁶¹ BUZOGÁNY Dezső, ŐSZ Sándor Előd, *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*, II, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2005, 500. (A továbbiakban: HZTK, II)

ziummá a kézdivásárhelyi iskolát.⁶² Az egyházközség iratai a 19. század elején elégték, így az intézmény történetéről keveset tudunk. Bod Péter szerint 1645 körül Kézdivásárhelyi Matkó István működött itt rektorként.⁶³ Apafi-kori rektorai közül négyet ismerünk: Csabai Sámuel 1670-ben subscribált Nagyenyeden,⁶⁴ Gergely Pál (1673) ismeretlen helyen tanult,⁶⁵ Baróti István 1680-ban, Dállyai György 1685-ben írta alá a Bethlen-Kollégium törvényeit.⁶⁶

KOLOZS (KOLOZS-KALOTAI EGYHÁZMEGYE)

A bányaváros a 17. század közepéig teljes egészében unitárius volt, az első református lelkésze 1640-ből ismert.⁶⁷ Iskolájáról az Apafi-korból vannak adataink. Rektorai Kolozsváron tanultak: Vásárhelyi K. János (1668 k.), Zalányi György (1670 k.), Szombati R. István (1689 k.).⁶⁸

KOLOZSVÁR (KOLOZS-KALOTAI EGYHÁZMEGYE)

A város első reformátori iskoláját 1557-ben alapították, a kezdetekkor rektorai a reformáció különböző irányzataihoz tartoztak, ám 1568-tól unitárius iskolának tekinthető. A református iskola létezéséről 1614-től kezdve vannak forrásaink. 1629-ben beiratkozási anyakönyve is volt.⁶⁹ A rektória 1656-ban, Apácai Csere János működésének kezdetekor emelkedett kollégiumi rangra. A státusváltást a könyvtár tulajdonosbejegyzései is jelzik: 1656-ig a „Scholae Orthodoxae Claudiopolitanae” formulával jelölték az iskola tulajdonjogát, 1656 után a „Collegii Orthodoxi Claudiopolitani”-t használták. Ismert rektorai: Szentkirályi M. Benedek (1614–1617),⁷⁰ Bihari P. Benedek

⁶² ERZSI, I, 129–130.

⁶³ BOD Péter, *Magyar Athenas*, [Szeben], [Sárdi Sámuel], 1766, 322.

⁶⁴ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 101.

⁶⁵ A Sepsiszentgyörgyi Múzeum iratai a Román Nemzeti Levéltár Kovászna megyei igazgatóságának kezelésében. F. 75., III. fasc. 91v. Az adatot Tóth Leventének köszönöm.

⁶⁶ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 107, 110.

⁶⁷ NAGY István, *A kolozsi református egyházközség története*, Kolozs, 1957. Kézirat a Kolozsi Református Egyházközség levéltárában.

⁶⁸ KOLOZSVÁRI, *i. m.*, 39–40, 43.

⁶⁹ TONK, *Rozgonyi...*, *i. m.*, 149.

⁷⁰ HERPEI János, *M. Szentkirály Benedek: A kolozsvári orthodoxa schola első mestere = Uő., Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében: Herepei János cikkei*, Bp., Szeged, JATE, 1965 (Adattár XVII. századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 1), 133–142. (A továbbiakban: *Adattár*, 1)

(1622–1623),⁷¹ Dengelegi Péter (1627–1629–?),⁷² Tállyai Z. Márton (1628–1631),⁷³ Tolnai Dali János (1630–1631),⁷⁴ Szalárdi Sz. Mihály (1631–1634),⁷⁵ Almási Porkoláb András (1641–1643),⁷⁶ Porcsalmi András (1642–1668),⁷⁷ Bártai György (1647–1649),⁷⁸ Bölöni Sikó György (1651–1654 mh.),⁷⁹ Kolozsvári Igaz Kálmán (1651–1655).⁸⁰ Az iskola 1648 körül az Óvárban, majd a Farkas utcában működött.

KÜKÜLLŐVÁR (KÜKÜLLŐI EGYHÁZMEGYE)

A küküllői egyházmegye központjának számító gyülekezetben a rektóriára vonatkozó első adat 1643-ból származik. Ekkor Lécfalvi Bálint rektort paráznság gyanújával idézték a parciális zsinat elé.⁸¹ 1661 utáni rektorai közül Csernátóni István és Kézdivásárhelyi Mihály 1662-ben, Csegöldi János 1664-ben, Solymosi István 1667-ben, Szentmihályfalvi Mózes (1680) 1671-ben, Tolnai F. György 1672-ben, Zágoni Ferenc 1674-ben, Ajtai Miklós (1681–1682) 1677-ben, Várallyai János 1681-ben, Vágási János (1685) 1682-ben, Szentgyörgyi Tamás 1684-ben, Bácsfalusi Görgy 1685-ben, Felsőbányai György 1686-ban, Hermányi Dienes Péter 1690-ben subscribált Nagyenyeden.⁸² Gyulai János 1669-től Sárospatakon,⁸³ Papolci Miklós 1670-től Marosvásárhelyen tanult.⁸⁴

Az iskola fejedelemség-kori státusára két 18. század eleji adat világít rá. Az 1712-es egyházmegyei vizitáció jegyzőkönyvéből tudjuk, hogy az uradalom négy praceptor juttatását így határozta meg: „A scolaban a patronusok

⁷¹ HERPEI János, *Bihari Pap Benedek = Adattár*, 1, 143–145.

⁷² Uő., *Dengelegi Péter = Adattár*, 1, 302–305.

⁷³ Uő., *Tállyai Z. Márton = Adattár*, 1, 468–477.

⁷⁴ Uő., *Tolnai Dali János hazatérésének ideje = Adattár*, 1, 411–414.

⁷⁵ Uő., *Szalárdi Sz. Mihály = Adattár*, 1, 552–554.

⁷⁶ Uő., *Almási Porkoláb András = Adattár*, 2, 293–296.

⁷⁷ Uő., *Porcsalmi P. András = Adattár*, 2, 297–315.

⁷⁸ Uő., *Bártai B. György = Adattár*, 2, 565–573.

⁷⁹ Uő., *B. Sikó János = Adattár*, 3, 358–367.

⁸⁰ Uő., *Kolozsvári Igaz Kálmán = Adattár*, 2, 344–357.

⁸¹ A Küküllői Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. *Protocollumok* (A továbbiakban: KükEhMLvt prot.) I/1, 21–22. Kiadta: BUZOGÁNY Dezső, ÓSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, *A Küküllői Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzései*, I, 1638–1720, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2008, 51–52.

⁸² JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 95–113.

⁸³ HÖRCSIK, *i. m.*, 111.

⁸⁴ TONK Sándor, *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged, JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1994, 15.

4 deákot szoktak tartani, kiknek 1. Az várból kántoronként singuli floreni. 2. Két esztendőnként mindeniknek öltöző köntös, hosszú, bélett. 3. Két-két véka búza holnaponként minden személynek. 4. Minden hétre egy-egy font túró. 5. Az boldogfalvi sabbataleiből negyedrészt. 6. Régen az ecclesia perselyébe a várból úrvacsorája alkalmatossággal járt egy-egy forint, elartották volt, de most őhercegsége kegyelmes comissioja által felállítatott. 7. A gazdaemberek az nagybőjtben egy-egy fazék étket főznek”.⁸⁵ A következő évben az iskola Boldogfalvi József nevű diákját tyúklopáson érték, a vizitáció azt határozta, hogy a „scolai törvény szerént büntettesék complices társaival edgyütt”.⁸⁶ A küküllővári rektória tehát (a fogarasi és szászvárosi társaihoz hasonlóan) rendelkezett saját törvénnyel.

LOZSÁD (HUNYAD-ZARÁNDI EGYHÁZMEGYE)

A Hunyad vármegyei „nemes falu” gyülekezete volt a kora-újkori Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye egyik legnépesebb református közössége. A rektóriáról a 17. utolsó harmadából vannak adataink. Első ismert rektora Szombati István, aki 1674-ben szolgált a faluban.⁸⁷ További rektorai: Kis-Komáromi R. György 1671-ben, Szentmiklósi P. György 1672-ben, Patai Pál (1686) 1677-ben subscribált Sárospatak–Gyulafehérváron.⁸⁸

MAGYARIGEN (GYULAFEHÉRVÁRI EGYHÁZMEGYE)

Első ismert rektora, Szotyori Mihály 1586-ban szolgált itt.⁸⁹ Vajdaszentiványi János önéletírásában megjegyzi, hogy 1645 körül Marosvásárhelyről Magyarigenbe ment tanulni,⁹⁰ tehát magasabb fokú iskola működött a településen. Apafi-kori rektorai a Sárospatak-Gyulafehérvári Kollégiumban tanultak: Óvári János és Görgei B. Mihály 1671-ben, Beregi Miklós 1690-ben subscribált ott.⁹¹

⁸⁵ KükEhmLvt prot. I/2, 443. Kiadta: BUZOGÁNY Dezső, ŐSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere 1648–1807*, III, Kolozsvár, Koinónia, 2009, 195.

⁸⁶ KükEhmLvt prot. I/2, 490. Kiadva: *Uo.*, 196.

⁸⁷ HZTK II, 503.

⁸⁸ HÖRCSIK, *i. m.*, 114, 116, 122.

⁸⁹ A Magyarigeni Református Egyházközség vegyes protokolluma az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Tábla.

⁹⁰ BUZOGÁNY-ŐSZ-TÓTH, *i. m.*, 273.

⁹¹ HÖRCSIK, *i. m.*, 114, 115, 135.

MAROSVÁSÁRHELY (MAROSI EGYHÁZMEGYE)

Marosvásárhely reformátori iskoláját 1557-ben alapították országgyűlési határozattal. Az iskola 16. századi rektorai közül négyet ismerünk: Tordai Ádám (1569), Laskói Csókás Péter (1580–1581), Hercegszőlősi János (1581–?) és Baranyai Decsi Csimor János (1593–1601 mh.), vásárhelyi szolgálatuk előtt a wittenbergi egyetem előadásait hallgatták.⁹² Ismerünk egy Melanchthon-kolligátumot, amit 1598–1603 között az iskolában használtak tankönyvként.⁹³ 1601-ben Básta csapatai elpusztították a várost. Az 1653-ig terjedő időszak rektorainak névsora meglehetősen töredékes: Miklósvári Rácz Tamás (?–1611–?),⁹⁴ Bojti Veres Gáspár (1620), Erdőbényei Deák János (?–1633), Veresmarti Gáspár (1633–1635),⁹⁵ Rozgonyi Varga János (1636–1637, 1640–1643).⁹⁶

Az iskola beiratkozási anyakönyvét 1653-tól kezdve vezetik, a rektorok névsorát ez alapján közöljük: Vásárhelyi K. Péter (1652–1653), Fogarasi V. Mihály (1653–1657), Sepsiszentgyörgyi K. Mihály (1657–1659), Szentgyörgyi Dávid (1659–1660), Uzoni Sáska Balázs (1660–1661), Abafái András (1661), Fogarasi Mátyás (1662–1665), Hunyadi Pál (1665–1667), Zágoni István (1667–1670), Szentgyörgyi B. György (1670–1671), Fogarasi János (1672 mh.), Vizaknai Márton (1672–1673), Gidófalvi Gálgyor Balázs (1673–1677, 1681), Gönci István (1677–1680), Vásárhelyi Molnár István (1680–1681), Gidófalvi Vásárhelyi István (1681–1685), Zaláni Baróti János (1685–1688), Jenői Mihály (1688–1691).⁹⁷ A rektorok közül hárman (Fogarasi V., Sepsiszentgyörgyi és Szengyörgyi) a gyulafehérvári Collegium Academicumban, négyen (Abafái, Fogarasi M., Szentgyörgyi B., Vásárhelyi Molnár) a Kolozsvári Református Kollégiumban, tízen (Hunyadi, Zágoni, Fogarasi J., Vizaknai, Gidófalvi

⁹² Életrajzukat lásd: SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság*, Bp., Balassi, 2017 (Humanizmus és Reformáció, 37), 274, 152, 184–185, 92–95.

⁹³ Philipp MELANCHTHON, *De dialectica libri quatuor*, Argentorati [Strassburg], Crato Mylius, 1545. – VD16 ZV 10702; Philipp MELANCHTHON, *Elementorum rhetorices libri duo*, Lipsiae [Leipzig], Valentinus Papae, 1544. – VD16 M 3112. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja könyvtárának kezelésében. Jelzete: R 80506–80507.

⁹⁴ Jean CALVIN, *Institutio Christianae religionis*, Genevae [Geneva], Eustathius Vignon, Johannes le Preux, 1585, OSzK, Jelzete: Ant. 7087. A hátsó tábla bejegyzése: „Artium liberalium cultori strenuo, mor[um]que integritate praestant[is] juveni, domino Thomae MiklosVari, nunc Rectori Scholae Siculoforinae dignissimo, Joannes Telegdi, Pastor Eccl[esi]ae Czenadien[si]s] ceu filio suo charissimo, in sempiternam memoriam d[e]d[i]t Anno gr[at]i]ae 1611. 18. die Mensis Maji.”

⁹⁵ KONCZ József, *A Marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története (1557–1895)*, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 28–36.

⁹⁶ TONK, *Rozgonyi... i. m.*, 152–153, 163–164.

⁹⁷ TONK, *A Marosvásárhelyi... i. m.*, 4–25.

Gálgyor, Gönci, Vásárhelyi Molnár, Gidófalvi Vásárhelyi, Zaláni Baróti és Jenői Enyeden tanultak.⁹⁸ Hárman (Fogarasi, Gidófalvi Gálgyor, Vásárhelyi M.) a peregrinációt követően igazgatták az iskolát.⁹⁹ Az iskola anyakönyve 995 beiratkozást tartalmaz (1653–1691). A rektória 1718-ban egyesült a Sárospatakról Gyulafehérvárra menekült, majd onnan is elűzött Kollégiummal. Lásd még Kimpián Annamária tanulmányát e kötetben.

NAGYENYED (ÉNYEDI EGYHÁZMEGYE)

A 17. század elején Erdély egyik legjelentősebb iskolája. Rektora 1608-ban Tasnádi Ruber Mihály volt, aki asztalt tartott az iskola egyik diákjának.¹⁰⁰ Abai Fábián rektor 1626-ban a gyulafehérvári, kolozsvári és marosvásárhelyi rektorok mellett a zsinati lelkészszentelő vizsgán volt opponens.¹⁰¹ Ismert rektorai: Kecskeméti Búzás János (1610–1612 k.),¹⁰² Abai Fábián (1626), Patai Máté (1653),¹⁰³ Árkosi Benedek (1657).¹⁰⁴ A Bethlen-Kollégium Enyedre települése (1662) után beolvadt a felsőbb fokú tanintézetbe.

ÓTORDA (ÉNYEDI EGYHÁZMEGYE)

Az ótordai eklézsiának már a reformáció századában volt iskolája. Feltételezzük, hogy a későbbi erdélyi református püspök, Tordai Sándor András két wittenbergi peregrinációja között ennek az iskolának volt a rektora.¹⁰⁵ Az iskola a reformáció irányzatainak szétválása során unitárius lett. A reformá-

⁹⁸ KONCZ, *i. m.*, 40–53.

⁹⁹ SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1526–1700*, Szeged, Scriptorum, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4), 30, 132, 268–269.

¹⁰⁰ MUSNAI László, *Aiud–Nagyenyed és református egyháza*, Nagyenyed, Nagyenyedi Református Egyházközség Presbitériuma, 1936, 75.

¹⁰¹ ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transilvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21), 319.

¹⁰² GÁLFI Emőke, *A gyulafehérvári biteleshely levélkeresői*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015, 123; HERPEI János, *Kecskeméti Búzás János = Adattár*, 1, 95.

¹⁰³ HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, kiad. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai K., Balassi, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 104; HERMÁNYI DIENES József *Jegyzetkönyve*, kiad. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő, Attraktor, 2011, 64.

¹⁰⁴ *Uo.*, 105.

¹⁰⁵ ŐSZ Sándor Előd, *Tordai Sándor András erdélyi református püspök két könyvéről = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi K., 2016, 315–324.

tus rektória első említését Báthori Gábor 1610-es adománylevelében találjuk, amikor a mezőváros dézsmanegyedét az Egyházfalván és Ótordán szolgáló református lelkésznek és az iskola rektorának adományozta, a rektor ekkor Hari István volt.¹⁰⁶ Báthori Gábor az ótordai rektornak évi 100 kő sójövendelmet is biztosított.¹⁰⁷ Az iskola valószínűleg akkor az Ótordával összenőtt faluban, Egyházfalván működött, ugyanis 1634-ben az idősebb, 1656-ban az ifjabb Rákóczi György fejedelem megerősítette az egyházfalvi iskolát a város Aranyoson levő malma szombati vámjának birtoklásában.¹⁰⁸ 1671-ben az egyházközség Apafi Mihálytól kérte iskolahelyül az ótordai templom közelében levő Báthori-istállónak nevezett romos épületet. A fejedelem a kérést jóváhagyta.¹⁰⁹

Az iskola fejedelemség-kori státusára utal, hogy az eklézsia 1719-ben kezdődő protocollumába a lelkész és a rektor díjlevele mellett szerepel a praecceptoroké is. A rektor díjlevelében szerepel az abecedarius, alsó rudimentista, felső rudimentista, grammatista és syntaxista oktatásáért járó tandíj.¹¹⁰ Az Apafi-korból 13 rektorának ismerjük a nevét: Sövényfalvi János, Szilvási N. (1672), Komáromi N. (1672), Szilágyi Mihály, Tornyi György (?–1677), Csabai Miklós (1678), Szentpéteri K. S. Miklós (1678), Musnai Márton, Posgai Sámuel, Gyulai János, Viski Lőrinc, Porcsalmi András, Csávási István. Sövényfalvi 1663-ban, Szilágyi 1668-ban, Musnai 1673-ban, Posgai 1678-ban, Viski 1680-ban, Porcsalmi 1683-ban, Csávási 1690-ben subscribált Enyeden.¹¹¹ Tornyi és Csabai 1670-ben Sárospatakon, Szentpéteri 1672-ben, Gyulai 1677-ben Gyulafehérváron iratkozott be.¹¹² Ismerjük továbbá Szomosai Andrást és Csefei Benedeket, akik 1664-ben, Körtvélyfái Ferencet, aki 1684-ben és Musnai Mártont, aki 1687-ben írta alá az enyedi kollégium törvényeit, ám csak annyit jegyeztek be melléjük, hogy „rector Thordae”¹¹³ (nem tudjuk, hogy ez Ó- vagy Újtordára vonatkozik).

¹⁰⁶ Az Ótordai Református Egyházközség levéltárának régi iratai az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, II/2.

¹⁰⁷ Az adománylevel nem maradt fenn, Apafi Mihály 1675-ös megerősítéséből tudunk róla. *Uo.*, II/20.

¹⁰⁸ *Uo.*, II/7, II/14.

¹⁰⁹ *Uo.*, II/18.

¹¹⁰ Az Ótordai Református Egyházközség levéltára, Torda. Protocollumok I/1, 5–6.

¹¹¹ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 92, 99, 102, 106, 107, 109, 114.

¹¹² HÖRCSIK, *i. m.*, 112, 123

¹¹³ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 110, 112.

RADNÓT (KÜKÜLLŐI EGYHÁZMEGYE)

Radnót felekezeti hovatartozásáról ellentmondásos adataink vannak. Az unitárius egyháztörténet-írás szerint a felekezet még 1621-ben is tartott zsinatot az eklézsiában, amely I. Rákóczi György idején lett reformátussá.¹¹⁴ Ezzel szemben az is tény, hogy a Debreceni Református Kollégium könyvtárában őrzött *Institutio* bejegyzései szerint az ismeretlen tulajdonos az 1598–1600-as időszakban Kálvin művét tanította Radnót iskolájában.¹¹⁵ Akkoriban az intézmény szellemisége aligha lehetett szentháromságtagadó. 1611-ben Báthori Gábor Zemlyeny János radnóti református prédikátornak és hivatali utódainak adományozta a mezőváros dézsmaneyedét, illetve a Maroson levő egyik uradalmi malom szombati vámját. Az adománylevélben szerepel, hogy a dézsma harmada az iskola rektorának jár. Az adományt 1618-ban Csávási Lukács lelkész, küküllői esperes kérésére Bethlen Gábor is megerősítette.¹¹⁶ Véleményünk szerint a gyülekezet 1594 körül, Geszti Ferenc birtoklása alatt tért át református hitre. Az Apafi-korból több rektorát ismerjük: Bikfalvi Péter (1677) 1667-ben, majd 1669-ben, Dálnoki Mihály (1678) 1670-ben, Ajtai György (1681) 1671-ben, Királyfalvi István (1685) 1675-ben, Barátosi György 1678-ban subscribált Enyeden,¹¹⁷ Radnóti János (1689) 1686-ban Marosvásárhelyen.¹¹⁸

RETTEG (SZÉKI EGYHÁZMEGYE)

A 16. század végétől Retteg volt a Szamos-vidék egyik legjelentősebb református egyházi központja. Első ismert rektorai, Makai S. András és Óvári C. Mátyás 1600 körül iratkoztak be a nagybányai iskolába.¹¹⁹ 1635-ben Keresztúri Vid János vezette az iskolát.¹²⁰ Az egyházközség 1643-as rektori díjlevelében szerepelnek „domesticus” és „extraneus” diákok, ami jelzi, hogy

¹¹⁴ KÉNOSI Tőzsér János, UZONI Fosztó István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2009, 490.

¹¹⁵ FEKETE Csaba, *Kálvin Sárdon és Radnóton: Hazai tananyag volt az Institutio 1595-ben = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. GÁBORJANI SZABÓ BONTOND, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011, 68–69.

¹¹⁶ Erdélyi fejedelmek királyi könyvei a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, 12. kötet, 66r–69r.

¹¹⁷ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 100–106.

¹¹⁸ TONK, *A Marosvásárhelyi... i. m.*, 29.

¹¹⁹ THURZÓ, *i. m.*, 171.

¹²⁰ Beszterce város levéltára a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságának kezelésében. Nr. 11085. Wolf Rudolf cédulái az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban.

a rektória vonzásköre túlterjedt a gyülekezeten.¹²¹ 1647-ben Ikafalvi Pál rektor „nagy halálos fájdmaktól környülvétetvén” két könyvét az iskolára hagyta.¹²² Az adomány iskolai könyvtár-kezdeményt feltételez. Utóda, Uzoni Tamás (?–1648)¹²³ Nagybányán tanult.¹²⁴ Az Apafi-kori rektorai: Domokos Mihály (1684),¹²⁵ Fogarasi György (1685 k.), Sepsi K. Gáspár (1685 k.), Miskolczi Dávid (1690 k.) és Ajtai Boldizsár (1690 k.) voltak. Utóbbi négy a Kolozsvári Református Kollégiumban tanult.¹²⁶

SÁRD (GYULAFEHÉRVÁRI EGYHÁZMEGYE)

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött *Institutio* bejegyzései szerint az ismeretlen tulajdonos 1595–1596-ban Kálvin művét tanította Sárd iskolájában,¹²⁷ ami bizonyítja az oktatási intézmény színvonalát. Rektorai közül Kovásznai András 1663-ban subscribált Enyeden,¹²⁸ Újfalvi István (1680–?) 1670-ben, Luczi János 1672-ben, Szatmárnémeti P. János 1672-ben, Tolnai P. József 1674-ben Edelényi János 1676-ban Sárospatak-Gyulafehérváron.¹²⁹

SEPSISZENTGYÖRGY (SEPSI EGYHÁZMEGYE)

Sepsiszentgyörgy református iskolájáról 1623-tól kezdve vannak adataink. Ebben az évben Békessi István vezette a tanodát,¹³⁰ 1632-ben Gyergyai Mihály deák volt a rektor.¹³¹ 1637-ben vagy 1639-ben az Erdélyi Református Egyház zsinata felhatalmazta Geleji Katona István püspököt, hogy a község ház pénzéből fejlessze gimnáziummá a sepsiszentgyörgyi iskolát.¹³² 1638–

¹²¹ SzékEhmLvt prot. I/1, 522.

¹²² Johannes REGIUS, *Commentariorum ac disputationum logicarum libri V*, Witebergae [Wittenberg], Clemens Berger, Zacharias Schurerus, 1615. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja könyvtárának kezelésében. Jelzete: R 91294. Bejegyzés az előzéklapon.

¹²³ SzékEhmLvt prot. I/1, 68.

¹²⁴ THURZÓ, *i. m.*, 179.

¹²⁵ SzékEhmLvt prot. I/1, 200.

¹²⁶ KOLOZSVÁRI, *i. m.*, 43–44.

¹²⁷ FEKETE, *i. m.*, 68–69.

¹²⁸ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 96.

¹²⁹ HÖRCSIK, *i. m.*, 112, 115, 116, 118, 121.

¹³⁰ TÓTH, *i. m.*, 60.

¹³¹ CSÁKI Árpád, *A sepsiszentgyörgyi református egyház története a 17–19. században*, Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentgyörgy K., 2011, 25.

¹³² ERZSI, I, 129–130.

1639-ben a nagybányai iskolából jött ide tanulni Rétyi Péter, tanítója Bacsoni István volt.¹³³ További rektorait az Apafi-korból ismerjük: Ferenc István (1667), Bükfalvi Sámuel 1670-ben, Zabolai Finna Tamás 1672-ben subscribált Marosvásárhelyen, kisbaconi Benkő Mihály (1679) 1674-ben, Almási Ferenc 1679-ben Nagyenyeden, Kézdivásárhelyi András 1681-ben Marosvásárhelyen.¹³⁴ 1683-ból ismerjük Bibarcfalvi Zsigmond nevét, aki Hermányi Dienes szerint „felette részeges és kegyetlen ember” volt.¹³⁵

SZÁSZVÁROS (A SZÁSZ PÜSPÖK FENNHATÓSÁGA ALATT)

A kétnyelvű város iskolájáról szóló első adataink Piskolti Fabritius Balázs Eber-kalendáriumából származnak: 1591-ben Huszados Dániel rektor haláláról emlékezett meg, 1593-ban pedig Lippói Jeremiás rektor nevét említi.¹³⁶ I. Rákóczi György az iskola számára telket vásárolt és 24 alumnust a saját költségén taníttatott. Ebből az időszakból két rektor nevét ismerjük: Szenci Molnár János 1638 körül,¹³⁷ Kézdivásárhelyi Matkó István 1650 körül tanított itt.¹³⁸ Az iskola az 1658-as tatárjárás idején súlyos károkat szenvedhetett, Apafi Mihály 1663-as adománylevele ezek helyreállításáról gondoskodott. A Sárospataki Református Kollégium gyulafehérvári letelepedése diákokat vont el az iskolától, így igazi fellendülésének csak 1714 után lehetünk tanúi.

Beiratkozási anyakönyvét 1669-től vezették. 1669–1691 között 121 diák öltött magára tógát Szászvároson. Rektorai ebben az időszakban: Nagyajtai György, Halicsi Mihály, Gidófalvi R. Dániel (1669–1673), Tállyai Pál (1673–1679), Mikelaki (Várad) Eötvös Gáspár (1679–1686), Ónadi János (1686–1688) és Albisi E. Sámuel (1688–1691). Tállyai és Ónadi a sárospatak-gyulafehérvári kollégiumból jöttek Szászvárosra, a többiek Enyedről.¹³⁹

¹³³ RÉTYI, *i. m.*, 32.

¹³⁴ TÓTH, *i. m.*, 69, 77, 78, 94, 104, 141.

¹³⁵ CSÁKI, *i. m.*, 29–30.

¹³⁶ Paul EBER, *Calendarium historicum, Vitebergae* [Wittenberg], Johannes Crato, 1573. – VD16 E 20. Példánya a Román Nemzeti Könyvtár Batthyaneum tagkönyvtárában Gyulafehérváron. Jelzete: Hung XIII. 62. 90, 259.

¹³⁷ HERPEI János, *Szenczi Molnár János = Adattár*, 1, 428.

¹³⁸ UÓ., *Vásárhelyi Matkó István = Adattár*, 3, 100.

¹³⁹ Lásd: Ősz Sándor Előd, *A Szászvárosi Református Kollégium diáksága 1669–1848*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2006.

SZÉK (SZÉKI EGYHÁZMEGYE)

A Doboka vármegyei bányaváros rektóriájáról az Apafi-kortól kezdve vannak adataink. Ismert rektorai: Fogarasi István (1670 k.), Szendi János (1675 k.), Enyedi Mihály (1675 k.), Újhelyi István (1680 k.), Ónadi Pál (1680 k.), Csávási Miklós (1682),¹⁴⁰ Vásárhelyi K. Péter (1685 k.) és Gyalai József (1690 k.). Mindannyian a Kolozsvári Református Kollégiumban tanultak.¹⁴¹

SZÉKELYKOCSÁRD (ENYEDI EGYHÁZMEGYE)

Aranyosszék egyik jelentős ekléziájának lelkipásztorait 1665-től kezdve ismerjük. Rektorainak neve ugyancsak az Apafi-korból maradt ránk: Kükküllővári István 1673-ban, Sövényfalvi János 1676-ban, Gidófalvi Dániel 1683-ban írta alá a Bethlen-Kollégium törvényeit.¹⁴² A legrégebbi, 1733-as rektori díjlevelében szerepel az abecedariusok, a rudimentisták és a grammatisták tandíja.¹⁴³

SZÉKELYUDVARHELY (SZÉKELYUDVARHELYI EGYHÁZMEGYE)

A székely „anyaváros” református iskolája a 17. század első harmadában már működött. A római katolikusokkal kötött 1630-as egyezségből kiderül, hogy az új parókiára nemcsak a papok, hanem a „deákok” is átköltöztek, tehát az iskolának voltak külső diákjai, ami egyértelműen rektória-jellegére utal.¹⁴⁴ 1637-ben vagy 1639-ben az Erdélyi Református Egyház zsinata felhatalmazta Geleji Katona István püspököt, hogy a közegyház pénzéből fejlessze gimnáziummá a székelyudvarhelyi iskolát.¹⁴⁵ Sóváradai Mátyás 1662-ben,¹⁴⁶ Szászvárosi János 1668 körül vezette a rektóriát.¹⁴⁷ 1666-ben Bethlen János a praeceptorok fizetéséhez járult hozzá évi 20 forintra, 1670-ben 1000 arannyal ajándékozta meg az iskolát. Ebből az időszakból az iskola két rek-

¹⁴⁰ SzékEhmLvt prot. I/1, 164.

¹⁴¹ KOLOZSVÁRI, *i. m.*, 38–43.

¹⁴² JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 102, 105, 109.

¹⁴³ A Székelykocsárdi Református Egyházközség levéltára helyben, protocollumok. Omnium 1733-tól, 18.

¹⁴⁴ ALBERT Dávid, *Székelyudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*, Szeged, Scriptum, 2005 (Fontes Rerum Scholasticarum, 8), 9.

¹⁴⁵ ERZSI, I, 129–130.

¹⁴⁶ Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. A 2. 1813/31. Az adatot Tóth Leventének köszönöm.

¹⁴⁷ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 95.

torát ismerjük: Tarcsai Mihályt (1670) és Rozgonyi P. Jánost (1682–1683).¹⁴⁸ A beiratkozási anyakönyv 1670-ben kezdődik, az iskola törvényeit 1682-ben jegyezték le. 1670 és 1687 között 153 tógátus diák iratkozott be.¹⁴⁹

ÚJTORDA (ENYEDI EGYHÁZMEGYE)

Az Enyedi egyházmegye jegyzőkönyvei 1649-ben említik Szentistváni Miklós „újtordai mestert”.¹⁵⁰ Kérdés, hogy szentmiklósi rektóriát vagy egyszerű népiskolát vezetett. Az újtordai eklézsia leveleinek 1798-as lajstromában szerepel Apafi Mihály 1664-ben kelt levele, amelyben az iskola rektorának évi 200 kő sójövédelmet adományozott.¹⁵¹ Rektoraikat az ezt követő időszakból ismerjük: Csabai Miklós 1670-ben subscribált Sárospatakon,¹⁵² Killyéni M. Gáspár 1670-ben, Ajtai György 1671-ben, Vásárhelyi Sámuel 1673-ban, Zágoni János 1684-ben, Belénesi Sámuel 1685-ben Enyeden.¹⁵³

UZON (SEPSI EGYHÁZMEGYE)

A dél-háromszéki eklézsia volt a sepsi egyházmegye egyik legtekintélyesebb gyülekezete. Szabó T. Attila a Béli család levéltárából az alábbi rektorait jegyezte ki: Berecki István (1621), Szentgyörgyi János (1621), Sáfár János (1624–1625), Márton deák (1628), János deák (1630), Pünkösti Pál (1647), sepsiszentgyörgyi Király Mihály (1651), Sámuel deák (1678).¹⁵⁴ Az egyházközség 1648-tól vezetett protokolluma tartalmazza a rektorok névsorát, ám ez a névsor retrospektív, 1726 körül keletkezett és datálatlan, ezért a rajta szereplő nevek hitelessége kétséges (Szárzajtai György, Kánai József, Samarjai Péter, Türkösi István, Zágoni András, Illyefalvi Sámuel, Széplaki Mihály, Gyalai Mózes, Sámsondi István).¹⁵⁵ Türkösi 1658-ban subscribált Sárospatakon,¹⁵⁶ Zágoni 1669-ben Enyeden.¹⁵⁷ Rajtuk kívül ismerjük Kis-

¹⁴⁸ Az adatokat Tóth Leventének köszönöm.

¹⁴⁹ ALBERT, *i. m.*, 9–27.

¹⁵⁰ HERMÁNYI DIENES, *Jegyzetkönyve... i. m.*, 55.

¹⁵¹ Az Újtordai Református Egyházközség levéltára helyben. Protocollumok I/19. Levelek lajstroma 1798, 3.

¹⁵² HÖRCSIK, *i. m.*, 112.

¹⁵³ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 101, 102, 110.

¹⁵⁴ TÓTH, *i. m.*, 65.

¹⁵⁵ Az Uzoni Református Egyházközség levéltára helyben, Portokollumok I/19, oldalszám nélkül.

¹⁵⁶ HÖRCSIK, *i. m.*, 94.

¹⁵⁷ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 100.

falusi Mihályt, aki 1675 körül írta alá a Kolozsvári Református Kollégium törvényeit.¹⁵⁸

VAJASD (GYULAFEHÉRVÁRI EGYHÁZMEGYE)

Vajasd rektóriájáról egyetlen adatunk van a fejedelemség-korból: Tordai István, aki 1680-ban subscribált Enyeden, a mezőváros ekléziájába került rektornak.¹⁵⁹ A 18. században bizonyíthatóan rektória működött itt, így joggal feltételezhetjük, hogy a fejedelemség korában is létezett.

VAJDAHUNYAD (HUNYAD-ZARÁNDI EGYHÁZMEGYE)

Vajdahunyard rektóriájának léte valószínűleg összefüggésben áll azzal, hogy a mezőváros fejedelmi birtok volt. Rektoraikat az Apafi-kortól ismerjük: Isipi György 1676-ban, Nolanus P. István 1677-ben, Vályi Pál 1681-ben, Kéméri Mihály (?–1689–?) 1686-ban subscribált Sárospatak–Gyulafehérváron,¹⁶⁰ Budai György (?–1691–?) 1687-ben Enyeden.¹⁶¹

VIZAKNA (A SZÁSZ PÜSPÖK FENNHATÓSÁGA ALATT)

A bányaváros szász püspöki fennhatóság alá tartozó református ekléziájának rektóriájáról 1631-től vannak adataink. Ekkor I. Rákóczi György fejedelem 300 kő sőt adományozott a „mostan ott lakó és annakutánna is Isten áldásából ott lakozandó tanuló s jó indulatú ifjaknak naponként való testek tápláltatására”.¹⁶² Rektoraikat csak az Apafi-korból ismerjük, kivétel nélkül az enyedi kollégiumból kerültek ki: Fogarasi György (1666–1667), Hunyadi János, Dállyai Pál, Csernátfalvi János, Vizaknai Utzás Lázár (1670), Gyimóthi István, Jenei István, Gyalui Mózes, Zágoni András.¹⁶³

¹⁵⁸ KOLOZSVÁRI, *i. m.*, 39.

¹⁵⁹ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 107.

¹⁶⁰ HÖRCSIK, *i. m.*, 120, 122, 125, 130.

¹⁶¹ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 112.

¹⁶² A Román Országos Levéltár Szeben Megyei Igazgatósága. Anyakönyvek fond. O/13, 2or. A protokollumban az adománylevél 18. századi másolata olvasható, az eredetit a Szebeni Káptalan levéltárában őrizték.

¹⁶³ JAKÓ–JUHÁSZ, *i. m.*, 96–97, 100, 110–112.

Kimpián Annamária

A MAROSVÁSÁRHELYI REFORMÁTUS ISKOLA KÖNYVTÁRA (1557–1718)

Marosvásárhely abban a szerencsés helyzetben van, hogy, Tonk Sándor szavaival élve: szinte napra pontosan ismert a város reformációjának időpontja. A protestantizmus követői 1556. augusztus 5-én foglalták el a Szent Miklós-plébániatemplomot, és ugyanazon év augusztus 11-én űzték el a ferences szerzeteseket, foglalták el a templomukat (a mai Vártemplomot), és vezették be hivatalába az első protestáns lelkipásztort, Káli Balázst.¹ A protestáns iskola alapítása is pontos dátumhoz köthető: 1557. június 1–10. között a Tordán ülésező erdélyi rendek elhatározták, hogy Kolozsvárt, Váradon és Marosvásárhelyen a pusztán maradt kolostori épületekben iskolákat hoznak létre. Ugyanakkor törvénybe foglalták azt is, hogy a marosvásárhelyi iskola fenntartására a székelyek fizette tizedből biztosítanak meg nem nevezett, de megfelelőnek tartott összeget.² Az 1565. január 22-re, Kolozsvárra összehívott országgyűlésen született határozat értelmében János Zsigmond választott magyar király a marosvásárhelyi iskola számára 250 forintot adományozott.³

Az iskola 1557. június 10. után, a jogi és gazdasági keretek biztosítását követően kezdhette meg a működését. Hogy az iskola már a kezdetektől református lett volna, adatok hiányában nem tudjuk megállapítani. Tény, hogy első, név szerint ismert rektora, Tordai Ádám az 1569 októberében, Váradon

¹ *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*, bev. TONK Sándor, Szeged, JATE, 1994 (Fontes Rerum Scholasticarum, 6), VII.

² *Erdélyi országgyűlési emlékek*, II, (1556 sept. – 1576 jan.), szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1876, 79.

³ *Uo.*, 243. A végzés január 29-én született. Lásd: *Székely oklevéltár*, II, 1520–1571, szerk. SZABÓ Károly, Kolozsvár, Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága, 1876, 181.

tartott hitvitán a református nézeteket védelmezte Dávid Ferencsel szemben.⁴ Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy két évvel később, 1571. szeptember 20-ra Dávid Ferenc Marosvásárhelyre hívja zsinatolni a szentháromságtagadó lelkészeket. A helyszín megválasztása azt jelzi, hogy ebben az időszakban jelentősnek mondható unitárius jelenléttel is számolni kell a városban.⁵ Balázs Mihály felvetette, hogy az 1579 júliusában Marosvásárhelyen tartózkodó Toroczkai Máté feltehetően már korábban is a városban élhetett, esetleg mint iskolamester. Egy könyvbejegyzése alapján ugyanis ekkor kezdte el másolni Jacobus Paleologus dogmatikai újításokat tartalmazó munkáját, amit valószínűleg nem kezdett volna el, ha csak rövid ideig tartózkodik a városban.⁶ 1580-ban a vásárhelyi iskolában tanított Laskai Csókás Péter, aki az 1581-ben Brassóban megjelent *Speculum exilii* című munkájának címlapján „ludilectori scholae Vasarhelianae”-nak, ugyanazon művének ajánló levelében kijelölt fogarasi lelképásztornak nevezte magát.⁷ Tehát az 1580-as évvel kezdődően a vásárhelyi iskolában biztosan református szellemiségű oktatás folyt.

Az iskola könyvtára

Az oktatást segítő könyvek a kezdetektől jelen lehettek az intézményben. Hogy ezek a könyvek az iskola könyvtárába tartoztak, vagy az oktató (rektor/lektor/ludimagister) sajátjai voltak, nem tudjuk. A korai időszakból könyvtárra vonatkozó adat nem maradt fenn, mint ahogy olyan könyv sem, amelyet a 16. században látott volna el possesor-bejegyzésével az iskola képviselője.

A könyvek ma ismert első számbavétele 1650–1653 között történt, amikor Csulai György erdélyi református püspök könyveket (elsősorban tankönyvként használható munkákat) és egy üres lapokat tartalmazó könyvet adományozott a marosvásárhelyi iskolának. A következő években a gyulafehérvári kötésben pompázó könyv lett az iskola omniáriuma: az iskola törvényei, a tanrend, a különböző adományok, a kölcsönzött pénzüsszegek után járó kamatok befizetésének jegyzéke,⁸ könyvjegyzékek, a diákok névsora, vitára

⁴ *A nagyváradi disputáció*, kiad. NAGY Lajos, SIMÉN Domokos, Kolozsvár, Stein János, 1870, 62–67.

⁵ BALÁZS Mihály, *Toroczkai Máté Marosvásárhelyen = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 497–498.

⁶ BALÁZS, *i. m.*, 505.

⁷ RMK II 163, RMNy 483

⁸ Évente kétszer, Szent György és Szent Márton napkor fizették a járandóságot.

bocsátott tézisek, beköszönő beszédek követik egymást bájos következetlenséggel. A könyvet a szakirodalom Csulai-anyakönyvként ismeri, jelenleg a Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatalában, a Marosvásárhelyi Református Kollégium Levéltárában található.⁹

A Csulai-anyakönyvbe jegyezték fel az 1650. évtől kezdődően az iskola könyvtárát gazdagító könyvek címeit. Az anyakönyv és a benne található könyvjegyzékek nem ismeretlenek a szakirodalom számára, a könyvtár monografikus feldolgozása azonban még nem történt meg. Koncz József, a kollégium és a könyvtár első történetírója különböző helyeken megjelentetett könyvtárismertetésének adatait¹⁰ vette át Farczády Elek¹¹ a kollégiumi könyvtárról írott tanulmányában. Ugyancsak Konczra támaszkodva tették közzé a *Könyvtártörténeti Füzetek* szerkesztői az iskolai könyvtárát gazdagító magánadományok listáját.¹² 1991-ben az *Erdélyi Könyvesházak* második kötetében¹³ közölték az addig csak említés szintjén ismert könyvek listáját: a Csulai-anyakönyvben bejegyzett magánadományokét, az első katalógust 1707-ből és Vaji Ferenc lelkész iskolára testált könyveinek listáját 1709-ből.¹⁴

⁹ Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala. Marosvásárhelyi Református Kollégium Levéltára. Jegyzőkönyvek és Regiszterek, EB 2. (*Csulai-anyakönyv*, a továbbiakban: EB 2.) Az anyakönyv tartalmi felépítését részletesen ismerteti: TONK, *i. m.*, XII–XIII.

¹⁰ KONCZ József, *A könyvtár ismertetése = A Maros-Vásárhelyi helvét hitvallású főtanoda értesítvénye az 1876–77-dik tanévről*, szerk. URR György, Marosvásárhely, Imreh Sándor, 1877, 2–6; Uő., *A marosvásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése*, MKsz, 1879/4–5, 215–218; Uő.: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollegium értesítője az 1894/95 iskolai évről: A kollégium múltja*, I, Marosvásárhely, Sztupjár István, 1894, 106–108; Uő., *Marosvásárhelyi evang. reform. Kollégium története (1557–1895)*, 2., átdolg., bőv. kiad., Marosvásárhely, Mentor, 2006, 91–93. Lényegében az első közlés adatait ismétli meg, a könnyebb hozzáférhetőség okán a későbbiekben csak a kollégiumtörténet legújabb kiadását idézzük.

¹¹ FARCZÁDY Elek, *A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Bukarest, Tudományos Kvk., Kolozsvár, Bolyai Tudományegyetem, 1957, 265–267.

¹² *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721*, szerk. MONOK István, Szeged, JATE, 1981 (*Könyvtártörténeti Füzetek*, 1); *Magángyűjtemények Magyarországon 1545–1721*, szerk. HERNER János, Szeged, JATE, 1983 (*Könyvtártörténeti Füzetek*, 3).

¹³ *Erdélyi Könyvesházak*, II, *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, JAKÓ Zsigmond anyagának felhasznál. sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor, Szeged, JATE, 1991 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 16/2), 89–113.

¹⁴ Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala. Marosvásárhelyi Református Kollégium levéltára. Jegyzőkönyvek és Regiszterek, EB 3. *Leges Scholae Maros-Vásárhellyianae...*, descriptae per Basilius GIDOFALVI... Anno 1674, 120r–126v. A továbbiakban: EB 3.; Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala. Marosvásárhelyi Református Kollégium levéltára. Jegyzőkönyvek és Regiszterek, EB 4. *Leges Scholae Maros-Vasarhelyianae*, nunc denuo descripta ... Georg. Kis-Eri ... Anno 1702, 67–85. A továbbiakban: EB 4.

A könyvtár működésére vonatkozó első adatokat ugyancsak az iskolai anyakönyv őrizte meg. 1652-ben a város vezetői, a prédikátorok, a skólamester és a diákok között viszály robbant ki. A további békés együttélés érdekében 1655. december 28-án az érdekeltek felek jogait és kötelességeit tizenöt pontba foglalták, a 11. pont a könyvtárat érintette. Eszerint a „Bibliotheca könyveinek Cathalogussa az itt valo Pastoroknal legjen, gondviselője a Mester, ugy hogj mindenkor, valamikor el megjen mint az Mester, szamba adgja az Pastoroknak gondviselesek alá az Könyveket, s legjen Catalogussa az Mesternek is a könyvekről”.¹⁵ Eszerint a könyvek száma 1655-re elérte azt a mennyiséget, hogy már könyvtárnak nevezik, és katalógus készítését írják elő, méghozzá két példányban. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy készült-e 1655 után katalógus, és ha igen, akkor az előírt két példányban-e. Az 1655 után az iskolának adományozott vagy vásárolt könyveket is ugyanabba az anyakönyvbe vezették be, mint azelőtt. Azonban az 1707. évi katalógus bevezetőjében Kiséri György azt írta, hogy a gyűjteményben keletkezett hiányokat az iskola albumából és a katalógusokból lehet látni. Tehát a ma is kézbe vehető Csulai-anyakönyv mellett létezett egy könyvkatalógus, amely az új nyilvántartás elkészülte után okafogyottá vált, és nem őrizték tovább, vagy az elmúlt századok alatt elpusztult.¹⁶

A könyvtár ma ismert első rendszeres katalógusát tehát 1707. július 18-án jegyezte le Kiséri György rektor.¹⁷ A könyveket series-re („series prima-quarta”, „series quarta nova series”, „series sine nomine” – ez utóbbiból kettő van), azon belül ordóra („ordo interior”, „ordo exterior”, „ordo minor”) osztották, és az ordón belül helyszámot kaptak. Feltüntették a könyvek szerzőjét, címét, kiadási helyét és évét, elkészítették a kolligátumok teljes leírását, és a kéziratokat is jelezték. Minden egység után helyet hagytak a további gyarapodásnak. A katalógusban feltüntetett számok megtalálhatóak a ma is meglevő könyveken, ami az azonosítást jelentősen megkönnyíti.

Könyvtárról és katalógusról igen, könyvtárosról azonban nem vallanak a források. Az iskola 1650–1653 között papírra vetett törvényeiben a diák-tisztviselők közül csak a senior, contrascriba és oconomus kötelességeire térnek ki.¹⁸ 1674-ben Gidófalvi Balázs, az iskola akkori rektora újra lemásolja a törvényeket, és kiegészíti a szöveget a collaborator, az explorator és a

¹⁵ EB 2. 23v. Közli: KONCZ, *i. m.*, 71; TONK, *i. m.*, 452.

¹⁶ EB 3. 67; *Adattár* 16/2, 98.

¹⁷ EB 3. 67–81.

¹⁸ EB 2. 71–20v. A törvényeket részletesen tárgyalja: BÉKEFI Remig, *A marosvásárhelyi ev. ref. iskola XVII. századi törvényei*. Bp., MTA, 1900. A törvények magyar nyelvű szövegét közli: KONCZ, *i. m.*, 58–69.

szakács kötelességeivel.¹⁹ Kiséri György rektor is átmásolja a törvények 1674. évi változatát egy 1702-ben indított nyilvántartásba,²⁰ de itt sem találkozunk könyvtárosi feladatkörrel. Pedig időközben legalább egy könyvtáros működött az iskola falai között. 1689-ben Bölkényi Balázs könyvadományát a következőképpen vezették be a Csulai-anyakönyvbe:

„Anno 1689. die 8 9br[is] Praestantiss[im]us Do[mi]n[us] Basilius Bölkényi Alum[nus] p[ro] t[empore] in Schol[a] hac Agrop[olitana] ac Bibliothecarius contulit in perpetuu[m] usu[m] Scholae hujusde[m] Agrop[olitanae] ex pio erga ead[em] affectu Apophth[egmata] Erasm[us] lib[ri] 8 et Adagia ejusde[m] in eadem volumine.”²¹

E kolligátumkötet napjainkban is a református kollégium könyvtárához tartozik. Az iskola könyvtárosa/diákja/rektora a név mellett feltüntette, hogy az adományozó az iskola alumnusaként, könyvtárosaként és a syntaxisták tanítójaként ajándékozta a kötetet az alma materének.²² Más könyvtárost nem ismerünk az iskola történetében 1718-ig, a Sárospatakról elűzött, Gyulafehérváron megtelepedett, majd onnan is elűzött, végül Marosvásárhelyen az itteni iskolával egyesült református kollégium létrejöttéig.

Bár Koncz József (majd Koncz nyomán Farczady Elek is) említést tett a kollégiumtörténetében, illetve a könyvtártörténetében arról, hogy 1689-ben az iskola költségén szereztek könyveket, és néhányat ezek közül fel is soroltak,²³ az *Adattár* összeállítóinak ez az információ elkerülte a figyelmét. Azonban Koncz sem (mint ahogy Farczady sem) említette az ennek a lapnak a verzőján található másik könyvjegyzéket, amely az 1690–1691-ben vásárolt vagy ajándékként kapott könyveket tartalmazza. Bár szám szerint nem sok (1689. július 19-én 9 tételt sorolnak fel, 1690-ben és 1691-ben összesen 13 tételt), jelentőségében annál nagyobb ezeknek a beszerzéseknek a súlya, ugyanis árnyalja azt a mai napig élő vélekedést, miszerint az iskola a 17. század végén hanyatlásnak indult,²⁴ illetve hogy az 1707. évi könyvtárkataló-

¹⁹ EB 3. 41–43.

²⁰ EB 4. 11–28r.

²¹ EB 2. 122v.

²² Jelzete: Bo-1989.

Koll. 1. Desiderius ERASMUS, *Apophthegmatum ex optimis utriusque linguae scriptoribus ... libri octo*, Lipsiae [Leipzig], imprimebat Michael Lantzenberger, sumtibus Bartholomaei Voigt, 1603.

Koll. 2. Desiderius ERASMUS, *Adagiorum ... epitome*, Witebergae [Wittenberg], sumtibus Zachariae Schurerii, 1606.

²³ KONCZ, *i. m.*, 92.

²⁴ Ezt először Tonk Sándor vetette papírra, majd tőle szinte mindenki átvette, aki az iskolával vagy könyvtárának történetével foglalkozott. Vö.: TONK Sándor, *A maros-*

gusban szereplő, a 16. században megjelent könyvek már abban a században Vásárhelyre kerültek, és Laskai Csókás és Baranyai jelenlétéhez köthetőek.²⁵ Az előbbiekre alapozva nem meglepő az a következtetés sem, mely szerint ezek a 16. századi könyvek tervszerű gyarapítás nyomán kerültek az iskolába.²⁶ Ugyanakkor ez a lista egy művelődéstörténeti érdekességet is tartogat: a generális zsinat alkalmával könyvet ajándékoztak a helyi iskolának.²⁷

Az 1707. évi katalógust összevetve az adományokkal, vásárlásokkal, illetve a ma is kézbe vehető könyvekkel, megállapíthatjuk, hogy a nyomtatványok egy része biztosan nem a 16. században került a gyűjteménybe.²⁸ Emellett szól az a történelmi tény is, hogy 1601. augusztus 10. környékén a hajdúk kirabolták és felgyújtották a templomot és az iskolát.²⁹ Az iskola épületével együtt az ott található könyvek is elhamvadtak vagy elkallódtak. A pusztítást azok a könyvek élhették túl, amelyek akkor nem az iskola épületében, hanem valakinél, tanárnál vagy diáknál otthon voltak. (Később is van rá adatunk, hogy iskolához köthető személyek kölcsönöztek ki könyveket.) 1653-ban, az első számbavételkor mindösszesen húsz címet soroltak fel, mint a régi iskola („antiqui coetus libri”) gyűjteményébe tartozó kiadványt, és a ma kézbe vehető három könyv közül csupán egyről feltételezhető, hogy az 1601. évi pusztulás előtt Vásárhelyen volt.³⁰ A másik két cím közül az egyik

vásárhelyi református kollégium múltjából = Marosvásárhely és vártemploma, szerk. MEDVIGY Endre, Bp., Ráday Kollégium, 1990 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 3), 117; TONK, *A marosvásárhelyi református kollégium... i. m.*, VIII–IX; PÁL-ANTAL Sándor, *Marosvásárhely története*, I, *A kezdetektől 1848-ig*, Marosvásárhely, Mentor, 2009, 109; ÓSZ Sándor Előd, *Reformátorok művei a Marosvásárhelyi Református Kollégium Könyvtárában = Peregrináció és erudíció: Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, szerk. BOGDÁNDI Zsolt, LUPESCU Mária, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 359.

²⁵ *Adattár* 16/2, 89.

²⁶ MONOK István, *A hagyományos világ átváltozásai: Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez*, Bp., Kossuth, Eger, Eszterházy Károly Egyetem, 2018 (Kulturális Örökség), 50.

²⁷ Lásd a tanulmány végén közölt második könyvlista 1. tételét.

²⁸ A ma is kézbe vehető 19 kötetnyi 16. századi nyomtatványból 17 kötet a bennük található possessor-bejegyzések szerint 1650 után került az iskola könyvtárába. Mindössze kettőről nem tudjuk biztosan, hogy mikor került ide, és csak az egyikük szerepel a könyvtár legrégebbi könyveinek jegyzékén: a Kálvin-mű, amely Laskai Csókás birtokában volt. Az adománylisták alapján beazonosítható példányok növelik azon 16. századi nyomtatványok számát, amelyek a 17. században kerültek az iskolai tékába. Az eredmények részletes ismertetése ugyanakkor szétfeszítené a tanulmány kereteit. A könyvtár történetén, a könyvek számbavételén, a ma fellelhető példányok azonosításán és az iskolai gyűjteménybe kerülésük útjának követésén jelenleg is dolgozunk.

²⁹ *Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memóriáléja = Marossszéki krónikák*, I, vál. és sajtó alá rend. SEBESTYÉN Mihály, Marosvásárhely, Mentor, 2010, 127.

³⁰ Kálvin kisprófeta-kommentárjainak 1567-es genfi kiadásának kötéstáblájára a P. C. L. monogramot és az 1578. évszámot préseltette tulajdonosa, Laskai Csókás Péter. Lásd:

1612-ben,³¹ a másik 1569-ben jelent meg, ez utóbbit 1652-ben jegyezte az iskola.³²

A Csulai-anyakönyv új számozás szerinti 123. lapjának két oldala (a régi számozás szerint 241. és 242. oldal)³³ sorolja fel tehát azokat a könyveket, amelyeket az iskola a saját költségén vásárolt. Azt sajnos nem jegyezték fel, hogy hol és honnan, kitől vették meg a kiadványokat. 1689. július 19-én kilenc könyvet vásároltak. Ezek között vannak klasszikus auktorok, Vergilius, Horatius és Ovidius (1., 3., 4. tételek), Piscator *Rudimenta oratoriája* Cicero válogatott leveleivel egybekötve (6. tétel), Johannes Regius logikája (2. tétel), Petrus Ramus aritmetikája (8. tétel). A nyomtatott könyvek mellett két kéziratot is vásároltak, mindkettő mellé Apácai Csere János nevét jegyezték be. Az egyik kézirat Vergilius *Georgiconj*áról (7. tétel), a másik Cicero *De officiis*-éről készült (9. tétel), ez utóbbi magyar nyelven. Valójában a műveket Gyulafehérváron jegyezte le 1655-ben Fogarasi Mátyás diák, Apácai tanítványa, a marosvásárhelyi iskola későbbi rektora, mint azt az 1707-ben összeállított könyvtári katalógus írója feltüntette.³⁴

A 123. lap verzóján (a régi számozás szerinti 243. oldalon) a különböző alkalmakkor vásárolt könyveket („diversis temporib[us] comparatorum”) sorolják fel. Az első tétel Wendelinus teológiája Apafi Mihály fejedelem fordításában, amelyet az 1690 júniusában Marosvásárhelyen ülésező generális zsinat adományozott az iskolának.³⁵ Jelen tudomásunk szerint ez az egyetlen alkalom, amikor egy református egyházi zsinat könyvet ajándékozott, illetve hogy egyáltalán ajándékozott. A 2. tétel Wendelinus teológiájának a latin

Ósz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21), 50–52 (193. tétel). Megismétli előző közlését az 1579-es évszámmal kiegészítve: Uő.: *Reformátorok művei...*, i. m., 360.

³¹ Jelzete: Bo-1780. Martin MOLLER *Praxis evangelioruma*, az 1653. évi könyvlistán a 3. tétel, az 1707. évi katalógusban „Series Secunda, ordo interior”, 9. tétel.

³² Jelzete: Bo-2858. Thomas LINACRE, *De emendata structura Latínis sermonis libri VI, (Partim Graecae)*, ed. CAMERARIUS, comment. Caspar LINDSIEDEL, Philipp BECH. – Joachim CAMERARIUS, *De arte grammatica et figuris dictionum*, Lipsiae [Leipzig], per haeredes Valentini Papae, 1569. (az 1653. évi könyvlistán a 15. tétel, az 1707. évi katalógusban: „In secunda serie minor ordo”, 14. tétel).

³³ Az eredetileg számozatlan kéziratot Koncz József látta el oldalszámokkal. Az *Adattár* az eredeti, Koncz-féle számozást használta, valószínűleg azért, mert az anyakönyvet 1974 előtt tanulmányozták. Ebben az évben a kollégium iratanyagának legnagyobb részét felsőbb rendeltetel a Maros Megyei Levéltárnak kellett átadni. Az új őrzőhelyen lapszámozást kapott a kötet, ezért a tanulmányban az új számozásra hivatkozom.

³⁴ EB 3. 77. *Adattár* 16/3. „In serie quarta nova series seu ordo exterior”, 11. tétel.

³⁵ A kollégiumnak ekkor már volt egy másik példánya az Apafi-féle fordításból, amelyet maga a fejedelem adományozott az iskolának 1674-ben. Lásd: SEBESTYÉN Mihály, *Apaffy Mihály könyvajándéka a marosvásárhelyi scholának*, MKSz, 1999/2, 221–226.

nyelvű kiadása. A klasszikusok erről a listáról sem hiányoznak: Valerius Maximus (4. tétel), Suetonius (11. tétel) és Justinus (3. tétel) műveit vásárolták meg. Az előző évhez képest nem irodalmi, hanem történeti munkákat szereztek be az iskolai téka számára. Ugyanekkor egy kétnyelvű, görög–latin *Újtestamentumot* (9. tétel) és egy Theodor de Bèze magyarázataival ellátott *Újtestamentumot* (10. tétel) is vásároltak. Ez utóbbiról azt is feljegyezték, hogy Dévai János egykori lelkész emlékére köttette be a coetus. Két William Ames-kötetet is szereztek: egy *Bellarminus enervatust* (e mellé odaírták azt is, hogy az amszterdami kiadásból – 5. tétel) és a *Christiana catecheseos sciographiát* (6. tétel). A 13. tétel az egyetlen, amely mellé a könyv árát is feljegyezték: Calepinus tizenegy nyelvű szótáráért 1691 februárjában 6 magyar forintot adtak. A 8. tétel Szenci Molnár Albert latin–görög lexikona és magyar–latin szótára. Szerepel még a jegyzéken Benedictus Pererius *De communibus* és egy latin közmondásgyűjtemény (*Polyanthea*). Tartalmában ez a könyvlista sokkal változatosabb, mint az előbbi, még ha ezek egyike sem kortárs szerző munkája. Az összeírás azt is elárulja számunkra, hogy a 17. század utolsó évtizedében a vásárhelyi iskolában teológiát tanítottak és a görög nyelvet is oktatták.

A két eddig ismeretlen könyvjegyzék tételei közül csupán két könyvet vehetünk ma is a kezünkbe, mindkettőt a második listáról: a Valerius Maximust (4. tétel) és a tizenegy nyelvű Calepinus-szótárt (13. tétel). Az 1553-ban Bázelben megjelent Valerius Maximus-mű csupán az iskola possessor-bejegyzését őrzi.³⁶ Calepinus szótára sokkal gazdagabb az előző tulajdonosok tekintetében. A fatáblás, német reneszánsz bőrkötés első kötéstábláján látható supralibros tanúsága szerint az első tulajdonos 1603-ban tudhatja magáénak a könyvet, az utolsó tulajdonosbejegyzés pedig 1683-ból származik.³⁷

A függelékben közzétett könyvlista több információt közöl velünk, mint a könyvek száma vagy a frissességük. Azt jelzi, hogy a könyvtár gyarapodásához az anyagi források is rendelkezésre álltak, bár a piacon elérhető könyvek nem voltak a legújabbak. Emellett azt is elárulja, hogy a 17. század végén a marosvásárhelyi református iskola nem egy halódó vagy hanyatló intézmény volt. Az, hogy könyvet vásároltak, azt jelenti, hogy volt kinek vásárolni, volt diák az intézményben. Az oktatás nem partikula-szinten folyt az iskolában, hiszen a beszerzések alapján ezekben az években görögül tanultak, teológiát oktattak.

Koncz József nyomán a marosvásárhelyi református iskolát mind a mai na-

³⁶ Jelzete: Bo-4286. VALERIUS MAXIMUS, *De factorum dictorumque memorabilium exemplis libri novem*, ed. comment. Henricus GLAREANUS, cum ejusdem Glareani opuscula, Basileae [Basel], per Henrichum Petri, [1553].

³⁷ Jelzete: Bf-273. Ambrosius CALEPINUS, *Dictionarium undecim linguarum*, Basileae [Basel], per Henricum Petri, 1598.

pig partikulaként tartjuk nyilván, azonban a korabeli dokumentumokban, az iskolai törvényekben az iskola magát mindig csak „scholá”-nak nevezte. Az 1702-ben nyitott új iskolai anyakönyvbe átmásolt 1674. évi törvények végére odaírták, hogy ezek voltak a „Gymnasii Agropolitanae” törvényei 1700-tól 1718-ig, amikor a sárospataki–gyulafehérvári kollégiummal egyesült.³⁸ A kezünkbe került egy olyan könyv is, amelyet Angyalosi István ajándékozott a „reformato gymnasio Marosvásárhelyiensi” számára 1710. április 28-án.³⁹ Úgy gondolom, mindezek fényében ideje újraértelmezni a meglévő forrásokat és az esetleges újak alapján megírni nem csupán a könyvtár, hanem az iskola történetét is a kezdetektől 1718-ig.

³⁸ EB 4. 28v.

³⁹ Jelzete: Bo-2410. Angyalosi ekkor az iskola seniora volt.

FÜGGELÉK

A marosvásárhelyi református iskola számára
beszerzett könyvek jegyzéke (1689, 1690–1691)
a Csulai-anyakönyvben.¹

[123r.]

Catalogu[s] Libror[um] in usu[m] Coetus Schol[astici] M[aros] V[ásárhelyi-
ensis] Anno 1689. 19 Julii Sumtibus ejusdem Coetus Publicis emtor[um]

1. Pub[lii] Virgilij Maronis Universum poema Exactissime Castigat
2. Commentarior[um] ac disputationu[m] Logici Lib[ri] 15. Authore Johan-
ne Regio
3. Horatius Flachus
4. Pub[lii] Ovidii Nasonis Methamorph[osis] Lib[ri] 15
5. Julii Pomponij Sabini Gramm[atici] Eruditissimi in Virgiliu[s] Commen-
tarius
6. Rudimenta Oratoriae Piscatoris cum Epistolis Selectis Ciceronis
7. Versio 4 Libror[um] Georgjcor[um] Virgilij per Johan[n]em Apacius Li-
b[er] M[anu] S[criptum]
8. Petrij Ramj Arithmetica et Grammatica
9. Interpretaatio Hungarica Officior[um] Ciceronis ejusd[em] Clarissimi Jo-
hannis Apaczaj de eadem voluminem.

¹ Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala. Marosvásárhelyi Református Kollé-
gium Levéltára. Jegyzőkönyvek és Regiszterek, EB 2, 123r–123v.

[123v.]

Catalog[us] Libror[um] ejusd[em] Coetus diversis temporib[us] comparator[um]

1. Marti Frid[ericii] Vendel[ini] Theol[ogia] Unga[rorum] Civitate donata
Ex donatio[n]e Synodj Generalis 1690 Mens[is] Jun[ii] M[aros] V[ásárhelyi] Celebratae
2. Marti Fride[ricii] Vendel[ini] Theolo[gia] Latini Lugduni impressa
3. Justinus historicus in duodecimo
4. Valerius Maximus
5. Bellarmin[us] Enervatus, Amstelodami impressus
6. Scigaphia Amesij
7. Novu[m] Testament[um] Graeco Latinu[m] cum Gemi[n]a in[ter]preta[ti]o[n]e
8. Lexic[onum] Lat[inum] Graec[orum] cu[m] Diction[arium] Ung[aricum]
Latinu[m] Alber[ti] Mol[nar] Volumina duo
9. Benedictj Perjerij De Communib[us] omni[um] rer[um] naturalium principii et affectionib[us] Librj 15
10. Novum T[e]stament[um] cum interpreta[ti]on[ae] gemina Veteri [...] et
nova Theodorj Bezae cum ejusdem annotationibus Collat[a] Coetus is
memoriam nominis Reverendj D[omi]nj Johannis Devaj
11. C. Suetonij Tranqvillj XII Caesares
12. Polyanthea
13. Calepinus undecim Lingvar[um] e[m]pt[us] publico dre [?] Coetus A[nni]
1691. Mense Februario flor[eno] Hung[arico] 6.

A KÖTET SZERZŐI

- Baráth Béla Levente A Debreceni Református Kollégium
Igazgatótanácsának elnöke
- Bercz Ágnes Dunamelléki Református Egyházkerület
Ráday Gyűjtemény, gyűjteményigazgató
- Dienes Dénes Sárospataki Református Kollégium
Tudományos Gyűjteményei, igazgató
- Éliás János Debreceni Egyetem Történelmi és
Néprajzi Doktori Iskola, PhD-hallgató
- Emődi András Királyhágómelléki Református Egyházkerület
Levéltára, levéltáros
- Győri L. János Tiszántúli Református Egyházkerület
Közgyűjteményei, gyűjteményi igazgató
- Hegy Ádám Szegedi Tudományegyetem BTK
Kulturális Örökség és Humán Információtudományi
Tanszék, egyetemi docens
- Kimpián Annamária Teleki–Bolyai Könyvtár (Marosvásárhely),
könyvtáros
- Kovács Teofil Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára,
tudományos főmunkatárs
- Mucsi András Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Történelemtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató
- Oláh Róbert Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára,
tudományos főmunkatárs

- Ősz Sándor Előd Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Egyháztörténeti Tanszék, adjunktus
- Szabadi István Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára,
levéltárigazgató
- Szabó András Károli Gáspár Református Egyetem BTK,
professor emeritus
- Ugrai János Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet,
egyetemi docens
- Zsigmond Attila Fugyi Református Egyházközség,
lelkész

A SZOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

Gáborjáni Szabó Botond: *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium. Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből* (2014)

„Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: *Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára* (2015)

Imre Mihály: *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról* (2015)

Hegy Ádám: *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára. A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században* (2015)

Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig (2016)

A Magyar Református Egyház Javainak Tára. A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga, Debreceni Református Egyházmegye, I. kötet (2015)

A Magyar Református Egyház Javainak Tára. A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga, Debreceni Református Egyházmegye, II. kötet (2017)

Rácz Zoltán: *Borsos József* (2015)

Sümei György: *Bényi Árpád festőművész. Börtön és betiltás: 1956, 1966* (2017)

Hegy Ádám: „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...”. *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között* (2018)

A Magyar Református Egyház Javainak Tára. A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga, Debreceni Református Egyházmegye, III. kötet (2018)

Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések (2019)

„Az életet, ím, megjártam”. Tudományos emlékkonferencia Arany János születésének 200. évfordulója alkalmából (2019)

A Magyar Református Egyház Javainak Tára. A magyar református gyülekezetek könyv- és iratanyaga, Debreceni Református Egyházmegye, IV. kötet (2020)

Pathai István református szertartási könyvecskéje (1617). Úrvacsorai rend Milotai Nyilas István Ágendájából. Melius Juhász Péter szertartási intelmei (1563) A szövegkiadást sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta: Fekete Csaba (2020)

Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa. Összeállította és a mutatókat szerkesztette: Oláh Róbert (2021)

Gesztelyi Hermina: Textusok és textilek. Az erényes nő műveltsége a 17–18. században (2021)

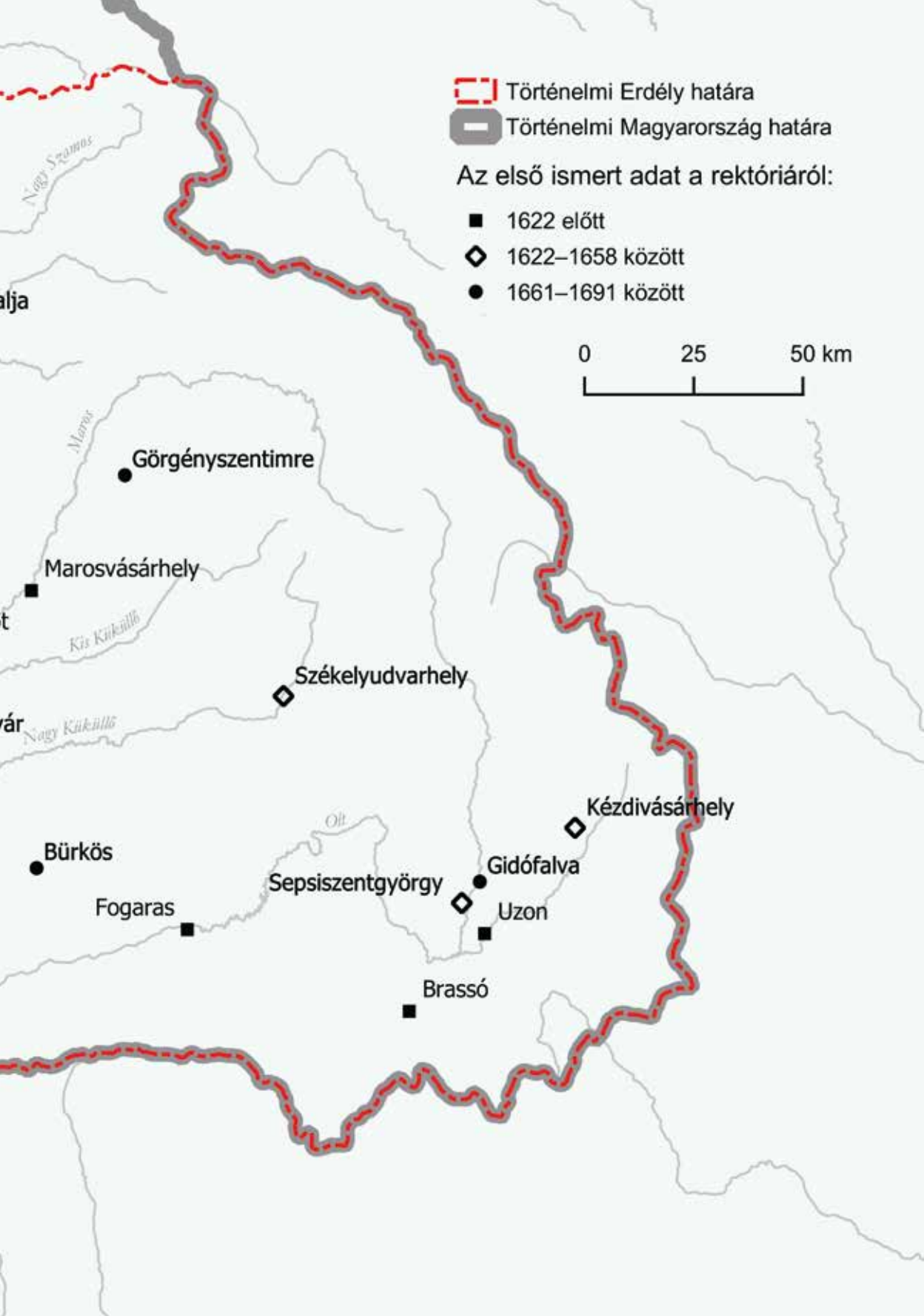
Bozay Réka: Intézménytörténeti kapcsolatok. Debrecen és Hollandia (2022)

Melius Juhász Péter: Hitviták és könyörgések. Szerkesztette: Oláh Róbert (2022)

FEJEDELEMSÉG KORI REKTÓRIÁK ERDÉLYBEN

A térképet Ősz Sándor Előd kutatásai alapján
Ősz Attila készítette.

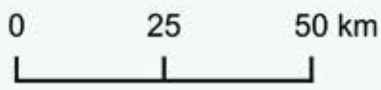

 Történelmi Erdély határa

 Történelmi Magyarország határa

Az első ismert adat a rektóriáról:

- 1622 előtt
- 1622–1658 között
- 1661–1691 között

Görgényszentimre

Marosvásárhely

Székelyudvarhely

Kézdivásárhely

Bükkös

Gidófalva

Fogaras

Sepsiszentgyörgy

Uzon

Brassó

A reformáció korától a 19. század közepéig a vidéki partikuláris iskolák jelentős részében a református kollégiumokból érkező rektor tanított. A „partikula” (latinul: részecske) kifejezés arra utal, hogy a főiskolai szinten működő (debreceni, sárospataki, pápai stb.) kollégiumok tananyagának egy részét lehetett elsajátítani helyi szinten. A vidéki iskolák elvégzése után pedig az akár több száz gyülekezetből álló vonzaskörzettel rendelkező kollégiumok jelentették a továbbtanulás és a társadalmi felemelkedés lehetőségét az ifjúság számára.

2024. október 3-án *Református kollégiumok és partikuláik* címmel tudományos konferenciát rendezett a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára és a Református Művelődés- és Iskola-történeti Kutatóintézet. Tizenöt, a partikulák történetét és működését tárgyaló előadás hangzott el négy szekcióban. Az előadásokból született tanulmányok egy tájegység (Szilágyság, Erdély), vagy a rektort meghívó települések (Biharpüspöki, Erdőbénye, Szikszó, Zilah, Técső, Kunhegyes, Békés, Marosvásárhely) felől közelítik meg a jelenséget, esetleg a Kollégiumokhoz (Sárospatak, Debrecen) tartozás felől vizsgálják a kérdést.

A TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET KÖZGYŰJTEMÉNYEINEK KIADVÁNYAI

ISBN 978-615-81564-7-9

9 786158 156479